



UNESCO

НАЦЫЯНАЛЬНЫ НАВУКОВА-АСВЕТНЫ ЦЭНТР ІМЯ Ф.СКАРЫНЫ
БЕЛАРУСКІ ФОНД КУЛЬТУРЫ

РЭСТЫТУЦЫЯ КУЛЬТУРНЫХ КАШТОЎНАСЦЕЙ:

праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання
(юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты)

Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі,
якая адбылася ў Мінску пад эгідай UNESCO
19–20 чэрвеня 1997 г.

ВЯРТАННЕ-4

УДК 008 (476)(042.5)
ББК 79 (4 Бєи)
Р 43

Рэдакцыйная калегія:

Адам Мальдзіс (галоўны рэдактар),
Аляксандр Міхальчанка,
Таццяна Рошчына,
Аркадзь Тоўсцік

Падрыхтавана да друку
і выдадзена за сродкі

UNESCO

Серыя заснавана ў 1992 годзе

Р 43 **Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей:** праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты). Матэрыялы Міжнарод. навук. канферэнцыі. Мінск. 19–20 чэрвеня 1997г. / Пад рэд. А.Мальдзіса — Мн.: ННАЦ імя Ф.Скарыны, 1997. — 344 с. — (Серыя “Вяртанне”)

ISBN 985–6419–05–0

У зборнік увайшлі матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, дзе былі разгледжаны пытанні вяртання і сумеснага выкарыстання спрэчных музейных, бібліятэчных і архіўных каштоўнасцей. Вучоныя шасці краін увадзяць у навуковы ўжытак невядомыя раней факты, выказваюць прапановы, робяць абагульненні.

Разлічана як на вучоных-спецыялістаў, так і на шырокія колы чытачоў.

ISBN 985–6419–05–0

ББК 79 (4 Бєи)

© ННАЦ імя Ф.Скарыны, 1997

ПЛЕНАРНАЕ ПАСЯДЖЭННЕ

ПРЫВІТАННІ ЎДЗЕЛЬНІКАМ КАНФЕРЭНЦЫ

Аляксандр САСНОЎСКІ,

міністр культуры Рэспублікі Беларусь, старшыня Аргкамітэта

Шаноўныя зарубежныя госці, паважаныя беларускія навукоўцы!

Дазвольце мне ад імя Аргкамітэта Міжнароднай навуковай канферэнцыі па вяртанню і сумеснаму выкарыстанню культурных каштоўнасцей, якая праводзіцца пад эгідай ЮНЭСКО, сардэчна прывітаць вас у беларускай сталіцы, якая сёлета адзначае 930-годдзе свайго першага ўпамінання ў пісьмовых крыніцах! Мы спадзяемся, што ваша прыбыванне тут будзе не толькі карысным, але і прыемным.

Тэма нашай канферэнцыі, нашай гаворкі для Беларусі мае асаблівае значэнне. Гістарычны лёс нашага народа склаўся так, што ён стагоддзямі не меў сваёй дзяржаўнасці, што ён выступаў раней не пад уласным імем, а як русіны ці ліцвіны. Наша тэрыторыя ўваходзіла ў склад іншых дзяржаўных утварэнняў са сваімі сталіцамі, дзе і канцэнтраваліся — добраахвотна ці пад ваенным прымусам — нашы матэрыяльныя і духоўныя каштоўнасці. І падзяліць іх, вярнуць на гістарычную радзіму часта вельмі складана або і мала рэальна.

Асабліва вялікія страты беларуская культура панесла ў выніку шматлікіх войнаў. У час Другой сусветнай вайны нацысцкімі захопнікамі былі разрабаваны большасць беларускіх музеяў, бібліятэк, архіваў. Асабліва пацярпелі мінскія мастацкі і гістарычны музеі, Баранавіцкі абласны музей, Дзяржаўная бібліятэка. Шкода, нанесеная ад вывазу ў Германію больш адзінаццаці тысяч музейных экспанатаў, склала па далёка няпоўных падліках 163 мільёны рублёў. Далёка не ўсё вывезенае вярнулася на радзіму, а ў некаторых выпадках беларускія экспанаты былі вернуты не ў Беларусь, а ў Расію ці на Украіну, дзе часткова застаюцца і цяпер.

Аднак наша сённяшняя і заўтрашняя задача — абмеркаваць не толькі пытанні рэстытуцыі, фізічнага вяртання каштоўнасцей, юрыдычных аспектаў праблемы, але і пытанні сумеснага выкарыстання тых жа каштоўнасцей, асабліва калі яны маюць спрэчны характар, хаваюцца ў запасніках. Такія творы мастацтва, архіўныя фонды, кніжныя калекцыі могуць і павінны сумесна даследавацца, публікавацца, выстаўляцца,

прадастаўляцца ў дэпазіт. Мы спадзяемся, што ўдзельнікі нашай канферэнцыі выявяць такія аб'екты даследавання, дадуць навукова абгрунтаваныя рэкамендацыі па іх, так сказаць, непрымусоваму сумеснаму выкарыстанню. Бо апісанне, публікацыя, выстаўка твора ці твораў — гэта таксама вяртанне на радзіму.

Вялікую надзею мы ўскладаем таксама на добрую волю, суседскае ўзаемаразуменне прадстаўленых тут краін — як на ўрадавым, так і на навуковым узроўні. Такая добрая воля ўжо не раз праяўлялася. З Украіны мы атрымалі некалькі беларускіх ікон, якія туды трапілі пасля вайны з Германіі; з Расіі, з Эрмітажа — прадметы раскопак з Навагрудка; з Літвы — дакладнае ўзнаўленне Тураўскага Евангелля, гравюр Напалеона Орды. У сваю чаргу мы таксама вярнулі ў Расію некалькі дзесяткаў ікон, затрыманых на Брэсцкай і Гродзенскай мытных, на Украіну — частку бібліятэкі Пятлюры. Спадзяемся, што гэты працэс будзе актывізавацца, асабліва калі, трэба спадзявацца, будуць падпісаны адпаведныя дамовы паміж краінамі, створаны двухбаковыя камісіі.

Наша канферэнцыя павінна спрыяць узаемаразуменню паміж народамі і дзяржавамі, іх далейшаму культурнаму збліжэнню.

Жадаю ўсім вам спору і плёну ў працы!

Ніна МАЗАЙ,

намеснік міністра замежных спраў Рэспублікі Беларусь,
намеснік старшыні Аргкамітэта

Вітаю шануюных удзельнікаў канферэнцыі па вяртання культурных каштоўнасцей!

С большим удовольствием участвую в работе конференции, тема которой является разделом большой и весьма важной проблемы охраны культурного наследия. Эта тема всегда была актуальна. В последние десятилетия возросло понимание ее значения как на уровне руководства государств, так и в международных организациях, в частности, в ЮНЕСКО. ЮНЕСКО сделала немало эффективных шагов для признания значимости проблем охраны, использования культурного наследия на национальных уровнях.

После достижения нашей страной независимости, получения возможности самостоятельных контактов на международной арене, Комиссия Республики Беларусь по делам ЮНЕСКО в первую очередь

обратилась к сотрудничеству в наиболее болезненной для нас сфере — ликвидации последствий Чернобыльской катастрофы. Была создана программа ЮНЕСКО-Чернобыль, которая содействовала развитию и постановке на международный профессиональный уровень трех Центров социально-психологической реабилитации пострадавших, а также специализированных отделений многих лечебных учреждений страны. На последующем этапе усилия Национальной комиссии были направлены на развитие сотрудничества в области науки, в частности, точных наук. Мы стремились через международное сотрудничество дать нашей науке дополнительные возможности включиться в общий процесс сотрудничества в новых условиях, в полной мере присоединиться к международным научным обменам, способствовать ознакомлению белорусского научного сообщества с последними достижениями мировой науки. Появились интересные национальные и международные проекты геологической корреляции, ресурсосбережения в области информационных технологий компьютерной техники. В частности, это дало возможность наладить компьютерную сеть в Академии наук Беларуси, а также развернуть систему компьютерных каталогов в Национальной библиотеке.

Следует отметить то значение в определении приоритетов международного сотрудничества, которое отыгрывает активная позиция национальных сотрудничающих учреждений. И здесь за последние четыре года мы констатируем заметный прогресс, особенно в области культуры. При сотрудничестве с ЮНЕСКО была создана кафедра по изучению традиционного костюма зон Беларуси, подвергшихся радиоактивному заражению, что в определенной мере является трансдисциплинарным проектом, была получена возможность финансировать третий том атласа белорусских говоров, весьма дорогостоящего мероприятия, получены средства на реставрацию Мирского замка.

На нынешнем этапе наши усилия будут направлены на укрепление международного сотрудничества в области образования и сохранения культурного наследия. Хочется подчеркнуть, что и здесь огромное значение мы придаем трансдисциплинарности, в частности, соединению возможностей образования и воспитательного значения культурного наследия. Мы уверены, что сотрудничество с ЮНЕСКО открывает для стран региона огромные возможности в этой сфере. К примеру, именно усилия Генерального директора дали возможность привлечь значи-

тельные средства для охраны культурного наследия стран Латинской Америки. Следующим этапом будет подобная деятельность для других регионов мира.

Наша сегодняшняя конференция также является наглядным доказательством того, что значение движимых культурных ценностей для культурной самоидентификации народов и регионов приобретает сегодня приоритетное значение. Я рада, что по своей тематике, по сформулированной концепции конференция будет содействовать, кроме своих непосредственных целей, еще и укреплению чувства толерантности, взаимовоуждения.

Успешной вам работы. Мы уверены, что конференция будет значительным шагом в развитии такого важного дела, каковым является сотрудничество в области сохранения культурного наследия и всех его составных частей.

Віктар ГАЙСЁНАК,

старшыня Дзяржаўнага камітэта па навуцы і тэхналогіях
Рэспублікі Беларусь

Паважаныя ўдзельнікі Міжнароднай канферэнцыі, калегі!

Дазвольце вітаць вас ад імя Дзяржаўнага камітэта па навуцы і тэхналогіях Рэспублікі Беларусь і пажадаць вам творчых поспехаў у рабоце!

Дзяржкамітэт па навуцы і тэхналогіях, займаючыся распрацоўкай і рэалізацыяй дзяржаўнай палітыкі ў галіне навукі і тэхнікі, абавязана ў сваёй дзейнасці на тое, над чым працуюць вучоныя і спецыялісты. Хачу падкрэсліць, што праблема, якая выбрана вамі для абмеркавання, займае ўсё больш месца ў навуковых даследаваннях шырокага кола навукоўцаў Беларусі і іншых краін. У мяне асабіста няма сумненняў тым, што сама ідэя правядзення гэтай канферэнцыі, каб абмеркаваць такое складанае і далікатнае для Беларусі пытанне, знойдзе адпаведную падтрымку ўрадавых органаў.

Ва ўсіх краінах свету духоўныя каштоўнасці паважаюцца і шануюцца. Яны заўсёды выконвалі і выконваюць важную ролю носьбітаў аб'яднальнай ідэі дзяржаўнасці. Гістарычна і геапалітычна склалася так, што Беларусь многія стагоддзі прымала на сябе безліч бедстваў і пакут. Амаль кожны кавалак беларускай зямлі адзначаны “знакамі бяды”. Шмат гістарычных і культурных помнікаў Беларусі страчаны заўсё-

ды, іншыя апынуліся за яе межамі — у Расіі, Польшчы, Літве, на Украіне і ў іншых, больш аддаленых дзяржавах. Нават дзяржаўны архіў Вялікага княства Літоўскага (так званая “Літоўская метрыка”) знаходзіцца за межамі Беларусі.

У пачатку 90-х гадоў, як вядома, адбыліся кардынальныя змены ў дзяржаўным ладзе і грамадскім жыцці многіх краін свету, у тым ліку і Беларусі. Пасля працяглага знаходжання ў складзе іншых дзяржаў Беларусь атрымала, у рэшце рэшт, унікальны шанец адрадіць сваю былую дзяржаўнасць. Праз некалькі дзён мы будзем упершыню адзначаць Дзень Рэспублікі, рэспублікі маладой, і таму нам яшчэ трэба многае зрабіць для яе станаўлення.

Хачу адзначыць, што ў вырашэнні ўзнятага сёння шматграннага і дыскусійнага пытання давядзецца яшчэ многае перагледзець, удакладніць, напісаць нанова. Ваша канферэнцыя, якая праходзіць пад патранатам вельмі паважанай міжнароднай арганізацыі ЮНЭСКО, — гэта спроба навуковага разгляду праблемы рэстытуцыі культурных каштоўнасцей. Зразумела, што спецыялістам хочацца вырашыць яе як мага хутчэй, але, на наш погляд, не трэба спяшацца, таму што тут закранаюцца інтарэсы як Рэспублікі Беларусь, так і іншых краін. Ні палітыкі, ні навукоўцы паасобку гэту праблему вырашыць не змогуць. Толькі сумеснымі намаганнямі, праз творчае супрацоўніцтва паміж сабой вучоных і прадстаўнікоў дзяржаўнай улады можна знайсці адпаведныя падыходы да яе вырашэння. Галоўнае тут не апусціцца да кан’юнктуры.

Сёння існуе вострая патрэба распрацоўкі навуковай канцэпцыі вяртання і сумеснага выкарыстання культурных каштоўнасцей. На наш погляд, у мэтах захавання, навуковага і грамадскага выкарыстання гістарычнай спадчыны Беларусі мэтазгодна ажыццяўленне адпаведнай дзяржаўнай навуковай праграмы ў рамках прыярытэтнага напрамку “Развіццё дзяржаўнасці Беларусі”. Гэтая тэма павінна вырашацца комплексна, на прававой, навуковай і дакументальнай аснове, шляхам супастаўлення беларускіх і замежных крыніц. Усё гэта запатрабуе значных намаганняў вучоных-гісторыкаў, мастацтвазнаўцаў, юрыстаў і іншых спецыялістаў.

Дзмітры БУБНОЎСКІ (Мінск)**Гісторыка-культурныя каштоўнасці
ў жыцці грамадства і дзяржавы**

Уся шматграннасць, складанасць і разнастайнасць далікатнай праблематыкі гісторыка-культурнай спадчыны наўрад ці можа быць ахоплена абмеркаваннем адной нашай канферэнцыі, нават калі выдзеліць для разгляду толькі яе юрыдычны аспект. З другога боку, калі сканцэнтравана толькі на праблемах рэстытуцыі, то адзін юрыдычны пункт гледжання не дасць поўнай карціны. Праблематыка рэстытуцыі патрабуе больш падрабязнага вывучэння. З гэтай прычыны Аргкамітэт прыйшоў да высновы аб неабходнасці канкрэтызацыі тэмы канферэнцыі, прынятай па прапанове сп. Годневай.

Некалькі слоў пра міграцыю каштоўнасцей наогул.

Ва ўсім свеце вываз тавараў, што вырабляюцца ў межах дзяржавы на рэалізацыю ў іншыя краіны, вельмі заахвочваецца. Сітуацыя, што складваецца ў гэтым плане ў дачыненні да гісторыка-культурных каштоўнасцей, прынцыпова іншая. Прычыны гэтага ў самой сутнасці гісторыка-культурных каштоўнасцей.

Пры распрацоўцы дзеючага цяпер Закона Рэспублікі Беларусь “Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны” мы прааналізавалі цэлы шэраг крытэрыяў, якія вылучаюць гісторыка-культурныя каштоўнасці з усяго шэрагу матэрыяльных аб’ектаў або прадметаў. У выніку было заўважана, што ўсе вызначэнні нахшталт значнасці для археалогіі, гісторыі, літаратуры, мастацтва, навукі і г. д. зводзяцца да трох асноўных груп вартасцей: дакументальных (у самым шырокім сэнсе), эстэтычных і духоўных.

Дакументальныя вартасці каштоўнасцей як вынік і сведчанне гістарычнага і духоўнага развіцця кожнага з народаў забяспечваюць аб’ектыўнасць уяўлення аб мінуўшчыне кожнай краіны. Па вялікаму рахунку, яны выключаюць магчымасць значных фальсіфікацый гістарычнай навукі, падпарадкавання яе ўсялякага роду палітыканству. Для грамадства гэта магло б выконваць вядучую ролю ў самавызначэнні кожнай нацыі, а для дзяржавы — стаць адным з магутнейшых фактараў стабільнасці дзяржаўнага ўтварэння. На жаль, далёка не заўсёды дакумен-

тальныя вартасці каштоўнасцей выклікаюць да сябе толькі прыхільнае стаўленне, прычым не толькі з боку знешніх ворагаў. Большасць унутраных ідэалагічных плыняў, што гвалтоўна прыходзяць да ўлады і не маюць патэнцыялу, каб зацвердзіцца праз стваральны працэс, не ўтрымліваюцца ад спакусы знішчэння або перайначвання каштоўнасцей, створаных іх папярэднікамі або апанентамі. Беларуская спадчына вельмі востра адчула гэта на сабе ў нядаўнім мінулым.

У выніку і станоўчае, і адмоўнае стаўленне да дакументальных вартасцей каштоўнасцей стымулюе ўтрыманне і канцэнтрацыю апошніх у межах дзяржаўных утварэнняў. Тым не менш, значэнне і дзейнасць дакументальных вартасцей каштоўнасцей не залежыць ад месца іх знаходжання і ад таго, наколькі даступныя яны для грамадскасці. Дастаткова іх увядзення ў навуковы ўжытак.

Эстэтычныя вартасці моцна ўздзейнічаюць не столькі на свядомасць, колькі на падсвядомасць людзей. Будучы заснаванымі на мясцовых традыцыях, з улікам псіхаэмацыянальных асаблівасцей і мастацкіх традыцый народаў іх стваральнікаў, гісторыка-культурныя каштоўнасці выконваюць адну з вядучых роляў у фармаванні нацыянальнага менталітэту, вызначэнні тоеснасці кожнай нацыі. Разам з тым яны з'яўляюцца своеасаблівай візітнай карткай народа, ствараюць уражанне аб яго сутнасці ў свядомасці суседзяў, стымулююць не толькі культурны абмен, але і супрацоўніцтва ў іншых галінах дзейнасці.

У выніку, эстэтычныя вартасці каштоўнасцей, з аднаго боку, забяспечваюць зацікаўленасць у тым, каб утрымліваць іх на месцы стварэння, бо без пэўнай іх канцэнтрацыі слабее іх роля ў фармаванні нацыянальнага менталітэту, а з другога — правакуюць працэс распаўсюджвання каштоўнасцей па ўсім свеце з мэтай стварэння і падтрымання належнага іміджу краіны і дзяржавы. У абодвух выпадках дзейнасць эстэтычных вартасцей каштоўнасцей забяспечваецца толькі пры іх актыўным выкарыстанні ў навуковым і культурным ужытку, пры забеспячэнні шырокага доступу да іх грамадскасці.

Духовныя вартасці каштоўнасцей — галіна больш далікатная і спецыфічная. У дачыненні да рэстытуцыі іх значэнне не такое адназначнае, таму не аналізуючы іх падрабязна, заўважу толькі, што ўсе тры пералічаныя вышэй групы спецыфічных вартасцей каштоўнасцей забяспечваюць эмацыянальную адчувальнасць грамадства да праблем рэстытуцыі, якая бяспрэчна адбываецца на палітыцы дзяржаў і палітычных плыняў.

Пералічаныя вышэй вартасці, а таксама такі фактар, як унікальнасць і непаўторнасць гісторыка-культурных каштоўнасцей, з’яўляюцца прычынай іх адметнасці ў эканамічным плане. Гэтая адметнасць заключаецца ў высокім грашовым эквіваленте кошту гісторыка-культурных каштоўнасцей, а таксама ў тым, што гэты кошт, як правіла, з часам павышаецца. Апошняя акалічнасць абумовіла такую ролю гісторыка-культурных каштоўнасцей як аднаго з самых эфектыўных варыянтаў укладвання капіталу.

Уздзеянне розных фактараў на працэс міждзяржаўнай міграцыі каштоўнасцей, бясспрэчна, рознае.

Эканамічныя фактары разам са станоўчай роляй у справе фізічнага зберажэння каштоўнасцей праз высокі кошт з’яўляюцца магутнейшым рухавіком усіх ваенных рабаванняў, як арганізаваных, так і прыватных, крадзяжоў, перапродажаў, усялякага роду “чорных” і “белых” рынкаў. Яны — асноўны стымулятар усіх тых дынамічных працэсаў, якія праз пэўны перыяд прыводзяць да пастаноўкі пытання аб рэстытуцыі. Вынікам уздзеяння эканамічных фактараў з’яўляецца канцэнтрацыя каштоўнасцей у эканамічна развітых краінах за кошт рабавання дзяржаў, эканоміка якіх слабей або перажывае пэўныя цяжкасці.

Палітычныя фактары больш эфектыўна забяспечваюць кансерватыўнасць і стабільнасць сітуацыі. Яны стрымліваюць і замаруджваюць негатыўныя ўздзеянні эканамічных фактараў, але амаль не здольныя ліквідаваць іх наступствы.

Практыка паказала, што не вырашае гэтай праблемы і юрыспрудэнцыя. Больш таго, палітычныя прававыя фактары, нават узятыя разам, не могуць супрацьстаяць эканамічнаму рухавіку непажаданага перамяшчэння каштоўнасцей праз дзяржаўныя межы і не могуць ліквідаваць наступстваў гэтага працэса, тым больш, што інтарэсы палітыкі далёка не заўсёды супадаюць з прававымі нормамі.

Ілюстрацыяй сказанаму можа з’яўляцца вопыт, набыты намi за той кароткі прамежак часу, які прайшоў з таго моманту, як Беларусь пачала займацца праблемамі рэстытуцыі самастойна.

У першыя ж месяцы пасля дэансацыі саюзнага дагавора і ўтварэння Садружнасці Незалежных Дзяржаў намi быў распрацаваны праект пагаднення кіраўнікоў Урадаў СНД аб стварэнні міждзяржаўнай часовай камісіі па вырашэнню праблем уласнасці на гісторыка-культурныя каштоўнасці, што сабраны ў музеях, бібліятэках, архівах і іншых сховішчах былога Саюза ССР. 14 лютага 1992 г. гэты праект быў афі-

цыйна перададзены Міністэрствам культуры на разгляд адпаведнай камісіі беларускага парламента. Па іроніі лёсу, у гэты ж дзень у Мінску было падпісана Пагадненне кіраўнікоў дзяржаў СНД аб вяртанні культурных і гістарычных каштоўнасцей дзяржавам іх паходжання, тое самае пагадненне, якое выклікала цэлую буру негатыўных эмоцый у цэнтральных і расійскіх сродках масавай інфармацыі. Спачатку я пашкадаваў, што не меў раней кантакту з распрацоўшчыкамі тэксту гэтага пагаднення, таму што лічыў, што яго тэкст можна было б дапоўніць нашымі распрацоўкамі. У выніку шкадаванні аказаліся дарэчнымі, дзейнасць падпісанага пагаднення ўсё роўна была прыпынана Вярхоўным Саветам Расійскай Федэрацыі. Запоўніць прававую пустату, што ўтварылася на месцы фактычна страціўшага сілу Мінскага пагаднення, быў, відаць, закліканы артыкул трэці пагаднення кіраўнікоў Урадаў СНД аб супрацоўніцтве ў галіне культуры, падпісанага ў г.Ташкенце 15 мая 1997 г., які меў на ўвазе ўжо не рэстытуцыю каштоўнасцей, а прадугледжваў неабходнасць стварэння міждзяржаўнай экспертнай камісіі па рэстытуцыі. Вядомыя прадстаўнікі навукавай і творчай інтэлігенцыі Беларусі, а таксама асабіста я выступілі супраць падпісання Ташкенцкага пагаднення, але гэта выступленне мела месца ўжо “постфактум”.

Нашы спробы ў поўнай меры выкарыстаць магчымасці, прадастаўленыя хаця б Ташкенцкім пагадненнем, таксама не завяршыліся поспехам. Камісія па рэстытуцыі была аднойчы склікана, але гэта было 13 студзеня 1993 г. Прадстаўнік Расіі для ўдзелу ў яе рабоце свядома не быў накіраваны, нягледзячы на тое, што тэкст Ташкенцкага пагаднення быў распрацаваны расійскім бокам і менавіта Расійскай Федэрацыі належала ініцыятыва самастойнага стварэння камісіі.

Вынікам работы першага і пакуль што адзінага пасяджэння камісіі стаў распрацаваны на базе нашых названых вышэй прапаноў праект пагаднення кіраўнікоў дзяржаў СНД “Аб міждзяржаўнай камісіі па праблемах уласнасці на культурныя каштоўнасці, што сабраны ў музеях, бібліятэках, архівах і іншых сховішчах былога Саюза ССР” і праект палажэння аб гэтай камісіі. Названыя праекты былі ўзгоднены з урадамі ўсіх краін СНД, за выключэннем, зноў жа, адной толькі Расійскай Федэрацыі. У гэтай краіне адбываліся беспрэцэдэнтныя змены. Кіраўніцтва парламента, прыпыніўшага дзейнасць Мінскага пагаднення, паспела змяніць Белы дом на “Матроскую цішыню”, а потым “Матроскую цішыню” на свае кватэры або мітынговыя трыбу-

ны, але гэта ніяк не паўплывала на стаўленне Расійскай Федэрацыі да праблем рэстытуцыі каштоўнасцей. Не аказала ніякага ўздзеяння на гэту пазіцыю і вяртанне расійскаму боку калекцый абразоў, вывезеных з Яраслаўскай вобласці і затрыманых пры мытным даследаванні цягніка ў г. Брэсце.

Нашы спробы звярнуць увагу на гэтыя праблемы сусветнай супольнасці, у прыватнасці, на нарадзе па праблемах незаконнага перамяшчэння каштоўнасцей, праведзенай па лініі ЮНЭСКО у 1994 г. у г. Кен-тэлі (Венгрыя), былі ўспрыняты вельмі стрымана.

Намнога лепш пасоўваліся нашы ўзаемаадносіны ў галіне гісторыка-культурнай спадчыны з Польшчай. Спачатку яны былі распрацаваны асобным артыкулам у міжурадавым пагадненні аб супрацоўніцтве ў галіне культуры, навукі і асветы, потым была створана сумесная кансультацыйная камісія па праблемах спадчыны, потым падпісана ратыфікаванае цяпер абодвума бакамі міжурадавае пагадненне аб супрацоўніцтве ў галіне аховы гісторыка-культурнай спадчыны. У стасунках з Польшчай ужо дасягнуты пэўны плён, але ўсё гэта, у тым ліку і належны стан юрыдычных дамоўленасцей, у першую чаргу — вынік добрай волі і ўзаемаразумення абодвух бакоў.

Праходжанне па ўсіх гэтых пякельных кругах, відавочна, было неабходна для таго, каб не тое што зразумець, але ўсёй істотаю адчуць сутнасць праблемы.

Міжнародныя прававыя нормы, якія датычаць праблем рэстытуцыі, не вызначаюцца ні канкрэтнасцю, ні дасканаласцю. Механізм прымянення і забеспячэння іх дзейнасці прыктычна адсутнічае. На самой справе, наўрад ці да якой-небудзь краіны, што адмовіцца вярнуць незаконна перамяшчаную на яе тэрыторыю каштоўнасць, будуць прыменены эканамічныя санкцыі або супраць яе будзе праведзена ваенная аперацыя накшталт “Буры ў пустыні”. Заключэнне і выкананне больш дзейсных двухбаковых міжурадавых і міждзяржаўных пагадненняў на прадмет вяртання каштоўнасцей таксама можа мець месца толькі са згоды абодвух бакоў. Таму, бадай што, усякая рэальная рэстытуцыя — гэта працэс непрымусовы, кожны выпадак вяртання каштоўнасці, па сутнасці, акт добрай волі. Прымусовая рэстытуцыя магла мець месца хіба што напрыканцы Другой сусветнай вайны.

Стымулам непрымусовага вяртання каштоўнасцей могуць і павінны з’явіцца маральныя фактары. Для таго, каб усвядоміць гэта і ўключыць названыя фактары на пэўную магутнасць, давайце разгледзім,

што можа з'явіцца наступствам незважання на праблематыку нашага сённяшняга абмеркавання.

Супрацьстаянне эканамічных фактараў, нерэалізаваных палітычных і прававых дэкларацый, памножанае на выкліканы гэтым эмацыянальны фон, у выніку ўжо прыводзіць амаль да самых негатыўных наступстваў, якія толькі маглі б мець месца ў дачыненні да каштоўнасцей — да іх утойвання. Гэта значыць, да выключэння з культурнага і навуковага ўжытку. Горш можа быць, бадай што, толькі фізічнае знішчэнне каштоўнасцей. Прычым, як ні шкада, у гэты працэс свядома або міжволі ўцягваюцца і дзяржаўныя ўтварэнні. Прыкладаў у пацвярджэнне гэтага нашы навукоўцы могуць прывесці колькі хочаце.

Гэта ўжо другая стадыя хваробы. Сукупнасць супярэчлівасцей заблытаецца ў такі гордзіеў вузел, калі самыя адданыя намаганні ўдзельнікаў працэса ўтрымання каштоўнасцей, шчыра ўпэўненых у сваёй праваце, спрацоўваюць з дакладнасцю да наадварот. Перамешчаныя каштоўнасці становяцца недаступнымі не толькі для прадстаўнікоў народаў іх стваральнікаў, але і для грамадскасці той краіны, дзе яны схаваны. Такім чынам, яны пазбаўлены як магчымасці фармавання нацыянальнага менталітэту, так і выканання ролі стымулятара міжнароднага супрацоўніцтва праз узбуджэнне зацікаўленасці да ўнутранага свету суседа.

Больш таго, выяўдзэнне каштоўнасцей і нават звестак аб іх з навуковага ўжытку правакуе іх замяшчэнне той глебай, на якой вельмі бадзёра ўзрастаюць і квітнеюць недавер і варожасць паміж народамі.

Логіку ўтрымання чужых каштоўнасцей можна, вядома, растлумачыць і клопатам аб будучых пакаленнях. Маўляў, пройдзе час, прыціхнуць страсці, і нашы дзеці і ўнукі змогуць карыстацца схаванаю зараз часткай здабыткаў сусветнай цывілізацыі бесперашкодна. Але наўрад ці хто пры гэтым задаецца пытаннем, ці змогуць успрыняць гэта будучыя пакаленні, якія будуць выхаваны ў свеце, які ўжо сёння збеднены дзякуючы такой палітыцы. І якім стане гэты свет у выніку. Першыя сімптомы духоўнай хваробы грамадства мы можам назіраць ужо сёння. Не апошнюю ролю ў іх узнікненні адыгралі разарвання духоўныя сувязі пакаленняў, у тым ліку і ў выніку негатыўных працэсаў, што маюць дачыненне да гісторыка-культурнай спадчыны ў самым шырокім сэнсе.

Такім чынам, нават калі нежаданне палітыкаў абмяркоўваць з іншымі дзяржавамі праблемы рэстытуцыі каштоўнасцей прадыхтава-

на папулісцкімі матывамі і грунтуецца на мітынгowych падтрымках, па сутнасці, у выніку іх дзейнасць усё роўна наперакор дэкларацыям, што ўтрымліваюцца ў канстытуцыях практычна ўсіх дзяржаў свету, можа характарызавацца толькі адным выразам: “дзяржава супраць народа”.

Бясспрэчна, магчымасці маральных фактараў недастатковыя для таго, каб разблытаць або тым больш рассекчы гордзіеў вузел супярэчнасцей, звязаных з лёсам каштоўнасцей нашых народаў, раскіданых па свеце ў выніку глабальных і лакальных палітычных падзей, уласнай недасведчанасці і іншых прычын. На першым этапе будзе дастаткова паставіць мэту ліквідацыі негатыўных наступстваў незаконнай міграцыі каштоўнасцей, вярнуць гэтыя каштоўнасці ў навуковы і культурны ўжытак, прадугледзець розныя формы іх сумеснага выкарыстання, экспанавання на ўмовах дэпазіту і г.д. Маральны пачатак можа таксама прыцягнуць да справы рэстытуцыі і магчымасці больш важкіх фактараў і тым самым адкрыць гэтаму працэсу другое дыханне.

Александр ФЕДУРУК (Киев)

Реституция и возвращение культурных ценностей — важный фактор международного сотрудничества

Украине было суждено пройти нелегкий исторический путь. И фактически каждый его этап был отмечен потерями национальных культурных ценностей. Многие из них попали за пределы Украины, оказались разбросанными по миру, исключенными из научного и культурного обращения. Это отрицательно сказалось на духовном развитии народа, его самоутверждении себя как полноправной европейской единицы. Поэтому одним из важных направлений государственной политики в области культуры является возвращение на Украину культурных ценностей, утерянных ею в разное время и при разных исторических обстоятельствах. Собственно, при становлении украинской государственности эта проблема приобрела государственный уровень. Свидетельством этому являются важные инициативы Украины на международной арене. Провозглашенный нашим государством курс на неуклонное соблюдение существующих международных соглашений и конвенций, резолюций Генеральной Ассамблеи ООН по вопросам возвращения культурных ценностей остается неизменным и будет целенаправленно проводиться в жизнь. Еще раз подчеркива-

ем, что речь идет прежде всего о возвращении национальных реликвий и незаконно вывезенных с территории Украины исторических и культурных ценностей.

Мы не рассматриваем процесс возвращения исторических и культурных объектов как односторонний акт, поэтому готовы к откровенному диалогу со всеми заинтересованными сторонами. Сегодня положения о возвращении культурных ценностей включаются практически во все межправительственные договоры по вопросам культуры.

В этой связи заслуживает стать примером динамичное развитие нашего сотрудничества в данной области с Федеративной Республикой Германией. Как известно, украинская сторона торжественно передала немецкому народу исторические реликвии, связанные с жизнью и творчеством известного немецкого поэта И.Гете, материалы из археологического памятника Каблов, графические альбомы из Дрездена, которые попали на Украину во время последней войны. В свою очередь немецкое правительство возвратило Украине ценные археологические находки, которые были вывезены в 1943 году из Херсонского историко-археологического музея и в течение нескольких послевоенных десятилетий находились на территории Германии. Переговоры официальных делегаций наших государств прошли в конструктивном духе и определили новые направления сотрудничества.

Активно ведется наш диалог с соответствующими компетентными органами Республики Польша, Венгрии, Беларуси и других стран.

Особенное значение мы уделяем развитию сотрудничества в области возвращения культурных ценностей с нашими партнерами по СНГ, в первую очередь с Россией, что вызвано объективными историческими предпосылками. К сожалению, на пути к сотрудничеству приходится преодолевать немало преград и недоразумений.

Однако в ходе нашего диалога достигнуты значительные сдвиги, определились конкретные направления сотрудничества. Есть надежда, что оно будет углубляться и расширяться.

Сложность и масштабность задач, которые стоят перед Украиной в области возвращения культурных ценностей, требуют четкой научной организации с определением приоритетов, перспективным планированием. Сегодня ясно, что требуется разработка целевой государственной программы, направленной на интеллектуальное и физическое возвращение на Украину культурных ценностей, утраченных при различных исторических обстоятельствах. Необходимо тес-

ное сотрудничество всех государственных служб, ведомств, учреждений, общественных организаций, отдельных энтузиастов. Их усилия должны быть направлены не только на обогащение нашей духовной сокровищницы, но и на предупреждение новых потерь путем незаконного вывоза культурных ценностей с территории Украины. В этой связи уже давно назрела необходимость в подготовке законодательных актов, касающихся вывоза и ввоза культурных ценностей, коллекционирования, меценатства, хранения музейных, архивных и библиотечных фондов, которые опирались бы на существующую международную правовую базу.

Дважды на Украине проводились международные совещания: в 1994 г. в Чернигове — “Проблемы возвращения национально-культурных памятников, утерянных или перемещенных во время Второй мировой войны” и в 1996 г. в Киеве — “Правовые аспекты реституции культурных ценностей: теория и практика”.

Интегрируясь в мировое сотрудничество, Украина полностью базируется на соблюдении международно-правовых норм, касающихся возвращения объектов культуры, которые успешно регулируются через механизмы ООН и ЮНЕСКО. Конвенции и рекомендации ЮНЕСКО в данной области нацеливают на международное сотрудничество, определяют порядок и содержание его в отношениях с другими государствами.

Особенности проблемы поиска и возвращения пропавших культурных ценностей заключаются в том, что она не может быть решена *волей одного государства*. Сама ее суть предусматривает широкое сотрудничество с другими государствами на принципах международно-правовых норм. Украина ратифицировала международные конвенции, которые регулируют сотрудничество членов мирового содружества в данной области, взяла на себя обязанности придерживаться их духа. Аналогичного подхода к этой проблеме мы ожидаем от наших партнеров. Считаем перспективным международное сотрудничество на всех уровнях — на двусторонней основе, в рамках региональных программ. В этой связи необходимым является тесное сотрудничество с аналогичными компетентными органами Российской Федерации и Республики Беларусь по поиску и возврату утерянных в годы войны культурных ценностей. Мы уже имеем опыт взаимных консультаций, обмена научной информацией. Белорусские специалисты участвуют практически во всех мероприятиях, которые проводит Национальная комиссия. Плодотворным было

сотрудничество коллег в работе Национального научно-практического симпозиума в декабре прошлого года “Правовые аспекты реституции культурных ценностей: теория и практика” под патронажем ЮНЕСКО. Напомню, что на этом семинаре делегации Украины, Польши, Республики Беларусь выступили с инициативой проведения специальной сессии Межправительственного комитета по содействию возвращению культурных ценностей странам их происхождения или их реституции в случае незаконного присвоения, посвященной проблемам выработки правовых принципов и реальных механизмов поиска и возврата культурных ценностей, утерянных во время Второй мировой войны, а также вопросам возвращения незаконно присвоенных культурных ценностей государствам, которые получили независимость.

Поиск и возвращение культурных ценностей, утерянных или перемещенных во время Второй мировой войны, в результате различных вооруженных конфликтов, грабежа и контрабандного вывоза, являются общей необходимостью как западных государств, так и восточных, основой полноценного функционирования культуры. Каждый незначительный успех на этом пути, который объединяет усилия многих специалистов, содействует возобновлению исторической справедливости, подтверждает стремление народов к взаимопониманию.

Многочисленные факты свидетельствуют об эффективности действий ради пользы сотрудничества государств и народов в области реституции и возвращения культурных ценностей. Особенно надо отметить деятельность Межправительственного комитета ЮНЕСКО по содействию возвращению культурных ценностей странам их происхождения или их реституции в случае незаконного присвоения. В прошлом году на IX сессии ЮНЕСКО рассматривались проблемы защиты и предупреждения незаконной миграции, а также противозаконной торговли культурными ценностями. Украина тогда же стала одним из официальных членов вышеназванного комитета.

Мы убеждены, что Межправительственный комитет может содействовать развитию международного сотрудничества с целью возвращения культурных ценностей на территорию их происхождения, сполна информировать мировую общественность о масштабах и значении проблем возвращения и реституции. Как нам кажется, следовало бы посвятить одну из ближайших сессий Межправительственного комитета проблемам реституции культурных объектов, перемещенных во время Второй мировой войны.

Межправительственный комитет не остается равнодушным к судьбе собраний в различного рода учреждениях, библиотеках, музеях, архивах, которые сохраняют культурное наследие. Одним словом, предупреждение противозаконной миграции движимых объектов культуры, которое лежит в основе деятельности Межправительственного комитета, неотрывно от проблем охраны и сбережения культурного наследия. Они нацеливают разные народы на сотрудничество и взаимопонимание, служат важной и актуальной областью международного сотрудничества, содействуют установлению отношений доверия между разными государствами.

Культурные ценности стали объектом внимания мировой общестственности. Сегодня они объединяют действия политиков, дипломатов, властных структур, ученых, деятелей культуры и искусства, работников архивов, музеев, библиотек — всех, кто не равнодушен к судьбам культуры, заботится о сбережении и использовании для прогресса и гуманизма собственной культурной памяти.

Сотрудничество государств в области возвращения и реституции культурных ценностей приобретает все большее значение в международной жизни, что вызвано необходимостью сохранения культурного пространства, осознанием разрушительных действий последствий а alienации этого пространства для каждой национальной культуры. Призывы к сохранению коллективной памяти, воплощенной в историкокультурных ценностях, становятся весомым вкладом в пользу современной цивилизации и проникают в коллективное сознание.

Все большую поддержку общественности мира, правительств различных государств получает идея возвращения культурных ценностей, национальных исторических реликвий, памятников искусства, противозаконно перемещенных с территории их происхождения. Каждая национальная культура при определении приоритетов руководствуется наличием созданных культурных ценностей, эффективностью их функционирования в обществе и его способностью оберегать эти ценности от физических и других насильственных разрушений.

Сегодня ни у кого не вызывает сомнений тот факт, что культурные ценности являются важным элементом общения, взаимопонимания и взаимосближения народов и государств. Работа в области возвращения и реституции, которая ведется в современных условиях, — это выражение гаагских идей, пакта Рериха, конвенций ЮНЕСКО по международному культурному сотрудничеству и формированию новых демократи-

ческих норм в сфере культуры и условий, которые объективизируют охрану и сбережение культурных ценностей. Актуальной для нашей деятельности и определения ее перспектив является “Декларация принципов международного культурного сотрудничества”, принятая ЮНЕСКО (1966), где, в частности, в статье VIII подчеркивается: “Культурное сотрудничество должно происходить на основе взаимного удобства для всех народов, которые участвуют в нем, соответствующие обмены должны быть пронизаны духом максимальной взаимности”.

Сами культурные ценности выступают как главный критерий поддержки неразрывной духовной связи поколений, объединяют их в единую цепь исторического развития. Каждый объект историко-культурного назначения, каждое произведение искусства, памятник культуры являются одним из звеньев такого исторического неразрывного целого. Поэтому потеря культурных ценностей, их отрыв от народов и наций, которые дали им жизнь, имеют отрицательные последствия для их полноценного развития. Сегодня являются очевидными реалии, ведущие к двусторонним переговорам. Они исходят из требований международного права, существующих положений и рекомендаций ЮНЕСКО.

Однако, очевидными являются и разногласия, вызванные субъективными требованиями, которые не имеют точек соприкосновения с этими нормами, положениями и рекомендациями.

Существует множество открытых, особенных, специфических проблем, которые лежат в плоскости дискуссий.

Практика утверждает полноту формирования национального законодательства ряда стран, которое содействует развитию требований международного собственного права, или наоборот, ограничивает или усложняет анализ понятий возвращения и реституции культурных ценностей.

Реституция является предметом регулирования межгосударственных отношений. Культурологические и политические факторы действий объединяются в ней, утверждая верховенство международного права и волю народов к международному сотрудничеству.

Международно-правовые нормы определяют формы реализации реституции, дают ориентиры в этой сфере, утверждая перспективу координации в области объектов культуры и сотрудничества различных государств во имя дальнейшего развития их культурного потенциала. От успешного решения проблем, которые охватывают возвращение объектов культуры в страну их происхождения, зависит судьба международного культурного сотрудничества.

Войцех КОВАЛЬСКИ (Катовице, Польша)

Репатриация культурных ценностей в ситуации уступок территории и распада многонациональных государств

Внимательно изучая новейшую историю Европы, можно заметить, что среди различного рода проблем, касающихся культурного наследия, явным своеобразием отличается репатриация культурных ценностей как следствие территориальных уступок или распада многонациональных государств¹. Государства этого типа веками проявляли постоянную склонность к накоплению в своих столицах наиболее ценных произведений искусства и литературы, являющихся культурным достоянием многих народов, живущих на подчиненных им территориях. Эти собрания, хранящиеся с давних времен в местных санктuariумах и столицах ликвидированных государств, выполняли важные объединительные и идентифицирующие функции для местных общностей. Перемещаемые по мере прибывания новых территорий в большие центральные музеи, они одновременно изменяли свою роль. Не только демонстрировали культурное разнообразие создаваемых империй, но часто символизировали доминирование над завоеванными народами и поглощенными странами. Не удивительно, что с момента получения независимости такие страны вскоре начинали домогаться возвращения своего утраченного наследия, проявляя обычно в этих усилиях большое упорство и решительность.

В течение последних 150 лет мы можем четко выделить четыре периода интенсивного регулирования в данной области. Прологом был итальяно-австрийский конфликт, уходящий своими корнями в начало второй половины минувшего столетия. Два следующие урегулирования стали элементом построения нового порядка после обеих мировых войн, а четвертое началось одновременно с политическими изменениями в Центральной и Восточной Европе, а также на территории бывшего СССР. Этот период продолжается практически до сегодняшнего дня и по мере утихания политических эмоций охватывает также государства, образованные на территории разделенной Югославии.

Анализируя упомянутые события и особенно выдвигаемые в этом случае требования и заключаемые договора, можно заметить явные

закономерности, которые выглядят как четко очерченные принципы. Поэтому давайте присмотримся ко всем этим случаям, чтобы в конце можно было подвести итоги.

Впервые в истории Европы проблема репатриации культурного наследия проявилась в больших масштабах в рамках процесса объединения политически раздробленной Италии и построения современного итальянского государства. Существующая еще тогда австро-венгерская монархия была вынуждена в связи с этим отказаться от многих итальянских территорий, в том числе бывшей Венецианской Республики, которую она когда-то поглотила. Возвратив свои земли, итальянцы сразу же потребовали вернуть все произведения искусства, исторические памятники и архивы, вывезенные оттуда во время правления Габсбургов чаще всего в Вену. В правовом австрийско-итальянском договоре 1866 года² итальянская сторона получала утраченные культурные ценности на основе ст. XVIII этого договора, определяющей нижеследующее: “Архивы уступленных территорий, содержащие наименования собственности, административные и судебно-гражданские документы, а также политические и исторические документы бывшей Республики Венеции будут возвращены целиком утвержденным для этой цели комиссарам, которым будут также переданы произведения искусства и науки, особо связанные с уступленной территорией”³.

Одновременно, следует подчеркнуть, итальянцы обязались выдать Австрии: “... наименования собственности, а также документы администрации и гражданского судопроизводства, касающиеся австрийской территории, которые могут находиться в архивах уступленной территории...” (ст. XVIII). Таким образом, регулируя проблему культурного наследия, договор исходил из принципа взаимности, опирающегося на явно подчеркнутый в цитируемых статьях критерий территориальной связи культурных ценностей. Особое внимание было обращено при этом на восстановление исторической интегральности наследия Венеции. Эти принципы подвергались двум ограничениям. Первое исходило из желания одновременно защитить интегральность архивных собраний, имеющих научное значение. В таком случае стороны обязывались: “... разрешить составление официальных копий исторических и политических документов, представляющих интерес с точки зрения территорий, остающихся во владении другой договаривающейся стороны. В интересах науки их нельзя выделить из архивов, к которым они принадлежат” (ст. XVIII, абз. 4). Второе ограничение защищало частную

собственность членов австрийской императорской семьи. С этой целью она была освобождена от обязанности репатриации в силу специальной ст. XXII договора. Речь здесь шла о ряде выдающихся произведений итальянского искусства, причем часть из них находилась в Вене, а часть с давних времен была депонирована в итальянских галереях. Ни одна из сторон не хотела уступить, а окончательное решение проблемы усложнялось слишком широкой интерпретацией Габсбургами упомянутой статьи XXII об охране частной собственности. В результате длительных переговоров были заключены два дополнительных соглашения. В силу первого из них Италия выдала только некоторые из спорных произведений искусства, а в качестве компенсации за удержание большинства из них обязалась выплатить Австрии сумму 4 миллиона лир⁴. Но самым трудным для решения оказалось дело с “Мадонной” Рафаэля, которая находилась во Флоренции. Свои претензии на нее предъявлял эрцгерцог Фердинанд на основании права собственности, связанного с его прежним титулом великого князя тосканского. В конечном итоге проблема была урегулирована в особом, втором дополнительном соглашении таким образом, что картина оставалась в столице Тоскании, но обозначенная как Мадонна Великого князя в память о Фердинанде⁵.

Однако рассмотренные соглашения еще не урегулировали всех итальянских претензий. В очередной раз последовало обращение к Австрии в 1893 г., на этот раз оно касалось 135 картин, вывезенных в Вену в 1838 г. Однако австрийцы применили метод затягивания переговоров⁶. Таким образом, до окончательного разрешения своих претензий итальянцы должны были подождать следующие почти 30 лет. Поводом для их повторного выдвижения стало большое правовое урегулирование последствий Первой мировой войны.

Мирные договоры после этой войны имеют, с точки зрения настоящей статьи, особый характер. В них была предпринята попытка урегулирования многих проблем культурного наследия, которые стали следствием осуществленного тогда серьезного изменения политической карты Европы. Таким образом, свои дела пытались тут решить не только итальянцы, но прежде всего государства, возникшие в результате распада бывшей Австро-Венгрии, такие, как Венгрия и Чехословакия, или же такое государство, как Польша, которое обрело независимость, утраченную в результате раздела ее территории в конце XVIII в. между Австрией, Пруссией и Россией.

Основополагающее значение имеют в наших рассуждениях мирные договоры, заключенные союзниками с Австрией в 1919 г.⁷ и с Венгрией в 1920 г.⁸. Схожесть принятых в них решений (и даже записей, соответствующих договорным оговоркам), касающихся культурного наследия, оправдывает совместное рассмотрение обоих документов. На их фоне можно выделить три типа интересующих нас урегулирований.

Тип первый — это реституция либо репатриация культурных ценностей, вывезенных в период войны с территорий, подлежащих передаче. Следует исходить из того, что мы имеем тут дело прежде всего с намерением устранения последствий военных грабежей, т.е. с необходимостью реституции объектов, подлежащих возврату на основе уже тогда повсеместно действующих норм международного права⁹. В расчет могла входить также репатриация собраний, легально эвакуированных с этих территорий бывшими властями, например, за линию фронта для сохранения от уничтожения или по любой другой причине, в частности, чтобы они остались там в связи с предвидящимся развитием политической ситуации. Соответствующие положения обоих документов устанавливали, что Австрия и Венгрия вернут произведения искусства, книги, документы и т.п., “которые были забраны, начиная с 1 июня 1914 г., с уступленных территорий, за исключением предметов, закупленных у частных владельцев” (ст. 192 Сен-Жерменского и ст. 176 Трианонского договоров).

Тип второй — это репатриация культурных ценностей, имеющих связь с уступленной территорией, если такие объекты были забраны с нее в установленный период времени до войны. Как Австрия, так и Венгрия согласились, что “вернут соответственно каждому из заинтересованных союзных и дружественных правительств все материалы, документы и исторические памятники, находящиеся во владении своих публичных учреждений, которые имеют непосредственную связь с историей уступленных территорий и которые были с них перемещены, начиная с 1 января 1866 г.” в случае с Венгрией (ст. 177 Трианонского договора), и “в течение последних десяти лет” в случае с Австрией (ст. 193 Сен-Жерменского договора). Оба цитируемых договора продлили это время в отношении Италии, принимая, что оно будет “начинаться с даты провозглашения королевства (1861 год)”.

Тип третий — это репатриация, имеющая целью помощь в восстановлении национального культурного наследия избранных государств путем возвращения культурных ценностей, находящихся во владении

на этот раз исключительно Австрии и вывезенных из этих государств незаконно, без определения временного лимита. Среди государств, которым договор предоставил право на соответствующее ходатайство, оказались Италия, Чехословакия и Польша. Самый длинный список представила Италия. Подтолкнула ее к этому ст. 194 договора, соответствующая прежним и все еще неудовлетворенным требованиям итальянцев¹⁰. Среди прочего в обращении упоминались: драгоценности и медали эпохи Медичи, вывезенные из Тоскании, картины, скульптуры и рукописи из Модены, регалии из Палермо, архивные документы различных городов и множество других памятников национальной культуры¹¹. Ввиду отсутствия формального лимита времени не обращалось внимание на давность предъявляемых притязаний. Самые давнишние касались 1718 г., когда была вывезена указанная в списке рукопись из Неаполя. Не меньше притязаний предъявила Чехословакия, требуя возврата ряда произведений искусства и архивных документов, вывезенных Габсбургами из различных государственных учреждений и резиденций, которые они занимали во времена своего господства в Чехии. Чехи превзошли даже итальянцев, требуя возвращения объектов из знаменитой пражской коллекции Рудольфа II, которые были вывезены в Австрию его наследниками в начале XVII в. На этом фоне только притязания Польши не казались слишком большими. Был затребован только один предмет — золотая чаша польского короля Владислава IV, вероятно, потому, что невозможно было за такое короткое время составить хорошо документально обоснованный список давно утраченных предметов. Согласно договору, эти требования должен был разрешить так называемый “Комитет трех юристов”. Перед ним стояла задача чрезвычайной трудности. Решение ее не облегчало деятельности Комитета, в который были включены американец, англичанин и француз, т.е. лица, незнакомые с юридическими и историческими зависимостями в Центральной Европе¹². В конечном итоге Комитету было заявлено несколько претензий. Он не нашел оснований для их признания. Поэтому заинтересованным государствам оставалось только вести двусторонние переговоры. Наиболее выгодную исходную точку для переговоров создали себе итальянцы, которые применили тактику свершившихся фактов, забрав из Вены силой несколько десятков наиболее ценных произведений итальянского искусства еще до подписания договора¹³. Возникший по этому поводу конфликт смягчила лишь компромиссная конвенция, подписанная с Австрией 5 мая 1920 г.¹⁴. По ней Италия обязалась

не предъявлять остальные требования, выдвинутые (оформленные) в договоре, и возвратила в Вену только что вывезенный бюст императора Франца I работы Кановы¹⁵. В том же месяце Австрия заключила также договор о выполнении Сен-Жерменского соглашения с Чехословакией¹⁶, а в последующие годы с остальными государствами-правопреемниками¹⁷.

Даже беглое сравнение описанных репатриационных оговорок позволяет заметить явное стремление к возврату культурного наследия передаваемых территорий или даже государств, которые эти территории возвращали себе либо строили на них свою вновь обретенную государственность¹⁸. Такая цель договоров вытекает из принципа защиты коллекций и собраний в более широком значении¹⁹, а также последовательного применения принципа взаимности²⁰. Не оставляют никаких сомнений аналогичные положения Сен-Жерменского (ст. 196) и Трианонского (ст. 177) договоров. Они гласят: “Что касается всякого рода предметов и документов художественного, археологического, научного или исторического характера, входящих в состав собраний, которые до этого принадлежали либо Правительству Австро-Венгерской монархии, либо Короне, то — если речь идет о предметах, которые не подпадают под другие положения настоящего договора” — Австрия и Венгрия обязались “провести с заинтересованными государствами в случае, если они этого пожелают, переговоры, имеющие целью заключение полубовного соглашения, в силу которого могут быть репатрированы в страну происхождения, по принципу взаимности, любые части соответствующих собраний или любые вышеперечисленные предметы и документы, которые принадлежат духовному наследию (*patrimoine intellectuel*) соответствующих государств”. Целостность наследия для создателей этих договоров была очень важна, коль скоро они приложили особые усилия, чтобы максимальным образом обеспечить возможность ее действительного восстановления. На основе особой записи в обоих договорах Австрия (ст. 196 b) и Венгрия (ст. 177 b) должны были “не рассеивать соответствующие собрания и ничего из них не отдавать, а также не распоряжаться ни одним из соответствующих предметов в течение двадцати лет, разве что до истечения этого периода будет заключено особое соглашение, в то же время обеспечить их безопасность и хорошее реставрационное обслуживание, а также передать в распоряжение исследователей, которые являются гражданами каждой из Союзных и Сдружественных держав, как сами

собрания, так и касающиеся их инвентарные списки, каталоги и управленческие документы”.

После создания юридических оснований для удовлетворения требований, внешних по отношению к Австрии и Венгрии, пришло, наконец, время для проведения расчетов между этими государствами как таковыми. Венгрия также была государством, которое в результате падения Австро-Венгерской монархии восстанавливала свой суверенитет, хотя, конечно, ее положение в этом сообществе было совершенно иным по сравнению, например, с Чехией или южными землями бывшей Польши. Несмотря на это, многие культурные ценности, имеющие основополагающее значение для национальной идентичности венгров, находились в венских музеях, а следовательно, естественным последствием разделения было стремление к перемещению этих сокровищ в Будапешт²¹. После 12 лет нелегких переговоров был достигнут желаемый компромисс, увенчанный подписанием договора “о некоторых предметах из музеев и библиотек”²². Этот договор является редким примером решения проблемы многонационального наследия, удовлетворяющего в конечном итоге заинтересованные стороны²³. Поэтому он по-прежнему, несмотря на то, что со времени его подписания прошло довольно продолжительное время, может рассматриваться, во всяком случае, до определенной степени как модельное урегулирование в этой области. Вот почему он заслуживает более широкого рассмотрения. Первоначально венгры требовали передачи им не только объектов, принадлежащих непосредственно к их национальному наследию, но также почти половины габсбургских художественных собраний, которые возникли в период существования совместного государства²⁴. По их мнению, собрания эти являлись в конечном итоге совместной собственностью обоих народов и их следовало поделить между Веной и Будапештом пропорционально вкладу обеих сторон в их создание. Австрийцы решительно отвергли эти рассуждения, ссылаясь на цитированную уже ст. 177 Трианонского договора, который ограничивал обязанности Австрии по возвращению объектов, связанных с венгерской территорией. Кроме того был приведен аргумент, что в результате многовекового хранения этих объектов в Вене они стали также и австрийским достоянием. Достигнутый в этой ситуации компромисс заключался в наиболее общих чертах в том, что Австрия обязалась передать Венгрии определенное количество культурных ценностей и признала общими и неприкосновенными остальные габсбургские

собрания. Одновременно она передала определенные особые права по отношению к ним венгерским исследователям.

Будапешт получил таким образом 36 рукописей и более 150 различных произведений искусства, в том числе картины, оружие, изделия из золота и др. Среди них преобладают объекты, тесно связанные с историей Венгрии, например, королевские доспехи и мечи, монеты, банкноты и т.п. Меньшую же часть составляют различные предметы старины общеевропейского значения, которые были переданы в качестве компенсации за объекты венгерского происхождения, оставленные в Вене. В качестве примера можно здесь упомянуть две части триптиха Х.Мемлинга, переданные для дополнения остальной части этого алтаря, давно находящегося в Будапеште, картину Тинторетто, художника, который еще не был представлен в венгерских музеях, и образцы вооружения, дополняющие будапештскую королевскую оружейную палату, единственную в Венгрии²⁵.

Компромиссную концепцию “общего фонда культурных ценностей” и имеющихся прав на него лучше всего демонстрируют соответствующие положения договора. Согласно ст. III этого акта, “предметы, составляющие интеллектуальное наследие”²⁶ Венгрии, которые в силу данного договора не будут переданы Венгрии Австрией, признаются совместным национальным культурным достоянием обоих государств. Эти предметы не могут быть переданы третьим сторонам. [...]”. Следующая запись (ст. IV) поясняет, что “поскольку многовековая история установила между Австрией и Венгрией общие культурные интересы и признается тесная связь этих интересов с когда-то придворными интересами и в силу семейного характера непроданных собраний, Австрийское Союзное Правительство признает за Венгрией следующие преимущественные права на пользование этими собраниями: Венгерское правительство имеет право делегировать в [...] собрания полномочных представителей, которым [...] будет обеспечен свободный доступ к объектам, даже если они не собраны в музеях и библиотеках, а также ко всему вспомогательному оборудованию, необходимому для их исследований, и не только в читальных залах, рабочих и канцелярских комнатах, но и в выставочных помещениях, запасниках и других хранилищах. Эти представители будут иметь самую широкую возможность инвентаризации определенных предметов в упомянутых собраниях, их исследования, фотографирования и пользования административным и научно-вспомогательным

оборудованием, особенно архивами, инвентарными списками, реестрами, перечнями [...], картотеками, административно-техническими документами, а также подручными библиотеками”²⁷.

Степень сложности проблем, которые должны были решить участники анализируемого соглашения и которые часто будут возникать при разделе создаваемого веками общего наследия разных народов, хорошо иллюстрируют два примера, связанные с этим договором. Первый касался так называемой короны Бочкай. Правда, получил ее от Султана венгерский король Стефан Бочкай Трансильванский, но поскольку он был также связан с тогда уже румынской Трансильванией, то и румыны причислили ее к своему наследию. Одновременное обращение Румынии относительно возврата короны сделало невозможным для Австрии выдачу ее Венгрии и, в результате, дело было оставлено до его разрешения между непосредственно заинтересованными сторонами²⁸. Другой пример связан с открытием действительного происхождения доспехов, переданных венгерской стороне в качестве доспехов ее короля Людовика II²⁹. Только через несколько лет после передачи их в Будапешт известный австрийский знаток оружия Бруно Томас установил с достоверностью, не вызывающей какого-либо сомнения, что доспехи были исполнены в 1533 г. в Инсбруке для “молодого короля Польши”. Так они назывались в найденной Томасом корреспонденции позднейшего императора Фердинанда I, который заказывал доспехи по случаю обручения своей дочери Елизаветы с тогда еще тринадцатилетним королем Жигимонтом. Помещенная на доспехах монограмма “SE”, которая интерпретировалась как сокращение от “Sancta Elisabetha” — Святая Елизавета, попечительница Венгрии, могла быть после этого открытия без труда прочитана как Sigismundus–Elisabetha, т.е. молодая пара Жигимонт и Елизавета³⁰. Остается бесспорным, что если бы эта информация была известна до заключения австрийско-итальянского договора, доспехи не были бы переданы в Будапешт и могли бы стать предметом соответствующих шагов с польской стороны. Однако открытие было сделано за год до начала Второй мировой войны, а это было время, не подходящее для начала таких переговоров³¹.

Анализируя правовые рамки репатриации культурного наследия, созданные договорами о мире, завершающими Первую мировую войну, следует еще упомянуть два момента, связанные с Версальским договором³². Первый связан с передачей бывшей немецкой территории юго-восточной Африки под власть Великобритании как подмандатной

территории. Это, конечно, не была уступка территории в полном значении этого слова, тем не менее ст. 246 договора обязывала Германию передать британскому правительству череп султана Макаоуа, который был вывезен из юго-восточной Африки во времена немецкого господства. Несомненно, и тут руководствовались принципом территориальной связи, и только особые обстоятельства привели к тому, что предмет репатриации должны были передать государству, осуществляющему опеку над территорией его происхождения. Как информирует Холэндер, в конце концов до передачи черепа не дошло, поскольку в Германии он не был найден³³.

Второй вопрос касался репатриационных притязаний в отношении культурных ценностей, вывезенных в Берлин на протяжении почти 150-летнего господства над бывшими польскими западными землями, которые были возвращены Польше. Вынесение этого вопроса на обсуждение в ходе мирной конференции в Париже не было, однако, одобрено государствами-союзниками, несмотря на проведение Польшей интенсивной дипломатической акции и внесение на конференцию обширного меморандума, призывающего к необходимости выполнения ею “требований справедливости”³⁴.

Как утверждал Правовой отдел Комиссии по возмещению ущерба, эти требования не могли быть рассмотрены конференцией по чисто формальным соображениям, поскольку во время осуществления этих перемещений Польша не соответствовала критерию независимого, союзного, содружественного государства, а также не была в состоянии войны с Германией. Как следствие, они также не могли быть включены в версальский договор. В этой ситуации были предприняты двусторонние переговоры, которые закончились подписанием в 1920 г. финансовых соглашений. В них немецкая сторона обязалась “... вернуть польскому Правительству все материалы, документы, памятники старины, произведения искусства, а также любые научные и библиотечные материалы, захваченные с земель, уступленных Польше...”³⁵. Если предварительная фаза переговоров закончилась достижением выгодных договорных записей, то ничто не указывает, чтобы они вообще были воплощены на практике, т.е. в деле возвращения конкретных объектов. Представляется, что из-за отсутствия точной документации польская сторона не была в состоянии предъявить значительные притязания, а единственным предпринятым шагом в этом направлении была попытка возвращения так называемой “Мадонны Рачиньских” кисти Сандро

Боттичелли. Эта картина давно уже хранилась в Кайзер Фридрих-Музеум, но являлась собственностью великопольской семьи Рачиньских и украшением их галереи в Познани с момента покупки картины в Париже в 1924 г. Переговоры по этому вопросу не дали, однако, успешного результата, и картина по-прежнему оставалась в Берлине при формальном надзоре Польши над ней³⁶.

Пожалуй, наиболее далеко идущие юридические основания для восстановления целостности культурного наследия в Европе в эпоху после Первой мировой войны содержал другой договор, заключенный Польшей на этот раз с Россией и Украиной³⁷. Он считается исключительным³⁸, а достижение таких выгодных результатов в переговорах по этому договору было возможно благодаря политической ситуации, которая имела место в России после проигранной войны с Польшей в 1920 г. На основании обширных оговорок договора, соответствующих интересующим нас проблемам, можно выделить два типа репатриации культурных ценностей согласно классификации, принятой при анализе Сен-Жерменского и Трианонского договоров.

Первый тип касался предметов “принудительно или добровольно” эвакуированных в Россию или на Украину с начала Первой мировой войны и до конца 1920 г. “Резэвакуация” означала в этом случае, как и в вышеупомянутых договорах, репатриацию собраний, вывезенных добровольно в Россию в целях гарантии безопасности или перемещения на постоянное хранение в столицу государства, а также и реституцию объектов, вывезенных туда в рамках обычных военных грабежей. Репатриация должна была охватить, среди прочего, библиотеки, художественные и архивные собрания с инвентарными книгами, а также “любые собрания и предметы исторического, национального, научного, художественного или вообще культурного характера, колокола и различного рода предметы религиозного культа всех вероисповеданий”, которые принадлежали “государству или его учреждениям, органам самоуправления, общественным организациям и вообще любым юридическим и физическим лицам” (ст. XI, п. 9 и 10).

Тип второй — определяющая исключительность этого договора репатриация культурного наследия, перемещенного с бывших территорий Речи Посполитой в Россию начиная с 1 января 1772 г. Под нее попадали даже все военные трофеи, за исключением трофеев последней польско-российской войны, а также любые предметы “культурного характера”, примерно перечисленные уже выше. Существенным

является также то, что указанную репатриацию собраний предполагалось провести независимо от того, “при каких обстоятельствах и по каким распоряжениям тогдашних властей они были вывезены, какому лицу, юридическому или физическому, они принадлежали первоначально после вывоза” (ст. XI п. 1).

Репатриация, предусмотренная этими постановлениями, действительно была, как можно убедиться, беспрецедентной вследствие ее очень широкой сферы охвата и безоговорочного характера. Основным критерием, определяющим ее предметный диапазон в обоих типах, являлся принцип территориальности. Теоретически возврату подлежало все наследие, вывезенное с исторических польских земель. Это означало существенное предметное расширение репатриации по сравнению с Сен-Жерменским и Трианонским договорами, которые в аналогичном случае допускали только возврат ценностей, имеющих связь с уступленной территорией. Следует, наконец, обратить внимание на факт, что Рижский договор не вводил разделения публичной и частной собственности, а также применял принцип взаимности. Предусмотренные в нем ограничения репатриации имели два основания. Первое: принцип восстановления целостности культурного наследия других народов, в данном случае введенный путем упоминания *expresses verbis* ценностей белорусской и украинской культуры. Они не подлежали возврату Польше в том случае, если были вывезены с территории, находящейся на восток от границ, установленных договором, и попали в Польшу раньше “не путем добровольной сделки или принятия наследства” (ст. XI п. 2). Второе ограничение вытекало из принятия в договоре принципа, что “систематизированные, научно обработанные и завершенные коллекции, являющиеся основой собрания всемирного культурного значения, не должны подвергаться разрушению” (ст. XI п. 7). Применение этого принципа было, однако, серьезно ослаблено в результате допущения исключений из него, если предмет, находящийся в такой коллекции, имел тесную связь с историей и культурой Польши (ст. XI п. 7 в конце).

Достижение даже таких выгодных юридических оснований репатриации не означало автоматического исполнения ее на практике. Переговоры относительно возврата конкретных предметов продолжались свыше 10 лет и проходили чрезвычайно тяжело. Их документация, главным образом, в виде писем, мемориалов и требований, обращенных к советским властям только в период от 1921 до 1923 г., заняла семь,

опубликованных кстати, томов³⁹. В конечном итоге в Польшу вернулось несколько сот важных произведений искусства, в том числе памятник князя Понятовского работы Торвальдсена, вывезенный из Варшавы, часть библиотек Залусских и Варшавского университета, королевская коллекция фламандских arrasов из Вавельского замка, регалии ордена Святого Духа, подаренные после победы под Веной папой Иннокентием XI и королем Франции Людовиком XIV Яну III Собескому. Тем не менее, это было очень мало, учитывая масштаб конфискаций и вывозов, произведенных русскими. Это составляло всего лишь 32 притязания из 80, которые польская сторона смогла документировать и представить образованной с этой целью специальной Смешанной комиссии⁴⁰.

Очередные территориальные изменения в Европе были определены мирными договорами, заключенными после Второй мировой войны. Главной проблемой тогда была ликвидация последствий беспрецедентных грабежей культурных ценностей. В некоторых международных и иных договорах этого периода мы находим определенные соглашения, касающиеся охраны целостности культурного наследия уступленных территорий. Что касается первых, то здесь в расчет входят договоры о мире с Италией и Венгрией, заключенные оба в 1947 г.⁴¹. Договор с Италией содержит оговорки, касающиеся территориальных уступок в пользу нескольких государств. К ним относятся, среди прочих, корректировки границ в пользу Франции (ст. 2), уступка некоторых территорий Югославии (ст. 3), передача Греции нескольких островов Додеканеза (ст. 14). В приложении № XIV к договору была сформулирована в связи с этими изменениями общая репатриационная оговорка. На основании ее итальянское правительство обязалось не передавать упомянутым государствам-правопреемникам “все предметы, представляющие художественную, историческую или археологическую ценность, принадлежащие культурному наследию уступленной территории, которые в период, когда эта территория находилась под итальянским господством, были оттуда взяты без оплаты и оставались в распоряжении итальянского правительства или итальянских публичных учреждений”.

Выраженный здесь общий принцип репатриации, основанный исключительно на критерии связи данного предмета с культурным наследием передаваемых земель, был затем расширен в отношении Югославии. Специально посвященная решению проблем этой страны ст. 12 договора затрагивает два вида вопросов, причем в обоих случаях

мы имеем дело с репатриацией по принципу “чистой” территориальности. В первой части ст. 12 сказано, что Италия, вернув Югославии все предметы художественного, исторического, научного, религиозного и т.п. характера, которые с 14.11.1918 г. до 02.03.1924 г. в результате итальянской оккупации были перемещены с территорий, уступленных Югославии в силу договоров, подписанных в Рапалло 12.11.1920 г. и в Риме 27.01.1924 г. Возвращению подлежали такие же предметы, перемещенные из этих областей после Первой мировой войны Итальянской миссией по вопросам перемирия в Вене. Вторая же часть анализируемой статьи касалась возврата всех упомянутых предметов, если они составляли общественную собственность и были перемещены “после 4 ноября 1918 года с территории, уступленной Югославии в силу настоящего договора, а также предметов, относящихся к вышеупомянутой территории, переданных Италии Австрией и Венгрией, при выполнении мирных Сен-Жерменского [...] и Трианонского договоров [...] и Конвенции, заключенной между Австрией и Италией, подписанной в Вене 4 мая 1920 года”.

Как видно, все это были “запущенные” дела, нерешенные по прежним договорам⁴², причем во втором случае речь шла о “повторной репатриации” объектов, однажды уже переданных заинтересованному государству.

Коль скоро речь зашла об итальянско-славянских отношениях, следует также упомянуть о дополнительном “укреплении” репатриаций, определенных в пользу Югославии. Оно выразилось в обязательствах Италии по выполнению “заменяющей репатриации”, если она не сможет вернуть предметы, определенные ст. 12 договора. В таком случае она должна была предоставить взамен предметы “того же вида и примерно той же стоимости, что и забранные предметы, если такие предметы можно будет получить в Италии” (ст. 12 п. 3).

Мирный договор с Венгрией, заключенный в тот же самый день, что и итальянский договор, отличался от последнего тем, что основанием предусмотренных в нем репатриаций является не только территориальная связь, но и вообще принадлежность конкретного объекта к “patrimoine intellectuel” Венгрии. Некоторые территории получили, кроме того, право на получение трех отдельно определенных групп предметов, которые или были созданы на этих территориях, или составляли часть ее национального культурного наследия. Безусловно, этот второй тип был оформлен как бы “по случаю” осуществления об-

щих расчетов, связанных с территориальной уступкой. Во-первых, возврату подлежали исторические архивы, возникшие на территории Чехословакии или Югославии, во-вторых, — библиотеки и другие культурные ценности, которые принадлежали учреждениям, находившимся на территории этих государств, либо историческим личностям народов Чехословакии или Югославии, и, в-третьих, — оригинальные экземпляры произведений искусства, литературы и науки представителей этих народов. Все перечисленные объекты подлежали передаче, если, в связи с венгерским господством в период с 1848 до 1919 г., они оказались во владении Венгрии как государства либо венгерских публичных учреждений. Согласно общему принципу, из этой репатриации были исключены оригинальные произведения венгров, а также предметы, приобретенные путем купли, дарения или наследования (ст. II). Было бы чрезвычайно интересно установить, в какой степени рассмотренные договорные соглашения были выполнены на практике, особенно в связи с происшедшими общественно-политическими изменениями в Венгрии и Югославии. К сожалению, автору статьи неизвестны материалы источников, которые позволяли бы это выяснить⁴³. Но это будет возможным при рассмотрении следующей проблемы.

Анализируя последствия территориальных уступок, явившихся следствием Второй мировой войны, мы должны еще раз вернуться к польским делам. Решением Союзников Польша утратила треть своей территории на востоке в пользу соседствующих с ней советских республик — Литвы, Белоруссии, Украины и одновременно получила значительный территориальный прирост на западе за счет Германии. В обоих случаях уступки территории охватили практически все культурное наследие переданных земель, оставляя вопрос о возможных репатриациях для более поздних двусторонних согласований. С одной стороны, Польша утратила свое многовековое наследие на востоке, а с другой, побогатела на такое же древнее немецкое наследство на западе. Здесь надо еще указать на существенную разницу, которая имела место между рассматриваемыми территориальными изменениями и практически всеми происходившими до этого уступками, поскольку она изменила “направление” требуемой репатриации. Так вот, изменения границ после Второй мировой войны повлекли за собой переселение огромного большинства жителей — немцев на запад, в Германию, а поляков с востока в Польшу. В обоих случаях наследие, переданное вместе с территорией, оказалось в чужом, в культурном отношении, государстве, лишенным своих есте-

ственных носителей, владельцев и опекунов. В итоге это породило с польской стороны стремление переместить это наследие вслед за жителями на новые места их расселения.

Принятые вместе с бывшей немецкой территорией немецкие культурные ценности были практически полностью национализированы в 1945 и 1946 годах⁴⁴, причем правительства ни бывшей Германской Демократической Республики, ни Федеративной Республики Германии никогда официально не предъявляли на них претензий. Причиной этого были скорее всего огромные размеры уничтожения польской культуры, причиненные гитлеровской оккупацией в Польше. По польской инициативе была лишь предпринята в 1954 году попытка обмена с тогдашней ГДР 117 картин немецких художников на архитектурные планшеты варшавских сооружений XVIII в., которые были необходимы для восстановления города после войны⁴⁵.

Иначе пошли дела, связанные с культурным наследием областей, переданных Польшей бывшему СССР. Первоначально польская сторона предполагала перемещение польских культурных ценностей из этих районов вместе с населением. В договорах о границах не были предусмотрены никакие иные вопросы, кроме чисто территориальных и пограничных⁴⁶. Требующие решения дальнейшие вопросы, прежде всего репатриация населения и его имущества, неоднократно поднимались в особых договорах в 1944, 1945 и 1956 гг. Проблема культурных ценностей была урегулирована, но только в очень узких пределах, исключительно в договорах, заключенных в 1944 г. с тремя советскими республиками, граничащими с Польшей⁴⁷. Примером соответствующей записи, схожей по содержанию в каждом из договоров, может быть ст. 3 договора с Белоруссией. На основе ее эвакуируемым разрешалось вывозить в страну переселения “произведения искусства и памятники старины, если первые или вторые составляли коллекцию или существовали в отдельных экземплярах”, являлись семейной собственностью и вместе со всем багажом не превышали допустимого веса двух тонн на одну семью (ст. 3 п.п. 2 и 4). Протокол договора дополнительно предусматривал, что священники, эвакуирующиеся в Польшу вместе с приходами, могли забрать с собой оборудование костела и предметы культа. Таким образом, как из этого видно, репатриация культурных ценностей допускалась только в очень узких пределах. Она касалась только личного и церковного имущества репатриантов. Кроме того, ограничивалось количество вывозимых предметов путем установления вагон-

ного лимита, что якобы было следствием транспортных трудностей⁴⁸. Договора, заключаемые позже, не допускали репатриации даже личных культурных ценностей⁴⁹.

Несмотря на отсутствие формальных условий, в Польше не отказались, однако, от подготовки к репатриации культурных ценностей в большом масштабе, прежде всего, общественных собраний, которые в ряде случаев имели общенациональное значение. Репатриация, по замыслу, должна была восстановить целостность национального культурного наследия Польши на принципах связи собраний, которые в результате изменений границ оказались за рубежом, с польским *“patrimoine intellectuel”*. В ст. 1 проекта соответствующего договора с тогдашней Украинской Советской Социалистической Республикой эти предложения были сформулированы следующим образом: “В связи с окончательным урегулированием государственной границы и взаимным обменом населением между обоими государствами, считая, что создания национального духа, а значит, и культурные ценности, являются собственностью данного народа безотносительно к месту, где они были произведены, [...], а также желая подчеркнуть братские отношения, связывающие оба народа, договаривающиеся стороны соглашаются на репатриацию со своих территорий культурных ценностей”⁵⁰.

А вот что говорится в польско-украинском договоре 1992 года⁵¹. В ст. 13 п. 4 читаем: “Стороны будут обеспечивать надлежащую правовую, материальную и иную охрану находящихся на их территории ценностей, исторических памятников и объектов, связанных с культурным и историческим наследием другой стороны, а также будут действовать в интересах их выявления, сохранения, объединения в одно целое, введения в культурный оборот, включая свободный доступ к ним”. Некоторые далее следующие и связанные с репатриацией записи содержит подписанное в то же время соглашение о культурном сотрудничестве. Но в принципе это соглашение касается только отдельных объектов, представляющих исключительное значение для другой стороны⁵². Несмотря на допущение этих исключений, цитируемые записи в конечном итоге однозначно доказывают применение в рассмотренных договорах принципа территориальной связи, даже в случае переселения людей в больших масштабах. Главной проблемой стали уже не споры о том, что кому возвращать, а как сохранить и сделать доступным то, что осталось после военных катаклизмов и переселений.

Возникшие польско-немецкие или польско-украинские проблемы, однако, много теряют в своей значимости перед лицом новых проблем, которые вызвал распад Советского Союза и Югославии. Здесь можно говорить о начале очередного периода регулирования проблем наследия в связи с территориальными изменениями на нашем континенте. По сравнению с предыдущими, он охватит, наверняка, значительно большие территории и большее, чем прежде, число государств.

Первые шаги в этом направлении были сделаны во время встречи в 1992 г. президентов 11 государств — бывших союзных республик, в настоящее время членов Содружества Независимых Государств. Тогда был подписан договор “О возвращении культурных и исторических ценностей государствам их происхождения”⁵³. В нем во введении имеется ссылка на резолюцию ООН по вопросу возвращения культурных ценностей в страны их происхождения, а также на Парижскую конвенцию 1970 г.⁵⁴, и подтверждение, что возврат народам их произведений искусства, памятников, музейных экспонатов, архивных рукописей, документов и других предметов культуры и искусства в полной мере послужит возрождению национальных культур, охране и дальнейшему развитию совместных культурных ценностей и будет благоприятствовать укреплению сотрудничества между независимыми государствами. В следующих нескольких статьях документа государства согласились сотрудничать в вопросах возвращения культурных и исторических ценностей (ст. 1) и решили создать на принципах равноправия международную комиссию для определения механизма и практических принципов возврата этих ценностей государствам-членам Содружества (ст. 2). Каждое из государств должно было, кроме того, создать собственную комиссию в целях подготовки документации, касающейся культурных ценностей, находящихся на его территории и других государств (ст. 3), а также обеспечить экспертам национальных комиссий возможность взаимного ознакомления с собраниями государственных музеев, библиотек и архивов (ст. 4), обеспечив при этом безопасность находящихся на их территориях культурных ценностей, принадлежащих другим государствам (ст. 5). Этот договор не получил, однако, одобрения Верховного Совета Российской Федерации и поэтому не вступил в силу по отношению к России. Затем заинтересованные государства в очередной раз подняли этот вопрос, включая его в подписанный еще в том же году обширный договор о культурном сотрудничестве в рамках Содружества Независимых Государств⁵⁵. В

нем была заключена общая формула, выражающая необходимость создания межгосударственной комиссии экспертов с целью рассмотрения проблем и подготовки общественного мнения, касающихся реституции культурно-художественного наследия на основе двух- или многосторонних договоров, заключенных в соответствии с собственными правовыми системами и нормами международного права (ст. 4). На основе этой записи представители шести государств (без России)⁵⁶ разработали несколько вариантов проекта договора, имевшего целью создание такой комиссии и определение ее задач и необходимых процедур. Он определял бы также рамки проектируемой репатриации, в том числе, кроме прочего, раздел собраний, вывезенных во время войны из Германии в бывший СССР, собраний, которые принято считать репарациями за утраченные во время войны ценности каждого из заинтересованных государств. Кроме того, предлагалось сделать возможным участие в работе комиссии также представителей государств, которые принадлежали к бывшему СССР, но не вступили после его распада в Содружество. Представленные проекты были негативно охарактеризованы компетентными российскими инстанциями, рекомендовавшими своему правительству начать переговоры о репатриации исключительно в двусторонней плоскости⁵⁷. Это практически привело к заблокированию возможности объединенного решения проблемы репатриации культурного наследия в рамках Содружества. Процесс был также усложнен введением в действие специальных декретов президента Ельцина “Об особо ценных объектах культурного наследия народов России”⁵⁸. Тем не менее, несмотря на эти трудности, заинтересованные государства не отказались от совместных усилий в пользу репатриации. В мае 1997 г. на заседании заместителей министров культуры стран Содружества в Киеве они смогли включить в постановление о культурном сотрудничестве пункт о важности сотрудничества в области репатриации культурных ценностей.

На основании вышесказанного можно констатировать, что намерением государств Содружества является стремление исходить при разделе культурного наследия, накопленного СССР, из принципа принадлежности к национальному достоянию каждой из заинтересованных стран. Как показывает опыт некоторых национальных комиссий, это, кроме всего, продиктовано трудностями в предоставлении документации, подтверждающей достаточно достоверно историю большинства интересующих их объектов.

Если процесс репатриации явно начался в странах бывшего СССР, то трудно пока что-либо сказать на тему подобных попыток на территории бывшей Югославии. Там возникло несколько новых государств, решительно заинтересованных в создании ярко выраженного культурного самосознания. В своей политике они наверняка будут ссылаться на национальное культурное достояние. Известно, однако, что во время войны многое из него подверглось уничтожению, а многое, иногда целые музеи, перемещалось⁵⁹. Угроза возобновления военных действий является там настолько реальной, что не дает пока возможности предпринять более комплексные и решительные меры для решения данной проблемы. Это, однако, не означает, что в указанной сфере не ведется определенная подготовка. Например, уже в сентябре 1992 г. на конференции в Брюсселе представители Хорватии предъявили требование репатриации в свою страну всех архивных документов, “забранных в Федеративную Республику Югославию в период между 1 декабря 1918 г. и 31 декабря 1991 г.” Остальные архивы предлагается признать общими и передать в совместное управление всех государств-правопреемников⁶⁰. Эти предложения являются вступлением к несомненно длинным и трудным переговорам.

Продель анализ содержания и выполнения договоров, можно приступить к формулированию возникающих на этом фоне выводов. Таким образом, как договорный материал, так и практика последних 150 лет позволяют со всей уверенностью сказать, что уступки территории и распад многонациональных государств практически всегда влекут за собой необходимость проведения определенного “сведения счетов” в области культурного наследия. Притом это абсолютно автономные вопросы, которые, несмотря на многочисленные сходства в поставленных целях и применяемых решениях, не должны объединяться с другими вопросами международного права, касающегося защиты культурных ценностей — например, проблемой возвращения этих ценностей в бывшие колонии или их реституции, как следствие военных грабежей. В пользу своеобразия этой проблематики свидетельствует как специфика этого вида изменений правового положения, так и принятая уже система применяемого в таких ситуациях правового регулирования. Как следствие территориальных уступок обычно наступает возвращение земель в первоначальный государственный организм; при распаде многонационального государства обычно получают независимость государства, уже когда-то существовавшие. В обоих случаях мы имеем дело

с отчетливо и давно сформированными государственными традициями, связанными с ними и даже подчеркивающими их культурными наследиями⁶¹. Необходимость урегулирования вопросов наследия является в этой ситуации естественной и очевидной, а следовательно, должна быть также естественным элементом общей программы правопреемства. Поэтому правильно, что эта проблема все чаще обсуждается отдельно в широких по тематике трудах, касающихся права, относящегося к культурным ценностям, хотя не всегда эта специфика достаточным образом акцентируется, особенно в более ранних работах⁶². Но она также должна последовательно отражаться под только себе присущим названием. Я думаю, что наиболее соответствующим термином была бы тут “репатриация” в значении возвращения на “родину” (“*patria*”), т.е. на родину, понимаемую все-таки как государство⁶³. Такое понимание данного понятия означало бы одновременно, что мы входим в область регулирования международного права, чем эта репатриация и отличалась бы от репатриации культурных ценностей автохтонных народов, живущих в границах одного и того же государства⁶⁴. Принятие термина, отчетливо идентифицирующего конкретное фактическое состояние и юридическую проблему, каковой является репатриация культурного наследия в связи с уступками территорий и распадом многонационального государства, являлось бы также шагом в направлении решения проблемы неопределенности и неоднозначности, и, как следствие, достаточно повсеместного смешения понятий и соответствующих им правовых концепций в области урегулирования статуса культурных ценностей. Как пишут Протт и О’Киф, это явление серьезно затрудняет развитие данной области права⁶⁵. Единственным выходом из такой ситуации может быть именно точная идентификация однородных случаев, которые делают возможным применение подобных правовых инструментов. К таким понятиям уже принадлежат несомненно “реституция” и “возврат” — первое достаточно последовательно применяется для обозначения ситуации возвращения культурной ценности, захваченной противоправно⁶⁶, второе — для возвращения культурных ценностей государствам их происхождения, прежде всего, в колониальном аспекте, а также и в контексте нелегального экспорта.

Если мы согласимся принять таким образом понятию репатриацию как *sui generis* восстановления культурного наследия в ситуациях, точно определенных выше, то это открывает путь к постановке вопроса о том, чем характеризуются правящие им особые юридические принципы.

Из анализа описанных международных договоров однозначно следует, что установлению списка объектов, подлежащих репатриации, чаще всего служит принцип территориальной связи данного произведения. На это непосредственно указывают положения договоров, в большинстве своем предписывающие возврат объектов, перемещенных с уступленной территории. Он, этот возврат, одновременно имеет чисто “технический” характер, поскольку в сущности является только одним из способов установления связи произведения с конкретным культурным наследием. Этот принцип встречается чаще других, поскольку с практической точки зрения применение его является наиболее простым, если, конечно, существует соответствующая документация. И только отсутствие такой документации вынуждает исходить из более общего критерия, каковым является принадлежность к “*patrimoine intellectuel*” данного государства.

Критерием иного типа, позволяющим определить пределы предполагаемой репатриации, является указание границы времени, когда объекты покинули данную территорию или перестали быть составной частью данного наследия (в физическом смысле). Встречающиеся в рассмотренных договорах соглашения в этой области вводили очень разные пределы, чаще всего в несколько десятков лет, а также и дату 1 января 1772 г. или же, как в венгерско-австрийском договоре, вообще не устанавливали никаких сроков. Поэтому мы можем признать принцип отсутствия заранее установленного предела времени, превышение которого сделало бы невозможным формулировку ходатайства о репатриации.

Как своего рода “укрепление” эффективности реализации этих принципов можно указать на два правила, которые применялись в некоторых договорах. Первое можно бы было назвать принципом “последовательной репатриации”, когда объект, уже однажды переданный определенному государству, станет подвергаться очередной репатриации в связи с осуществлением дальнейших территориальных изменений. Другими словами, наследие “идет” за территорией, как в случае ст. 12 договора о мире с Италией 1947 г. Эта оговорка, так же, как и ст. XI п. 7 Рижского договора, позволяют выделить второй случай усиления эффективности репатриации. Речь идет о правиле, которое заключается в обязанности передачи предмета подобной “научной или художественной ценности”, если объект, на который распространяются требования, не может быть репатрирован. Таким образом, здесь мы

имеем дело с так называемой вспомогательной репатриацией, по аналогии с ситуацией невозможности возвращения объектов, подлежащих реституции вследствие военного грабежа⁶⁷.

Для полноты картины юридических рамок репатриации следует упомянуть о ее ограничениях. Они вытекают прежде всего из принципа охраны коллекций, имеющих “мировое значение”⁶⁸. Нельзя, однако, согласиться с абсолютным характером этого принципа, поскольку он сам подвергался ограничению, например, в случае объектов, “тесно связанных с историей и культурой” страны, помогающей их репатриации⁶⁹. В этом контексте определенным ограничением может быть также применяемый обычно в рассмотренных условиях принцип одновременной охраны национального культурного наследия всех заинтересованных сторон, на практике называемый принципом взаимности. Очень часто имеются основания для одновременного причисления объекта не только к одному национальному наследию, что делает невозможным репатриацию. Как это следует из венгерско-австрийского договора, в таких случаях возможно принятие компромиссной концепции — создание собрания, представляющего совместное наследие, распоряжение которым может осуществляться установленным образом.

Заканчивая обоснование данных принципов, следует, наконец, задать себе вопрос: являются ли они (и вместе с ними репатриация как таковая) только проявлением определенной, хотя и последовательной практики или же они представляют собой уже принятый и повсеместно одобренный международный обычай. Другими словами, является ли подробно рассмотренная выше деятельность государств одним из источников права, определенных в ст. 38 Устава Международного трибунала юстиции?⁷⁰

По моему убеждению, многое в данном случае склоняет к утвердительному ответу. Сильным аргументом здесь является, прежде всего, длительная и последовательная практика государств. В течение последнего почти полутора столетия таким образом решались практически все проблемы культурного наследия, являющиеся следствием территориальных уступок и распада многонациональных государств. Неоднократно это было результатом длительных и трудных переговоров, но всегда, даже при откладывании решения на более длительный период, достигалось окончательное решение. Больше сомнений возникнет при оценке состояния развитости этой обычной нормы с точки зрения необходимой в таком случае *opinio juris sive necessitatis*. Во исполнение

этого требования можно привести два доказательства. Первым и непосредственным будет принятие Конвенции о правопреемстве государств в области государственной собственности, архивов и долгов⁷¹. Кроме архивов прямо в ней не говорится о преемственности культурных ценностей, но движимое имущество, а значит, и подобные ценности государства-предшественника, она признает за государством-правопреемником по принципу территориальной связи, т.е. методом, полностью совпадающим с принципами репатриации. Причем это касается как распада государств, так и уступок территории⁷². Таким образом, этот принцип, как таковой, был одобрен международным сообществом, хотя значение этого одобрения уменьшается из-за того, что это конвенция, которая еще не начала действовать⁷³. Несмотря на этот недостаток, обусловленный текущими интересами некоторых государств, считается, что конвенция является “прогрессом в развитии международного права благодаря обеспечению большей правовой безопасности в рамках регулируемой проблематики”⁷⁴. Второй аргумент имеет косвенный характер и вытекает из всеобщего признания права каждого государства на защиту своего национального культурного наследия⁷⁵. Репатриация является инструментом реализации данного права в ситуации распада государства и территориальных уступок подобным образом как, например, реституция реализует его в случае военного грабежа. И репатриация, и реституция уже давно являются признанными коррелятами этого права, и каждая в соответствующей ей ситуации имеет целью реконструкцию — реинтеграцию культурного наследия. Согласно оценкам доктрины, эти институты сегодня даже дополняются очередными притязаниями на возврат культурных ценностей, экспортированных без разрешения, а также возврат этих же ценностей, утраченных в период колониального доминирования. Все они вместе, независимо от терминологических дискуссий и разницы в подходе и интерпретации специальных вопросов, составляют общий принцип восстановления утраченного наследия, который уже хорошо развит как принцип обычного права. Международное право, как подчеркивается, не может отражать существующее “соотношение сил” в мире, но в рассматриваемом контексте оно должно создавать новый международный культурный порядок⁷⁶. Одновременно это не исключительно теоретический постулат, поскольку таким образом все чаще определяется направление действительного развития международного права. Если бы в свете его нынешнего состояния еще нельзя было бы признать репат-

риацию обязательной нормой обычного права, то проблемы, требующие решения, должны будут, кстати, не впервые, как на это указывает широкая практика, подождать еще своего неизбежного времени. Ведь временные ограничения в данных вопросах не действуют.

¹ В ситуациях такого рода автор этой статьи предлагает применять термин “репатриация”, целиком учитывая предложенное Л.Проттом различие притязаний по возвращению культурных ценностей автохтонным племенам, которые являются предметом внутреннего права, и межгосударственных требований, остающихся областью международного публичного права. Prott I.V. Repatriation of Cultural Property // University of British Columbia Law Review. 1995. Special issue. P. 45.

² Мирный договор между Австро-Венгрией и Италией, подписанный в Вене 3 октября 1866 г. Martens Ch. de, Cussy F. de. Recueil manuel et pratique de traités, conventions et autres actes diplomatiques [...] 2e série, par F.H.Gefeken. Vol. I. Leipzig, 1885. P. 387.

³ Ввиду значительности этого прецедента стоит привести всю статью в оригинале: “Les archives des territoires cédés contenant les litres de propriété, les documents administratifs et de justice civile, ainsi que les documents politiques et historiques de l’ancien République de Venise, seront remis dans leur intégrité aux Commissaires qui seront désignés a cet effet, auxquels seront également consignés les objets d’art et de science spécialement affectés au territoire cédé”.

⁴ См. ст.ст. 3, 4 и 5. Convention pour régler les questions financières pendantes entre les deux Pays á la suite des articles 6,7 et 22 du traité de paix du 3 octobre 1866 [...] Florence du 1 janvier 1871 G.F.Martens // Nouveau recueil général de traités et autres actes relatifs aux rapports de droit international. 2e série. Vol. I. Goetingue, 1876. P. 328 и следующие.

⁵ Op.cit.,см. Protocole additionel. P. 328 и сл. Следует добавить, что картину до сегодняшнего дня можно увидеть во флорентийской галерее Pitti под названием Madonna del Granduca.

⁶ Arnoux H. de. Objets et monuments d’art devant le droit des gens. Paris, 1934. P. 56.

⁷ Treaty of Peace between the Allied and associated Powers and Austria, signed in Saint-Germain-en-Laye on September 10, 1919 // British and Foreign State Papers. Vol. 112. P. 317. Цит. далее как: “Сен-Жерменский договор”.

⁸ Traité de paix entre les Puissances Alliées et Associées, et la Hongrie, signe a Trianon du 4 juin 1920 // Societe des Nations-Recueil des Traités. 1920. Vol. I. No 10. Цит. далее как: “Трианонский договор”.

⁹ Таким образом, речь могла бы идти о конкретизации соответствующих соглашений IV Гаагской конвенции о правах и обычаях сухопутной войны и приложенного к ней регламента. В ст. 27 он предписывает в ходе военных действий предпринимать “... все необходимые меры, чтобы по мере возможности были сохранены культовые сооружения, здания, служащие целям науки, искусства и благотворительности, исторические памятники”. А согласно статьи 56 регламента во время военной оккупации всякая “общинная собственность, собственность церковных, благотворительных, воспитательных учреждений, а также художественных и научных учреждений, хотя и принадлежащих государству, будет трактоваться как частная собственность. Какое-либо наложение ареста, уничтожение или сознательная профанация учреждений этого типа исторических

памятников, произведений искусства и науки запрещены и должны быть наказуемы”. См.: *Convention concerning the Laws and Customs of War on Land*. The Hague, October 18, 1907 // *Consolidated Treaty Series*. Vol. 205. P. 277.

¹⁰ В ней говорилось, что: “Австрия признает свои обязанности по отношению к Италии по исполнению обязательств, предусмотренных статьями XV Цюрихского договора от 10 ноября 1859 г., статьи XVIII Венского трактата от 3 октября 1866 г., а также Флорентийской конвенцией от 14 июля 1868 г., заключенных между Италией и Австро-Венгрией, если упомянутые статьи не были еще в действительности полностью выполнены и если документы, а также предметы, о которых говорится в этих статьях, находятся на территории Австрии или ее союзников”.

¹¹ Полный список требований всех государств содержится в приложении от I до IV к Сен-Жерменскому договору.

¹² Как сообщает Ch. de Visscher, это были адвокаты: Hugh A. Bayne из Нью-Йорка, J. Fischer Williams из Лондона и Jacques Lyon из Парижа. См. Visscher Ch. de. *Les monuments historiques et les oeuvres d'art en temps de guerre et dans les traités de paix* // *La protection des monuments et oeuvres d'art en temps de guerre*. Manuel technique et juridique. Paris, 1939. P. 155. Трудности, с которыми они столкнулись в своей работе, описал один из них под псевдонимом “O”, см.: “O”. *International Arbitration under the Treaty of Saint-Germain* // *British Year Book of International Law*. Vol. 4. 1923–1924. P. 124 и сл.

¹³ Тогда были забраны 66 картин таких художников, как Беллини, Тинторетто, Веронезе, включая скульптуры и манускрипты. Полный перечень этих объектов публикует H. Tietze: *Die Entführung von Wiener Kunstwerken nach Italien*. Wien, 1919. S. 45 и сл.

¹⁴ Особая конвенция, имеющая целью решение споров, касающихся исторического и художественного наследия Австро-Венгерской монархии, подписана в Вене 4 мая 1920 г. Fidler W. (Hrsg). *Internationaler Kulturgüterschutz und deutsche Frage*. Berlin, 1991. S. 259 и сл.

¹⁵ Ценой компромисса было, кроме всего, оказание поддержки Австрии в переговорах с другими государствами. Уже в ст. 1 конвенции итальянцы констатировали, что “... следует избегать, в высших и общих интересах цивилизации, рассеивания исторических, художественных и археологических собраний Австрии, которые в качестве единого целого являются эстетическим и историческим комплексом, славным и неделимым”.

¹⁶ Соглашение между Австрийской республикой и Чехословакией о выполнении Сен-Жерменского договора, 18 мая 1920. Fiedler W. (Hrsg). *Internationaler...* S. 266 и сл.

¹⁷ См.: Конвенция между Австрией, Венгрией, Италией, Польшей, Румынией, Королевством Сербов-Хорватов и Словенцев и Чехословакией, касающаяся архивных вопросов, подписана в Риме 6 апреля 1822 г. // *Dziennik Ustaw* [Далей DU]. 1924. Nr 23. Poz. 247. Архивный договор между Республикой, подписанный в Вене 26 октября 1932 г. // DU. 1933. Nr 34. Poz. 291. Ряд предметов получил тогда Музей Войска польского в Варшаве. См., напр.: *Katalog zbiorów. Wiek XVII*. Warszawa, 1960. S. 151 и сл.

¹⁸ Однозначно такую цель рассмотренных оговорок договора подтверждает, в частности, de Visscher, озаглавившая свои рассуждения на эту тему: *Le Traité de Saint-Germain et le principe de la reconstitution du “patrimoine artistique et intellectuel”*. См.: Visscher Ch. de. *Les monuments...* P. 153. Подобным образом оценивает их S.E. Nahlik: *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*. Wrocław; Kraków, 1958. S. 246.

¹⁹ Это решительно подчеркивает H.Nieć, см. Nieć H. *Ojczyzna dzieła sztuki. Międzynarodowa ochrona integralności narodowej spuścizny kulturalnej*. Warszawa; Kraków, 1980. S. 149.

²⁰ Вместе с упоминаниями на тему принципа взаимности в цитируемых выше оговорках в договорах ему посвящены особые положения. На основании ст. 193 Сен-Жерменского договора и ст. 178 Трианонского договора, “вновь возникшие государства, выделившиеся из бывшей Австро-Венгерской монархии, а также государства, которые получают часть территории этой монархии, обязуются вернуть Правительству” Австрии и Венгрии “материалы, документы и исторические памятники, происхождение которых не превышает двадцатилетнего периода давности и которые непосредственным образом связаны с историей или управлением территорией”, австрийской или венгерской, “и возможно находятся на переданных территориях”.

²¹ Трианонский трактат в ст. 177 в конце непосредственно указывал на возможность начала переговоров на эту тему. См.: “Венгрия со своей стороны будет иметь право предлагать соответствующим государствам, в особенности Австрии, проведение переговоров, имеющих целью заключение международных договоров по вопросу возврата в пользу Венгрии собраний, документов [...], которых касаются гарантии, предусмотренные в пункте “b”. Речь шла о гарантии неприкосновенности этих собраний со стороны Австрии в течение 20 лет, см. ст. 177 b, цит. выше.

²² Договор был подписан Австрийской Республикой и Венгерским Королевством 27 ноября 1932 г. в Венеции. См.: *Übereinkommen zwischen der Republik Österreich und dem Königreiche Ungarn, betreffend Museale und Bibliotheksbestände*. Gezeichnet in Venedig, am 27. November 1932 // *League of Nations Treaty Series*. No 3753. 1935. P. 396 и сл.

²³ Это подтверждают обе договаривающиеся стороны, подчеркивая однако трудности в переговорах. См. с австрийской стороны: Tietze H. *L'accord austro-hongrois sur la répartition des collections de la maison des Habsbourg* // *Museion*, 1933. Vol. 23–24. P. 92, а также представитель австрийской делегации, цитируемый Тройе. Он констатировал, что: “венгерским притязаниям можно было противостоять только в нескольких случаях [...]”. Treue W. *The Fate of Works of Art in War, Revolution and Peace*. London, 1960. P. 229. Мнения с венгерской стороны см.: Petrovicz E. *A bécsi Magyar Örökség* // *Magyar Művészet*, Budapest, 1933. Old. 257 и сл. Этот автор цитирует даже слова венгерского министра культуры Балинта Гомана, который по случаю открытия выставки возвращенных собраний сказал: “Эти результаты быть может не отвечают полностью нашим идеалам — впрочем, трудно было этого ожидать от не слишком дружественных переговоров — но они удовлетворяют наши национальные амбиции и ни в коем случае не следует их недооценивать”.

²⁴ Этот аргумент и дальнейшие приводит H.Tietze: *L'accord...* P. 93. См. также пояснения, касающиеся переговоров, приведенные Petroviczem: *A bécsi...* Old. 257 и сл.

²⁵ Полный список переданных объектов приложен к договору, цит. в примечании 17. На уникальность такого собрания оружия обращает внимание Varju Elemér. *Varju E. Iparművészeti tárgyak és fegyverek* // *Magyar Művészet*. Budapest, 1933. Old. 271.

²⁶ В обоих оригинальных текстах договора, т.е. как в немецкоязычном варианте, здесь использовано французское определение “*patrimoine intellectuel*”. Ст. текст договора по примечанию 17.

²⁷ В дальнейшей цит. оговорка дает Венгрии право публикации отдельных объектов, относящихся к “*patrimoine intellectuel*” Венгрии “без специального разрешения”, а также уравнивая граждан обоих государств в праве посещения “австрийских союзных собраний”. В этом месте следует добавить, что признанные за Венгрией этим договором “преимущественные права” в основном умещаются в современные международные стандарты доступа к музейным собраниям.

²⁸ См. Заключительный протокол I, в котором читаем: “Во время переговоров, которые привели к заключению вышеупомянутого договора, Австрийское Союзное Правительство приняло во внимание, что Венгерское Королевское Правительство также требует выдачи короны Бочкая. Но Румынское Королевское Правительство внесло в связи с этим протест и, со своей стороны, потребовало выдачи этой короны. Австрийское Союзное Правительство не в состоянии удовлетворить венгерское требование. Поэтому оба правительства договорились, что вышеупомянутый вопрос останется открытым вплоть до времени обоюдоприемлемого выяснения основной проблемы и что до того момента теперешнее состояние будет сохранено”.

²⁹ Эти доспехи являются выдающимся образцом европейского оружейного дела эпохи Ренессанса и открывают список передаваемого Венгрии оружия, как: “*Rüstung Ludwig II., Saal XXV. Nr 69, Inv. Nr 112*”. См. список, приложенный к договору, цит. в ссылке 17. Указанное вместе с оружием обозначение зала и инвентаризационные номера помогли в точной идентификации этого объекта, тогда еще хранящегося в музее в Вене.

³⁰ Thomas B. Der Knabenharnisch Jörg Seuneshofers für Sigmund II August von Polen // *Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft*. Bd. 6. Heft 4. Berlin, 1939. S. 1184. Следует еще дополнительно пояснить, что окончательное прочтение монограммы “SE” на доспехах не было очевидным также для венгерских специалистов. Например, Elemér Varju прочитывал эту монограмму скорее как призыв к Святому Эмерику (Sanctus Emericus), первому венгерскому королевичу. Varju E. *Iparművészeti...* Old. 273. Несмотря на проведение вышеописанной идентификации, доспехи по сегодняшний день экспонируются в Будапештском Национальном музее как вооружение Людовика II.

³¹ Автор статьи, пребывая в 1992 г. с официальным визитом в Венгрии в качестве полномочного представителя Правительства Республики Польши по вопросам польского культурного наследия за рубежом, поднимал этот вопрос в тамошнем Министерстве культуры. Тогда было получено обещающее предложение представить соответствующую документацию и начать переговоры. Позднейшие парламентские выборы в Польше принесли, однако, смену на должности уполномоченного, и дело, как все на это указывает, не было продолжено.

³² Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Germany, signed in Versailles on June 28, 1920 // *British and Foreign State Papers*. Vol. 112. P. 1.

³³ Hollander B. *The International Law of Art for Lawyers, Collectors and Artists*. London, 1959. P. 32.

³⁴ Этот документ, озаглавленный “Меморандум, касающийся некоторых вопросов, связанных с репарациями и финансами”, частично показывает размеры культурной чистки, осуществленной Пруссией на переданных территориях в ходе их интенсивной и плановой германизации. Среди прочего в нем читаем: “Германия вернет Польше все

библиотеки, музейные коллекции, а также все художественные, научные и религиозные предметы, также как и исторические культурные памятники, которые по каким-либо причинам были описаны, конфискованы, забраны или вывезены в Германию либо немецкими общественными, гражданскими или военными чиновниками, либо частными лицами, немецкими гражданами с любой части территории Польши в любое время, даже если упомянутые предметы стали частью общественных или частных коллекций, находящихся теперь в Германии. Обязательство это применяется не только к собственности Республики Польша, но также к собственности польской Короны, а также общественных, религиозных, городских, научных и художественных учреждений, как и к собственности частных владельцев [...]”. Полный текст опубликован в: Burnett P. *Repatriations at the Paris Peace Conference from the Standpoint of the American Delegation*. New York, 1940. Vol. I. P. 855–859.

³⁵ Ст. VI. “Польско-немецкие финансовые соглашения от 9 января 1920 года”. В кн.: *Rokowania polsko-niemieckie*. Warszawa, 1925. S. 15.

³⁶ См. параграф. 19 “Польско-немецкого соглашения о семейных ценностях от 16 декабря 1925 г.”// DU. 1926. Nr 17. Poz. 24.

³⁷ Договор о мире между Польшей, Россией и Украиной, подписанный в Риге 18 марта 1921 г. // *League of Nations Treaty Series*. Vol. 6. P. 51.

³⁸ Относительно договоров такого характера см. особенно: Visscher Ch. de. *Les monuments...* P. 163; Prott L.V., O’Keefe P.I. *Law and the Cultural Heritage*. Vol. 3. Movement. London and Edinburgh, 1989. P. 829; Chrzyszczewska J. *Une exemple de restitution. La traité de Riga de 1921 et le patrimoine artistique de la Pologne* // *Museion*. 1932. Vol. 17–18.

³⁹ *Dokumenty dotyczące akcji Delegacji Polskich w Komisjach Mieszanych Rewakacyjnej i Specjalnej w Moskwie*. Warszawa, 1922–23. Vol. I–VII.

⁴⁰ Причины таких слабых результатов переговоров объясняет найденный совсем недавно в московском архиве официальный, хотя и секретный, отчет главы российской делегации Петра Войкова. Он открывает закулисную сторону советских усилий по бойкоту переговоров и уменьшению сферы репатриации. Например, относительно возврата архивных документов Войков писал: “Наконец, вообще из всех передаваемых архивов мы изымаем все, что дало бы Польше возможность предъявления нам каких-либо финансовых либо имущественных требований. Все это делается вне соглашения с поляками и называется “стерилизацией архивов”. Работа эта достаточно тяжелая и чрезвычайно затрудняет быстрое экспедирование архивов. Но иначе невозможно, и без разрешения по данному делу Народного комиссариата финансов архив полякам не показывается”. Этот рапорт после получения его по неофициальным каналам из архива в Москве был полностью опубликован. См.: Kumaniecki J. *Tajny raport Wojkowa, czyli radziecka taktyka zwrotu polskiego mienia gospodarczego i kulturalnego po pokoju ryskim*. Warszawa, 1991. S. 171.

⁴¹ *Treaty of Peace with Italy*. Paris, 10th February 1947; *Treaty of Peace with Hungary*. Paris, 10th February 1947 // *Treaties of Peace with Italy, Roumania, Bulgaria, Hungary and Finland*. Texts for signature in Paris on 10th February 1947. London, HMSO, Cmnd. 7022. P. 117.

⁴² Подобный характер имела ст. 7 рассматриваемого договора, на основе которой Италия должна была передать Франции “все исторические и административные архивы, относящиеся к периоду до 1860 г., которые касаются территории, уступленной Франции в силу договора от 24 марта 1860 г., а также конвенции от 23 августа 1860 г.”.

⁴³ Никаких сведений на этот счет не приводит I. Vasarhelyi, который в качестве министра иностранных дел Венгрии наверняка имел доступ к таким источникам. См.: Vasarhelyi I. *Restitution in international Law*. Budapest, 1964.

⁴⁴ См.: Декрет от 2 марта 1945 г. об оставленном и брошенном имуществе // DU. 1945. Nr 9. Poz. 45; Декрет от 8 марта 1946 г. об оставленном и бывшем немецком имуществе // DU. 1946. Nr 13. Poz. 87. Законность этих правовых актов была в последнее время косвенно подтверждена решением суда в Стокгольме по делу гербовых таблиц ордена Иоаннитов (дело № Т 3-402-92), а также отказом в жалобе немецкого гражданина, заинтересованного возвратом имущества в Польше Конституционным Судом ФРГ (дело 1 Bvг 1268/91), а потом также Европейской комиссией по правам человека (заявление № 20931/92).

⁴⁵ См.: Deutsche Malerei. Freundschaftsgeschenk. Des Polnischen Volkes an das Volk. Ausstellung. Berlin, 1954. Позже Польша передала Германии сакральную скульптуру, принадлежащую одному из костелов в Герлиц (бывшая ГДР).

⁴⁶ См.: Соглашение между Польским комитетом национального освобождения и Правительством Союза Советских Социалистических Республик о польско-советской государственной границе от 27 июля 1944 г. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. Warszawa. 1974. Т. 8. S. 158.

⁴⁷ Такие договора были заключены 9.9.1944 г. с Белоруссией и Литвой, а 22.10.1944 г. с Украиной. См.: Dokumenty i materiały... S. 227.

⁴⁸ Можно указать еще и на другие ограничения, например, нельзя было вывозить мебель, в том числе историческую, “железнодорожным или автомобильным транспортом вследствие транспортных трудностей, вызванных военным периодом” (ст. 3. п. 4 h).

⁴⁹ Можно даже вести речь о постоянном уменьшении количества имущества, которое можно было вывозить несмотря на окончание войны. По договору, заключенному в 1956 г., можно было “без оплаты пошлины вывезти [...] имущество, предназначенное для личного пользования, вывоз которого [...] не запрещен” (ст. 8. п. а). Договор между Правительством Польской Народной Республики и Правительством Союза Советских Социалистических Республик по вопросу сроков и порядка дальнейшей репатриации из СССР в Польшу лиц польской национальности. Dokumenty i materiały... Warszawa. 1987. Т. 11. S. 122.

⁵⁰ См.: Соглашение между Польским комитетом национального освобождения и Правительством Союза Советских Социалистических Республик о польско-советской государственной границе от 27 июля 1944 г. Dokumenty i materiały... Warszawa. 1974. Т. 8. S. 158.

⁵¹ Договор между Республикой Польша и Украиной о добрососедстве, дружественных отношениях и сотрудничестве, подписанный в Варшаве 18 мая 1992 г. Не публиковался.

⁵² См. ст. 5 соглашения: “2. [...] Стороны будут сотрудничать между собой в этой области, особенно в сфере объединения в одно целое художественных, библиотечных и архивных коллекций, рассеянных в результате исторических событий. 3. В соответствии с международными конвенциями ЮНЕСКО, а также иными договорами и международными стандартами [...] стороны предпримут шаги с целью выявления и возврата движимых памятников культуры, истории и архивистики другого государства”. Предвари-

тельное соглашение между Правительством Польской Республики и Правительством Украины по вопросу культурного и научного сотрудничества от 18 мая 1992 г. Не публиковалось.

⁵³ Договор о возвращении культурных и исторических памятников государствам их происхождения подписан в Минске 14 февраля 1992 г. Текст по: Российская газета. 1992. 24 февр.

⁵⁴ Конвенция, касающаяся средств, направленных на запрещение и предупреждение нелегального ввоза, вывоза и перемещения собственности в виде культурных ценностей, составлена в Париже 17 ноября 1970 г // DU. 1974. Nr 20. Poz. 106.

⁵⁵ Договор о сотрудничестве в области культуры, подписанный в Ташкенте 15 мая 1992 г. Не опубликован.

⁵⁶ Проекты анализировались, среди прочего, на встрече в Минске, в которой участвовали представители Азербайджана, Армении (в качестве наблюдателя), Беларуси, Казахстана, Молдовы, Туркмении и Украины. См: Протокол обсуждений, посвященных проблемам собственности произведений искусства. Минск, 11–12 января 1993 г. Не опубликован.

⁵⁷ См. циркулярное письмо заместителя министра культуры и туризма Российской Федерации Т.Никитиной к Правительству Республики Беларусь от 10 августа 1992 г. С. 2. Не опубликовано.

⁵⁸ Декрет № 1478 Президента Российской Федерации об особо ценных объектах культурного наследия народов Российской Федерации от 30 ноября 1992 г. См.: Циркулярное письмо заместителя министра культуры и туризма Российской Федерации Т.Никитиной от 25 декабря 1992 г. Не опубликовано. Этот документ принят в развитие более раннего декрета № 294 от 18 ноября 1991 г. об особо ценных объектах национального наследия России, который перечисляет 16 главных российских культурных учреждений и музеев, гарантируя “оставление их в нетронутом состоянии в интересах настоящего и будущих поколений россиян”.

⁵⁹ На тему военной судьбы культурного наследия на территории бывшей Югославии имеется уже много материалов. См., напр., документацию, подготовленную для Парламентского собрания Совета Европы. Council of Europe. Parliamentary Assambly. Information Report on the Destruction be War of the Cultural Heritage in Croatia and Bosnia-Herzegowina [...]. Strasbourg, 2 February 1993. Doc. 6756 и два последующие рапорта, от 17 июня 1993 г. (Doc. 6869 rev) и от 20 сентября 1993 г. (Doc. 6904).

⁶⁰ См. Šulc B. Restitution and Succesion of Cultural Property from Croatian Museums and Galleries // Informatica Museologica. 1992. Nr 23 (1–4). S. 16.

⁶¹ В этом заключается главная, по моему мнению, разница по сравнению с процессом деколонизации. См. сомнения по этому поводу: Prott I.V., O’Keefe P.J. Law and... P. 829.

⁶² См., напр., Nahlik S.E. Grabież... S. 230 и сл.; Engstler L. Die territoriale Bindung von Kulturgütern im Rahmen des Völkerrechts. Köln; Berlin; Bonn; München, 1964. S. 227 и сл.; Nieć H. Ojczyzna... S. 143 и сл.; Williams S.A. The International and National protection of Movable Cultural Property // A Comparative Study. New York, 1978. P. 18 и сл.; Prott L.V., O’Keefe P.J. Law and... P. 804; Siehr K. International Art Trade and the Law // Recuel des Cours. 1993. VI. P. 123 и сл.; Fiedler W. (Hrsg). Internationaler Kulturgüterschutz und deutsche Frage. Berlin, 1991. S. 74 и сл.

⁶³ См. замечания Мэрримэна на эту тему: Merryman J.H. Protection of the Cultural "Heritage"? // The American Journal of Comparative Law. Vol. XXXVIII. 1990. Supplement. P. 521. Я разделяю мнение автора о невозможности признания связи данного произведения с конкретным национальным наследием в качестве "автоматического" основания для его репатриации. Однако я считаю, что правовое регулирование вопросов наследия после распада многонациональных государств или территориальных уступок может, а часто даже должно принять такой критерий в качестве определяющего. Именно в этом заключается исключительность и специфика рассматриваемых ситуаций.

⁶⁴ Юридические акты, регулирующие этот аспект репатриации, действуют, в частности, в США и Канаде. См. на эту тему материалы двух конференций: Symposium: The native American Graves Protection and Repatriation Act of 1990 and State Repatriation-related Legislation // Arizona State Law Journal. 1992. Vol. 24. No 1; Material Culture in Flux: Law and Policy of Repatriation of Cultural Property // University of British Columbia Law Review. 1995. Special issue.

⁶⁵ Prott L.V., O'Keefe P.J. Law and... P. 922.

⁶⁶ Оно охватывает реституцию культурных ценностей, награбленных во время войн и украденных в мирное время.

⁶⁷ См. подробнее на тему вспомогательной реституции: Kowalski W. Restytucja dzieł sztuki... Главы II и III.

⁶⁸ Это экспонирует в своих выводах особенно Visscher Ch. de. Les monuments... P. 164.

⁶⁹ См. ст. XI п. 7 Рижского договора.

⁷⁰ Относительно принципов создания права этим путем см.: Góralczyk W. Prawo międzynarodowe publiczne w zarysie. Warszawa, 1996. S. 93 и сл.

⁷¹ Vienna Convention of Succession of States in Respect of State Property // Archives and Debts. UN Doc. A/Conf. 117/14, 7 April 1983.

⁷² См., напр., ст. 14, п. 2 b, ст. 15, п. 1d, ст. 17, п. 1b и ст. 18, п. 1c.

⁷³ Это подчеркивает в анализируемом контексте Siehr K.. International... P. 127.

⁷⁴ Williams S.A., Mestral A.L.C. An Introduction to International Law. Toronto; Vancouver, 1987.

⁷⁵ Это заметил еще до Второй мировой войны Ch. de Visscher, хотя, как кажется, без энтузиазма. Visscher Ch. de. Les monuments... P. 164.

⁷⁶ См., на эту тему, в частности: Engstler L. Die territoriale... P. 279; Prott I.V., O'Keefe P.J. Law and... P. 864 и сл., также с. 923; Fraona R. Le trafic illicite des biens culturels et leur restitution. Fribourg, 1985.

Перевел с польского языка Юрий Вашкевич

Сяргей БАГДАНОВІЧ (Магілёў)**Папярэднія вынікі пошуку крыжа Ефрасінні Полацкай**

У пачатку Вялікай Айчыннай вайны ў Магілёўскім дзяржаўным музеі захоўвалася вялікая калекцыя гістарычных каштоўнасцей, якія з'яўляліся нацыянальным здабыткам нашай рэспублікі. Сярод іх — залатыя ўпрыгожанні з раскопак Пампеі, мітра архібіскупа Георгія Каніскага, залаты і сярэбраны ключы ад горада Магілёва, сярэбраная булава Сігізмунда III, збор старарукапісных кніг, грамат, бронзавыя і сярэбраныя ўпрыгожанні з каштоўнымі камянямі з раскопак курганоў, карціны-арыгіналы Баравікоўскага, Айвазоўскага, Рэпіна, вялікая нумізматычная калекцыя, іконы і многія іншыя прадметы мінуўшчыны.

Але галоўным гонарам музея быў крыж Ефрасінні Полацкай — дзівосны твор беларускага майстра Лазара Богшы. Выкананы з дрэва гроба Гасподня, пакрыты залатымі і сярэбранымі пласцінамі, аздоблены каштоўнымі камянямі, ён лічыўся нацыянальнай святыняй беларусаў, якая на працягу многіх стагоддзяў аб'ядноўвала іх у суровыя гады выпрабаванняў, радавала сваёй прыгажосцю. І вялікі праклён вісеў над тым, хто спрабаваў завалодаць ім. Нават Іван Жалівы не стаў трымаць крыж у сваіх сховішчах, вярнуў палачанам. Так і прайшоў ён з намі праз буры-стагоддзі.

Незадоўга да вайны ўся калекцыя каштоўнасцей, у тым ліку і крыж, была перанесена ў пакой-сейф Магілёўскага абкома партыі. І вось у гарачае лета 1941 г., калі фашысцкія захопнікі стаялі пад Магілёвам, ён разам з іншымі рэліквіямі бяспследна знік. З той пары лёс крыжа невядомы.

У той страшнай вайне адстаялі свабоду нашчадкі крывічоў і дрыгавічоў. Ды не забілі беларусы своечасова ў званы, каб пачаць пошук сваіх рэліквій. З той пары многа вады працякло ў сівым Дняпры. Толькі пасля абвяшчэння незалежнасці Беларусі сталі чутны нясмелыя заявы дзяржаўных дзеячаў пра неабходнасць вяртання нацыянальных здабыткаў. На жаль, сведкаў тых трагічных падзей становіцца ўсё менш, а сляды скарбаў, што зніклі, сціраюцца ўсё больш. Сёння іх спрабуюць знайсці многія грамадскія арганізацыі. Але пакуль што безвынікова.

Не стаў абьякавым да лёсу рэліквій і Камітэт дзяржаўнай бяспекі Рэспублікі Беларусь. Яго супрацоўнікі вядуць няспынны пошук Магілёўскага збору. І сёння можна сказаць пра яго папярэднія вынікі.

У ходзе пошуку было адзначана шмат версій пра абставіны знікнення каштоўнасцей. Правяралася, у прыватнасці, пашыранае меркаванне аб разрабаванні каштоўнасцей фашыстамі ў гады акупацыі. Аналізавалася таксама спрэчная думка пра тое, што крыж не пакідаў горада Магілёва, а схаваны дзесьці у яго падземных лабірынтах. Многа прыхільнікаў мела сцвярджэнне аб тым, што каштоўнасці не паспелі пераадолець мяжу нямецкага акружэння і былі схаваны недзе каля Крычава. Не адмаўлялася версія аб перадачы скарбаў у крытычны час магілёўскай абароны на захаванне святарам праваслаўнай царквы. Не заставалася па-за ўвагай і меркаванне аб знаходжанні крыжа ў замежных прыватных калекцыях. Пры аналізе і распрацоўцы гэтых версій ставілася наступная мэта: знайсці якія-небудзь дакументы аб перамяшчэнні рэліквій, а таксама сведкаў, якія маглі б праліць святло на далейшы лёс Магілёўскага збору. За перыяд незалежнасці Рэспублікі зроблена нямала. Прааналізаваны матэрыялы архіваў КДБ рэспублікі, Упраўлення КДБ па Магілёўскай вобласці і іншых дзяржаўных устаноў. На жаль, пакуль што патрэбных нам дакументаў, якія маглі б выявіць сляды рэліквій, знайсці не ўдалося. Адмоўныя адказы на нашы запыты прыслалі і многія афіцыйныя арганізацыі Расійскай Федэрацыі, у іх ліку — Цэнтральны аператыўны архіў ФСБ, Аб'яднаны дзяржаўны гістарычны музей г. Масквы, Цэнтральны расійскі банк і іншыя.

Больш плённым быў вынік пошуку сведкаў тых трагічных падзей. Нам удалося пагаварыць з былым дырэктарам гісторыка-краязнаўчага музея Іванам Сяргеевічам Мігуліным. Ён быў галоўным захавальнікам рэліквій, апошнім гаспадаром, ад якога крыж Ефрасінні незразумелым чынам знік. Іван Сяргеевіч падрабязна раскажаў пра абставіны эвакуацыі дзяржаўнай маёмасці ў першыя дні абароны, пра свае намаганні прыцягнуць увагу службовых асоб да пакоя-сейфа. Падазраваць яго ў нейкіх махінацыях з каштоўнасцямі няма падстаў, хаця паводзіны І. Мігуліна ў тыя часы сапраўды выклікаюць сёння многа пытанняў. Напрыклад, замест таго, каб паклапаціцца аб вывазе скарбаў з пакоя-сейфа, дырэктар-інвалід ідзе ў апалчэнне, а потым і зусім выяжджае ў тыл са сваёй сям'ёй. Зразумела, што пасля вайны калегі па партыі наладзілі яму попыт: “Чаму кінуў каштоўнасці і дэзерціраваў у тыл”, “Куды падзеў залаты дзяржаўны фонд гістарычнага значэння”?! Адпаведная размова

адбылася і з супрацоўнікам Магілёўскага УКДБ Малчанавым. Здавалася б, пасля такіх абвінавачванняў можна было лёгка трапіць у які-небудзь “лаг”. Але абышлося вымовай па партыйнай лініі. Добра, што Іван Сяргеевіч хоць і па памяці склаў спіс каштоўнасцей, які, на нашу думку, далёка не адпавядае сапраўднай колькасці усяго збору. На жаль, і сёння мы не ведаем, колькі было там каштоўнасцей і якіх, але не губляем надзеі знайсці іх.

З дапамогай іншых сведкаў удалося падвергнуць таксама сур’ёзнаму сумненню афіцыйную версію аб разрабаванні каштоўнасцей фашыстамі. Сцвярджэнне аб тым, што дзвярныя замкі і краты сейфа выразаліся аўтагенам, не мае пад сабой падставы, паколькі яны былі зняты ўжо ў пасляваенны час і некаторыя супрацоўнікі рэдакцыі газеты “Магілёўская праўда” (яна размяшчалася ў гэтым жа будынку) бачылі іх без аніводнага пашкоджання. Дарэчы, краты і па сённяшні дзень ляжаць у падвале. Былая галоўная хавальніца музея Ніна Філімонаўна Мяснікова ў час акупацыі жыла насупраць былога абкома, сустракалася з некаторымі краянаўцамі, якія не паспелі эвакуіравацца. Яна ўдакладніла, што не чула размоў пра рабаванне каштоўнасцей фашыстамі. Ды і іх вываз з горада не мог застацца тайнай дзюх—трох чалавек, тым больш, калі ў так званай “аперацыі” быццам удзельнічалі нашы суайчыннікі. Калі ж дапусціць, што адной з сумна вядомых каманд з арганізацыі “Штаб Розенберга” і ўдалося захапіць каштоўнасці, пэўна ж засталіся б сляды гэтай “дзеянасці” — спісы скаргаў. Улік немцы, трэба адзначыць, вялі скрупулёзна. Аднак сярод трафейных дакументаў такой інфармацыі адшукаць не ўдалося. Да таго ж, як сведчаць архівы УКДБ, розенбергаўскім рабаўнікам у нашым горадзе пажывіцца асабліва не было чым — практычна ўсё было вывезена ў час эвакуацыі. Таму ім давалося задаволіцца толькі каштоўнымі кнігамі з Магілёўскай дзяржаўнай бібліятэкі ды некаторай часткай гістарычнага архіва, аб чым сведчаць дакументы крымінальных спраў на фашысцкіх памагатых. У прыватнасці, былы перакладчык аддзела прапаганды нямецкай камендатуры М.Я.Сташэўскі на допыце паказаў: “... У лістападзе 1943 г. гарадская камендатура прызначыла мяне адказным за эвакуацыю ў г. Беласток кніг магілёўскай бібліятэкі. Было адабрана і запакавана 300 скрынь (прыблізна 40 тысяч кніг), якія былі пагружаны ў 4 вагоны і накіраваны ў Беласток”. Хутчэй за ўсё, гэта і нарадзіла чутку аб вывазе каштоўнасцей з пакоя-сейфа.

Далей, не пацвердзіла наша меркаванне пра тое, што рэліквіі маглі быць перададзены ў банк (усё ж золата і срэбра было там дастаткова)

Вера Мартынаўна Галубец, якая да пачатку абарончых баёў за Магілёў працавала ў абласным банку ў якасці загадчыцы асобага сектара. Яна ажыццяўляла кантроль за перамяшчэннем усіх фінансавых дакументаў і грошай. Дык вось, Вера Мартынаўна сказала, што ніякія прадметы і каштоўнасці рэлігійна-культывага прызначэння ў той час у банк не паступалі. З апошняй машынай банкаўскіх грошай яна выехала ў горад Тамбоў.

Аднак самымі каштоўнымі для нас былі звесткі Пятра Харытонавіча Паддубскага, які адгукнуўся на адзін з нашых артыкулаў аб пошуку крыжа. На сустрэчы ён сцвярджаў, што менавіта яму дасталася пачэсная місія выратавання магілёўскіх скарбаў. А было гэта, па яго словах, так.

Вайна застала чырвонаармейца Паддубскага ў Магілёве, дзе ён служыў вадзіцелем. У самы гарачы момант баёў за горад яго выклікаў камандант Ваяводзін і загадаў вывезці нейкі каштоўны груз. Які — не сказаў. 13 ліпеня ён падагнаў да будынка абкома машыну, у кузаў якой людзі ў цывільным пачалі загрузаць клункі і мяшкі. Пятру Харытонавічу, які стаяў непадалёк ад машыны, добра запамяталася фраза аднаго з іх: “Які крыж прыгожы!”. Потым груз пад ахову ўзялі супрацоўнікі НКДБ на чале з маёрам. Да машыны Паддубскага далучыліся дзве палутаркі з банкаўскімі каштоўнасцямі. А ў кабінку да яго сеў Панцеляймон Кандратавіч Панамарэнка, першы сакратар ЦК КП(б)Б, пасля чаго калона рушыла ў дарогу. Маршрут да Масквы быў вельмі складаны: часта бамбілі варожыя самалёты. Але груз праз два дні быў дастаўлены ў расійскую сталіцу ў упраўленне Чырвонай Арміі, будынак якога размяшчаўся на Ленінскіх гарах. Аб тым, што іменна ў гэты час яны выязджалі з горада, пацвердзілі пазней у сваіх успамінах Панамарэнка і Ваяводзін. Як сведчаць архіўныя матэрыялы, дазваляла гэта зрабіць і аператыўная абстаноўка на фронце 13–15 ліпеня. Куды затым накіраваўся каштоўны груз, Паддубскі не ведаў, бо вадзіцеляў гэтых машын адразу адправілі ў розныя воінскія часці.

Такім чынам, з пэўнай доляй упэўненасці можна сказаць, што Магілёўскі збор у пачатку вайны знайшоў свой прытулак у Маскве. А далей? Дзе ж усё-такі згубіліся сляды скарбаў Магілёўскага музея? Існуе меркаванне спецыялістаў, што яны “паплылі” за акіян па ленд-лізу і з той пары крыж знаходзіцца ў калекцыі Морганаў. Цэнтральнае беларускае бюро Інтэрпола, куды мы звярнуліся за дапамогай, пакуль што станюўчага адказу не дало. З другога боку, вядома, што былы СССР так і не расплочваўся з сваімі саюзнікамі за дапамогу ў час вайны. Аднак,

калі і дапусціць, што нейкі гандаль каштоўнасцямі адбыўся, то перад гэтым яны абавязкова павінны былі прайсці паўз вопытныя вочы экспертаў. І ўжо такія рэліквіі, як крыж Ефрасінні Полацкай ці залатыя ўпрыгожанні з раскопак Пампеі, з-за іх вялікай гістарычнай каштоўнасці ні ў якім выпадку не сталі б экспанатамі заходніх калекцый. Нельга выключачь, што іх далейшы лёс нейкім чынам можа быць звязаны з запаснікамі якога-небудзь музея. Так, сёння ў Брэсце заканчваецца праца над копіяй крыжа Ефрасінні. Калі мы пацікавіліся, адкуль узяліся негатывы, па якіх майстар узнаўляе твор Лазара Богшы, то даведаліся, што ў горад над Бугам іх прыслалі з ... Дзяржаўнага Эрмітажа. Цікава, як яны туды трапілі? Хто і калі фатаграфавалі крыж? У свой час з гэтага музея на наш запыт засведчылі пра чуткі аб “морганаўскім” следзе рэліквіі — і больш нічога. А можа ў ваенны час рэліквіі перавезлі далей на ўсход, у музейныя сховішчы Уфы ці Самары, дзе знаходзіліся архівы не толькі Магілёўскага абкома партыі, але і іншых афіцыйных арганізацый?!

З другога боку, каштоўнасці звозіліся ў Маскву як правіла з удзелам НКДБ. У нашым выпадку, па сведчанню П.Паддубскага, ахова была ўзброена аўтаматамі і пісталетамі. І гэта ў пачатку вайны, калі аўтаматная зброя была вельмі рэдкай з’явай. Значыць, там знаходзілася спецыяльная група, магчыма маскоўская. Адсюль вынікае, што Берыю павінны былі інфармаваць пра наш скарб. І не выключана, што нейкія каштоўныя прадметы з Магілёўскага збору маглі трапіць ці у рукі самога Лаўрэнція Паўлавіча, ці кагосьці з работнікаў наркамата дзяржбяспекі. Дарэчы, на карысць апошняга меркавання ўскосна сведчыць і сама загадкавасць знікнення скарбаў з Магілёва. Па-першае, не знойдзена дакументальнае пацвярджэнне вывазу каштоўнасцей. Па-другое, мажліва, што тое неадпаведнае пакаранне Мігуліна з’явілася своеасаблівай кампенсацыяй за яго маўчанне аб далейшым лёсе рэліквій.

І яшчэ. Можна зачапіцца за словы П.Паддубскага, што эвакуацыя Магілёўскага збору пачалася вельмі позна — амаль за дзень да таго, як вакол Магілёва замкнулася кола гітлераўскага войска. Мажліва, хтосьці ў сваіх інтарэсах вырашыў выкарыстаць загад Сталіна ад 3 ліпеня 1941 г., згодна з якім усе невывезеныя каштоўнасці павінны былі знішчацца. А з 3 да 13 ліпеня было многа часу на роздум...

Таксама пытанне для развагі: выпадкова ці спецыяльна ў машыну да П.Паддубскага сеў першы сакратар ЦК КП(б)Б, які ў час налётаў

варожай авіяцыі раз-пораз гаварыў Пятру Харытонавічу: ”Каштоўнасці нам патрэбна давезці што б там ні было”? У пачатку вайны некаторыя беларускія музейныя рэліквіі маглі стаць часткай “золата партыі”.

Словам, неабходнасць пошуку каштоўнасцей з Магілёўскага збору на тэрыторыі Расіі відавочная. І тут нас абнадзейваюць нашы калегі з расійскай спецслужбы, якія ахвотна ўзяліся дапамагчы нам. Стала рэальным спадзяванне, што і расійскія вучоныя не застануцца ў баку ад гэтай справы.

Трэба думаць, копія крыжа Ефрасінні Полацкай робіцца не ад адчаю, што назаўсёды страчана наша нацыянальная рэліквія. Узнаўленне помнікаў мінуўшчыны паказальна для нашага народа, які шануе сваю гістарычную спадчыну. Але непаўторнае дзіва Лазара Богшы павінна вярнуцца на сваю Радзіму. Дзеся гэтага давайце аб’яднаем і памножым нашы намаганні ў пошуку крыжа і іншых нацыянальных здабыткаў!

Николай НИКАНДРОВ (Москва)

Проблемы выявления культурных ценностей, принадлежащих одной стране и перемещенных на территорию другой страны в годы Второй мировой войны

Названная тема настолько сложна и масштабна, что можно с уверенностью сказать: одно только перечисление проблем не уложилось бы в рамки отпущенного для доклада времени. Поэтому придется обозначить проблемы наиболее актуальные и важные, решение которых может привести к некоему желаемому результату, воссозданию доверенной картины состояния культурных учреждений России накануне агрессии нацистов в 1941 г.

Формирование банка данных потерь культурных ценностей — основная проблема. Это, по сути, цель каждой страны, заинтересованной представить массив возможно безвозвратно утраченного с надеждой все-таки обрести эти утраты.

Как известно, за 50 с лишним лет после окончания Второй мировой войны необходимых усилий в этом направлении бывшими властями СССР не предпринималось. Отсутствие каких-либо систематизированных или обобщенных материалов вынуждает поисковиков-исследователей постоянно преодолевать хаос документов и свидетельств, рассредоточенных в различных архивах министерств и ве-

домств. С одной стороны, такая ситуация зеркально отражает тактику немецких агрессоров, наделивших полномочиями вывоза из СССР культурных ценностей подразделения вермахта, МИДа, СС и СД, Министерства оккупированных территорий и т.д.

Соответственно, вывезенные из Германии архивы указанных ведомств были сосредоточены в СССР в хранилищах Минобороны, МИДа, Внешторга, КГБ.

К тому же, как выяснилось, при вывозе с территории СССР культурных ценностей, оккупанты вывозили или уничтожали инвентарные книги, каталоги, учетную и другую документацию. А это уже проблема другого свойства — культурные учреждения при установлении своих утрат в послевоенное время ограничивались числом имевшихся до войны экспонатов и характеристикой своих фондов. Такая участь постигла в основном провинциальные музеи.

Ни один исследователь бывшего СССР в сфере определения утраченных в годы войны культурных ценностей не пройдет мимо материалов Чрезвычайной государственной комиссии (ЧГК), образованной в ноябре 1942 г. исключительно для того, чтобы установить нанесенный агрессией ущерб.

Описи потерь, установленных ЧГК, составляют 21 книгу (до 14-й включительно — предметы искусства, с 15-й — музейные ценности исторических, краеведческих и других культурно-просветительских учреждений СССР).

Описи отражают потери на июль 1946 г. Естественно, в описях не учтены возвращенные позднее в СССР культурные ценности с территории Германии и других стран.

По одним сведениям, за годы войны 73 особо ценных музея СССР лишились около 600 тысяч экспонатов, по другим архивным источникам, свыше 760 тысяч, но уже 64 особо ценных музея. Этот колоссальный по объему массив перемещенных и пропавших предметов искусства и культуры вряд ли удастся восстановить в подлинном довоенном виде. Но процесс восстановления необходим не только ради опубликования потерь в каталогах (1-й том такого каталога в России готовится к изданию), но и ради того, пусть несоизмеримого с утраченным, успеха (это неизбежно) в обнаружении считающихся пропавшими, забытыми, вычеркнутыми из списков действующих культурных ценностей.

Итак, помимо списков, зафиксированных ЧГК, существует категория ценностей, находящихся до войны в фондах провинциальных му-

зеев (только в России их насчитывается более 100). Как правило, списков потерь этих музеев не имеется: Комитет по делам культпросветучреждений, в ведении которого они находились, ограничивался тем, что сообщал в ЧГК общую характеристику потерянного, определяя стоимостное выражение ущерба в рублях. Ущерб определялся очень просто: количество экспонатов умножалось на 200 рублей. Приходилось слышать такое: ну что там в каком-то провинциальном музее Смоленской области можно было ценного найти? Такие музеи, созданные в годы Советской власти, сейчас воспринимаются как некие пропагандистские центры большевизма.

Однако документы, обнаруженные нами, свидетельствуют о другом.

Особого внимания заслуживает установление массива возвращенного в СССР из Германии и других стран.

Американские оккупационные власти в Германии оказались самыми, если можно так сказать, удачливыми обладателями содержимого, свыше 1,5 тысячи захоронений культурных ценностей Германии и других стран. Извлеченные из тайников, замков, шахт Баварии художественные и иные культурные ценности были свезены в сборные пункты в Мюнхене, Оффенбахе, Висбадене и др., где, по возможности, определялись места происхождения ценностей на основании переданных деклараций заинтересованных стран.

Декларации СССР составлялись на основе материалов ЧГК. Но эти материалы не позволяли определить — что именно было вывезено за пределы Советского Союза оккупантами, а что было уничтожено на месте, поскольку списки шли под общей рубрикой: “Разграблено, уничтожено, вывезено”.

Тем не менее карточки требований сотрудниками Управления репараций и поставок Советской Военной администрации в Германии (СВАГ) спешно заполнялись и своевременно передавались в соответствующие структуры оккупационных властей США, Англии и Франции.

В результате на складе “Дерутра” в Берлине к 24 октября 1947 г. сосредоточилось огромное количество ящиков с художественными ценностями культурных учреждений СССР. Не оказалось при этом ни одного ящика, к которому был бы приложен попредметный список содержимого имущества. На складе не оказалось ни оборудованного помещения для хранения ящиков, ни справочных материалов... Немно-

гочисленная комиссия, которой предстояло составить подробную инвентаризационную опись помещенного в ящики, оказалась в нелепом положении, поскольку число ящиков достигло 2.391. Комиссия предложила осуществить составление подробной описи с оценкой каждого экспоната в условиях постоянного музейного хранения с привлечением высококвалифицированных специалистов. Предложение поддержали представители Комитета по делам культпросветучреждений России, уполномоченные Советов Министров Украины и Белоруссии, представители АН Украины и Белоруссии.

После этого 18 закрытых двухосных вагонов и 1 открытый (с двумя бронзовыми статуями и стволом музейной пушки) направились:

1. 4 вагона + 1 открытый — 275 ящ. — в г.Пушкин;
2. 4 вагона — в Новгород;
3. 8 вагонов — 1.127 ящ. — в Киев;
4. 2 вагона — 182 ящ. — в Минск.

Изучение дальнейшей судьбы возвращенных в СССР культурных ценностей — особая проблема.

Известно, что подробная инвентаризационная опись с определением стоимости каждого экспоната производилась на базах системы комитетов по делам культпросветучреждений России, Украины и Белоруссии.

Есть потребность на этой проблеме остановиться.

В нашем распоряжении имеются архивные свидетельства о проведенной работе в Пушкине, Новгороде, Киеве и Минске (частично).

Мы также располагаем материалами из Центра изучения Восточной Европы Бременского университета (ФРГ), переданными нам в конце 1996 г.

Приходится констатировать, что совместить информацию о возвращении культурных объектов из американской зоны с имеющимися в российских архивах сведениями почти невозможно: карточки собственности на предметы искусства (хранятся в федеральном архиве г.Кобленца и национальных архивах г.Вашингтона), переданные СССР, не носят конкретного характера — как правило, указано, что предполагаемый владелец в СССР неизвестен, вещь захвачена такой-то группой Штаба Розенберга у неизвестного русского владельца.

Произведения живописи хотя с трудом, но частично поддаются идентификации (в карточках указаны размеры, материал, иногда — маркировка).

Представляется, что в перспективе можно будет провести идентификацию всех карточек собственности возвращенных из Германии предметов искусства. При одном условии — это должны быть совместные усилия украинских, белорусских и российских специалистов.

Здесь, я полагаю, требуется остановиться на одной проблеме, которую никто не обсуждает, но почти все, ориентированные на публичность политики, охотно и часто ею пользуются. Желая выглядеть предельно убедительно, такие лица свободно оперируют (а иногда и жонглируют) цифрами потерь, возвращенного, предъявленного. При этом забывают уточнять, что эти цифры носят приблизительный, а то и весьма относительный характер.

Я уже упоминал цифры музейных потерь Советского Союза, обнаруженные в разное время, — от 200 до 763 тысяч. Никто из публикаторов не считает нужным уточнить: например, 200 тысяч из 40 музеев, 564 тысячи из 73, а 763 — из 64. Относительные числа вдруг обретают абсолютное значение. А ведь это, мягко говоря, неправда.

В июне 1994 г. российская делегация передала в Бонне списки предметных утрат трех музеев: Екатерининского и Павловского дворцов и Орловского краеведческого музея — всего около 40 тысяч наименований.

В германской прессе цифра была оторвана от трех музеев. И получилось, что Россия всего-то и сумела “наскрести” 40 тысяч утраченных экспонатов.

В связи со счастливым отысканием в Бремене фрагмента Янтарной комнаты посыпались интервью, мнения специалистов. Все чаще в сознании общественности оседает общая цифра переданного в СССР из американской зоны оккупации.

Материалы Научно-исследовательского института Восточной Европы при Университете г.Бремена относительно возвращения американцами советских культурных ценностей показывают, что основная часть реституций была проведена в 1945–48 гг. из коллекционных пунктов MFA+A Оффенбахским архивным хранилищем.

Из общего количества — 534.120 позиций (Киев — 167.717) по крайней мере большинство составляют не музейные ценности, а архивные материалы, книги и брошюры, папки и документы. В немецких же СМИ эти отправления квалифицируются как музейные экспонаты. При этом называется общая цифра потерь советских музеев: 564 тыс. либо 600 тысяч. И получается, что Советский Союз, с учетом найденного на

территории других зон оккупации, обрел все утраченное в годы войны. Поспешность, с которой делаются “глобальные” выводы без подтверждения их соответствующей архивной и подлинной информацией, вызывает, мягко говоря, недоверие.

Нам удалось обнаружить в Калининграде, в архиве Георга Штайна “Список предметов, принятых в Риге и переданных 6 июля 1944 года в Кольмберг”. Это не просто попредметный список, а краткие описания 400 произведений живописи, без указаний владельца, инвентарных номеров и других реквизитов. Но зато краткие описания, сделанные высококвалифицированно руководителем особого штаба изобразительного искусства Робертом Шольцем, оставляли надежду на возможную идентификацию картин.

Копии описаний нами были направлены во все крупные музеи северо-запада России с просьбой идентифицировать списки со своими утратами.

Результат был ошеломляющим, несмотря на то, что эта работа оказалась результативной только для двух музеев. Например, Псковский государственный объединенный музей-заповедник идентифицировал 71 картину, которые принадлежали музею до войны и возвращены в послевоенное время. На некоторых из них сохранился немецкий шрифт.

В числе идентифицированных в Пскове картин оказались и те, которые в музей не вернулись, но их местонахождение известно.

По немецким описаниям также установлено, что ряд произведений искусства, принадлежащих другим музеям, ошибочно возвращены не в те собрания, откуда происходят.

Отмечу сразу, подобная ситуация является весьма характерной в судьбе ряда экспонатов из числа возвращенного. Архивные разыскания показывают, что часть экспонатов Белоруссии оказалась в Пушкине, Новгороде и Киеве. Это зафиксировано в попредметных списках, составленных при получении возвращенных культурных ценностей непосредственно в пунктах получения. Дальнейшую судьбу такого рода “заблудившихся” культурных ценностей предстоит устанавливать в каждом конкретном случае отдельно.

В отчете центрального хранилища за 1946 г. зафиксировано возвращение 200 тысяч предметов музейного значения (включая книги).

До 1948 г. передано библиотекам Воронежа, Смоленска, Новгорода, Киева и Риги 327 ящиков с книгами, принадлежащими этим библиотекам.

Как уже было отмечено выше, на ящики, поступившие из Берлина, не имелось сопроводительных документов. Сотрудникам Центрального хранилища в Царском Селе пришлось, впрочем, как и в Новгороде, Киеве и Минске, составлять описи.

В феврале 1948 г. Центральное хранилище музейных фондов сообщило в Комитет по делам культпросветучреждений Украины о том, что при разборке музейного имущества, возвращенного из Берлина, обнаружены около 300 картин, принадлежащих Киевскому музею и музеям других городов Украины. Кроме этого, обнаружены негативы археологических раскопок — три ящика, книги и другие предметы.

Центральное хранилище вторично в апреле 1948 г. просило Киевский городской отдел культпросветработы срочно выслать представителя за получением музейных ценностей.

В архиве Центрального хранилища имеется большое количество подобных обращений в Крымский областной исполком, в Феодосийский отдел.

Там же были установлены предметы, являющиеся собственностью Керченского музея, Исторического музея Белоруссии, Госмузея Киева и, согласно акту № 692 от 9 декабря 1948 г., возвращенные владельцам.

Есть сведения об обнаружении в Новгороде в числе возвращенных экспонатов предметов с указаниями на их принадлежность Белоруссии. В числе картин, возвращенных в Киев, установлена и принадлежность минским музеям.

В числе многих проблем, связанных с выявлением утраченных культурных ценностей, выделяется еще одна, требующая особого внимания и решения. Как было уже сказано, большинство провинциальных музеев лишены возможности восстановить попредметные описи довоенных фондов, поскольку музейная документация либо погибла в период военных действий, либо была вывезена вместе с экспонатами за пределы страны.

В документах ЧГК такие культурные учреждения обозначены трагической формулировкой: “уничтожен полностью”.

Мы решились на отчаянный шаг: проследить получение экспонатов из московских музейных фондов провинциальными музеями — со времени основания музея до 1941 г. Хотя мы понимали, что эта работа позволит установить только малую частицу пропавшего.

В какой-то степени картина, до сего времени туманная, стала проясняться: в музее Рыльского (Курская область) в 1926 г. из Госу-

дарственного музейного фонда направлялись картины из собраний Строгановского фонда (в том числе и работы И.Репина), Сычевскому музею (Смоленская область) — работы Айвазовского (приобретенные на аукционе), из Румянцевского музея, галереи Цветкова и др. собраний — произведения Касаткина, иных известных мастеров — числом в несколько десятков. Помимо картин передавались рисунки, иконы, скульптуры, фарфор, мебель, ткани, книги, нумизматика, имущество прикладного характера и т.п. К сожалению, прокрустово ложе регламента и темы не позволяет донести до сведения присутствующих круг проблем, обозначенный в процессе архивных разысканий.

О нашем стремлении сотрудничать на основе общих и взаимных интересов мы не только декларировали, но и предоставляли информацию (и при любых условиях изменений политического или иного курса готовы продолжать взаимодействие).

Нам есть чем поделиться относительно информации об установлении количества и качества наших потерь в годы Второй мировой войны.

Более того, я рискну выразить свое личное мнение о всплесках интереса к т.н. “трофейному искусству”. Основная тема этих всплесков — все-таки “обратная сторона” медали, а между тем ее аверсом является агрессия 1941 г. и ее последствия, в данном случае, беспримерное обеднение культурного наследия подвергшихся агрессии государств.

Установить подлинную картину утраченного возможно только в результате рутинной работы в архивах, и без объединения усилий Украины, Беларуси и России вряд ли удастся преодолеть нагромождение, хаос событий, действий, решений, поступков, прямых и косвенных преступлений, связанных с военным и послевоенным перемещением культурных ценностей, отчужденных от своих владельцев. Преодоление хаоса требует своей методологии.

А если учесть то обстоятельство, что бывшие советские власти по сути никаких масштабных действий по поиску утраченного культурного фонда не предпринимали, можно представить масштаб и сложность ведущейся ныне в условиях финансовых и прочих лишений работы.

Некоторые пострадавшие в годы войны российские музеи кое-что установили: новые данные существенно корректируют цифры потерь, зафиксированные ЧГК на 1946 г.

Скажем, полностью разрушенный и разграбленный Дорогобужский краеведческий музей Смоленской области в материалах ЧГК выглядит как потерявший 1.457 экспонатов и 6.000 книг на общую сумму 635.000 рублей.

Новейшие изыскания показывают: музей в результате вывоза в период оккупации лишился 6.500 экспонатов на сумму 9.614.000 рублей.

Аналогичная картина и по Сычевскому краеведческому музею: ЧГК указаны 2.322 экспоната на сумму 464.000 рублей, а нынче картина выявляется другая — более 5.000 экспонатов на сумму 9.200.000 рублей.

Мы убедились: эти разночтения в сторону увеличения количества утраченного — не плод фантазии местных музейщиков, а результат использования их научного потенциала и целенаправленной работы.

Я уже упоминал проблему т.н. “скрытого” перераспределения возвращенных культурных ценностей в послевоенное время. И решение этой проблемы — не из простых. Вот о чем свидетельствуют архивы 1949 г.: в сентябре 1948 г. Керченский музей получил из Центрального хранилища Ленинградских пригородных музеев в г.Пушкине 40 ящиков с археологическими коллекциями.

При вскрытии ящиков в музее было установлено, что в четырех из них находится материал, не принадлежащий Керченскому музею, а в остальных 36 находились коллекции Керченского музея, вывезенные немцами во время оккупации. Какова судьба четырех ящиков — неизвестно.

Кстати, в Керчь вернулись 36 ящиков из 45 вывезенных оккупантами. Судьба остальных девяти ящиков неизвестна.

В актах вскрытия ящиков, прибывших без паспортов и попредметных списков, отмечается: не оказалось в наличии наиболее ценных вещей, находившихся на хранении в музее, а прибывшие коллекции — с сильными повреждениями, требуется большая реставрационная работа.

Некоторую ясность привносит обнаруженная внутри одного ящика записка на русском языке. Вот ее содержание: “Внимание! Важно.

Сообщаю для сведения, что все археологические коллекции из Крыма и других городов Советского Союза хранились во время войны в замке Хохштадт в южной Баварии. Все было в образцовом порядке. После оккупации Германии американцами замок был взят под охрану американскими властями с 22 апреля 1945 г.

С этого времени никто не мог войти в хранилище, и много вещей было разграблено американскими солдатами. Все, что упаковано, собрано нами на полу, найдено в мусоре.

Некоторые ящики уцелели.

Привет Родине.

3 октября 1945 г.”

Ни подписи, ничего другого. Только небольшой листок, заполненный простым карандашом.

Этот документ, чисто человеческого свойства, свидетельствует собой очень важное обстоятельство: ящики американские власти не проверяли, передавая советским представителям коллекции. Содержимое ящиков в первозданном виде из Хохштадта проследовало до склада Дерутра в Восточном порту Берлина, затем — в центральное хранилище в г.Пушкине, пока их не описали непосредственно в Керчи.

Нынче может показаться невероятным: американскими оккупационными властями до октября 1947 г. передано советским представителям 13 грузов культурных ценностей, принадлежащих Советскому Союзу. Как я упомянул выше — 2.391 ящик. И ни единой описи, ни одного попредметного списка к ящикам!

Сейчас можно уже установить: эти списки были (ну хотя бы в карточках требований), они позднее перекочевали от американцев в Бундес-архив г.Кобленца. А в Советском Союзе царила соответствующая неразбериха — часть возвращенного попала не по адресу, т.е. не по месту происхождения культурных ценностей. Почему так произошло, пока ответа мы не знаем. Но можно представить, с какими проблемами мы в связи с этим сталкиваемся.

Мы вынуждены запрашивать все музеи России о фактах поступления в период 1945–55 гг. музейных и иных экспонатов из Москвы, Пушкина, Новгорода, Ленинграда. Некоторые результаты имеются.

Трудно, но необратимо мы продвигаемся в направлении издания каталога потерь России в годы Второй мировой войны (первый том уже в работе). Это уже другие проблемы, тоже очень сложные. Скажем, мы все делаем для того, чтобы исключить попадание в списки потерь тех культурных ценностей, которые в 30-е годы поступали на аукционы Европы. Мы — за сотрудничество в этой области всех, кто искренне заинтересован решать указанные проблемы на основе документов.

Питер ДЖОНС (Эдинбург)

Музей расскажет о нашем национальном наследии

Мне бы хотелось рассказать вам о новом музее в Шотландии, открытие которого состоится через 12 месяцев. Прежде, чем сформулировать свою программу, группа попечителей, включая меня, посетила многие страны мира, чтобы познакомиться с работой музеев. Мы были в Штуттгарте, Франкфурте, Париже, Вашингтоне, Оттаве, Ванкувере, Атланте.

Здание существующего Национального музея Шотландии было построено в 1861 г. Мы можем разместить в нем лишь 5 процентов нашей коллекции экспонатов. В 1989 г. после серии выставок, воплотивших наши представления о том, как необходимо освещать историю Шотландии, правительство выделило нам средства для постройки нового крыла здания. Должен сказать, мы были очень удивлены, узнав о правительственной поддержке, и когда министр спросил у нас, какая сумма нам нужна, мы не знали, что ответить. Мы действительно были удивлены, поэтому названная нами сумма оказалась вдвое меньше необходимой. Фактически правительство пообещало нам 32 миллиона фунтов стерлингов. Новое здание, которое откроется в ноябре этого года, обойдется нам в 72 миллиона фунтов стерлингов (или в 120 миллионов американских долларов).

После того, как нам выделили деньги, наша группа попечителей (всего насчитывается 16 человек, назначенных министром и государственным секретарем по делам Шотландии — этот пост был учрежден в 1707 г. и приравнен к посту премьер-министра) посетила многие музеи мира. Это 30 музеев, а я сам дополнительно побывал еще в 30. После этого мы разработали очень подробную программу наших запросов именно благодаря опыту, накопленному во время нашего путешествия. Директора, хранители и сотрудники музеев были всегда готовы помочь нам, они рассказали о совершенных ими в своих собственных музеях ошибках, причем речь шла как о новых зданиях, так и о модификации старых. Возник такой момент, когда мы были настолько встревожены, что чуть не отказались от всего проекта. Казалось, всё было обречено на ошибки и неудачи: все крыши протекали; из-за конструкции окна либо переохлаждались, либо чрезмерно нагревались; не хва-

тало мест для складирования; посетителям негде было присесть; не было гардероба. Однако мы решили продолжать намеченное и в соответствии с правилами Международного союза профессиональных архитекторов, штаб-квартира которого находится в Париже, организовали международный конкурс, посвященный новому музею, и нами были получены 372 заявки. Было назначено жюри из 8 человек: 4 архитектора и 4 представителя других профессий (я был в числе последних). Из 372 заявок мы отобрали 12, затем эти 12 сократили до 6, и последним шести кандидатам мы дали дополнительно 3 месяца, что в целом составило 9 месяцев вместе с оплатой. За это время они должны были представить модели и 4 больших рисунка.

Новое здание даст нам дополнительно 7 000 кв.м. экспозиционной площади к тем 15 000 кв.метров, которыми мы уже обладаем. Будет выставлено 13 000 экспонатов, они уже отобраны и ждут своей очереди на полках. У хранителей будет только 4,5 месяца на то, чтобы выставить все материалы, как только уляжется пыль стройки. Мы как раз завершаем обсуждение того, каким должно быть содержание и величина пояснительных ярлыков для всех этих предметов.

Позвольте кратко остановиться на тематике. Хотелось бы подчеркнуть, что главной целью при строительстве здания являлось получение возможности выставить больше экспонатов — больше, чем мы могли выставить в прошлом. Среди экспонатов не будет специально приобретенных, за исключением ряда предметов, найденных при недавних археологических раскопках, — всё, что будет выставлено в экспозиции, уже хранилось в наших запасниках до ста лет. Мы не одалживаем, не одалживали и не будем что-либо одалживать или красть из других музеев Шотландии. У нас есть свои коллекции, и будет выставлено больше экспонатов, чем прежде.

И все же даже в данном случае мы сможем показать менее 10 процентов наших коллекций. Хотя, как вам известно, большинство крупных национальных музеев могут выставить только 3 процента своих экспонатов. Стараясь показать и представить историю Шотландии во всем разнообразии, мы шесть лет тому назад впервые пригласили в национальный музей всех хранителей, для которых провели серию однодневных семинаров. На семинарах попросили каждый отдел рассказать о своей работе другим отделам. Итак, впервые геологи познакомились с тем, чем занимаются ботаники, инженеры — с тем, чем живут специалисты в области изящного искусства или графики; хранители

полностью поняли, с какими проблемами сталкиваются многие отделы. Это был великолепный обмен опытом, очень полезный для многих, а результаты оказались в высшей степени взаимовыгодными. Мы договорились, что всегда, когда возможно, через наш новый музей будем акцентировать внимание на том, как мало мы знаем — ведь Национальный музей должен распространять знания и способствовать общению. Количество экспонатов, которое мы сможем выставить для обозрения, конечно, будет очень сдерживать наши возможности. Иногда мы почти ничего не знаем об этих экспонатах или мало знаем о том контексте, который с ними связан. Иногда мы знаем довольно много. Большинство экспонатов изменилось за время своего существования, многие не полностью сохранились, к некоторым не можем найти ключей, которые рассказали бы нам о их назначении.

Вторая проблема, которую мы хотели бы точно очертить, касается временного измерения. Первый раздел нашей выставки посвящен геологическому зарождению Шотландии. Речь идет о периоде 3000 миллионов лет тому назад. Здесь представлена хронология и движущие силы, которые нам, дилетантам, трудно понять. Мой любимый аспект этой выставки касается того факта, что 3000 миллионов лет назад Шотландия находилась на экваторе. От Англии ее отделял океан, и она была соединена с Австралией. Англичане этому не верят... Итак, Шотландия была тропической землей, с вулканами, потоками лавы, на ней обитали тропические ящерицы. И действительно, в нашей коллекции есть ящерица, обитавшая 3000 миллионов лет тому назад, древнейшая в своем роде из тех, что мы нашли в Европе. Она была обнаружена только три года тому назад. Однако, хотя земле под нами 3000 миллионов лет, земле вокруг нас только 8000 лет, то есть именно в тот период, как полагают, в Шотландии возникла человеческая жизнь, и большая часть из того, что мы видим, является результатом вмешательства человека. Второй раздел выставки (первый называется “Начала” и охватывает геологию) посвящен первым людям и рассказывает о первых годах их восьмимысячного существования. Это подтверждает археологические данные, без каких-либо письменных источников. Наши реликвии и найденные останки мы размещаем под названиями “Ресурсы”, “Энергия”, “Движение” и “Смерть”.

Третий раздел выставки посвящен истории Шотландии, которая охватывает период менее 1000 лет. В итоге, перед вами стоит уже выстроенная концепция: 3000 миллионов лет, 8 000 лет и 1000 лет. Этот,

исторический раздел, мы подразделяем на четыре периода: ранний период, XVIII, XIX и XX века.

В Национальном музее работают 340 хранителей и сотрудников. Мы не сможем увеличить штатный состав, но нам нужны дополнительные внештатные кадры. Мы разработали мультимедийный CD-ROM для хранения контекстуальной информации обо всех наших главных экспонатах. Бесплатно предоставили этот уникальный CD-ROM всем нашим начальным школам в Шотландии, а историческая тематика нашего Музея была включена в учебную программу по истории в начальных и средних школах. Это значит, что школьники во время посещения Национального музея смогут увидеть реальные вещи, о которых они уже что-то узнали во время занятий у себя в школе.

Последний концептуальный вопрос, на котором я хотел бы остановиться в связи с музеем, очень волнует меня как председателя этой структуры и бесчисленных собраний, проведенных за последние 10 лет. В Европе сложилось широко распространенное мнение, что объекты, экспонаты, если на них посмотреть под определенным углом зрения, могут говорить сами за себя. Это неверно. Объекты не могут говорить сами за себя, потому что объекты не могут разговаривать. Задачей музеев и других организаций является обеспечение карты или контекста, в которые можно поместить объекты. И тогда они действительно заговорят с посетителями.

*Расшифровала магнитофонную запись Наталья Жук,
перевел с английского языка Сергей Плютов.*

Аляксандр МІХАЛЬЧАНКА, Вячаслаў НАСЕВІЧ (Мінск)

Вяртанне архіўных дакументаў на гістарычную радзіму ў сучасных умовах

Тыя, хто займаецца праблемай захавання нашай дакументальна-гістарычнай спадчыны, сутыкаюцца з пытаннем пра тое, якім чынам мінулае ўплывае на сучаснасць і будучыню. Яны захоўваюць фонды або калекцыі, што адлюстроўваюць мінулыя часы, падтрымліваюць запісы мінулых падзей, каб забяспечыць доступ да іх наступным пакаленням. Безумоўна, для гэтага патрабуецца грунтоўнае разуменне самога гістарычнага матэрыялу, шляхоў яго стварэння і яго зместу.

Адначасова гэта патрабуе ацэнкі яго выкарыстання і значэння ў будучым. Іншымі словамі, тыя, хто стварае архівы будучыні з таго, што засталася ад мінулага, і нясе адказнасць за захаванне калекцый, знаходзяцца на скрыжаванні часоў.

Вырашаючы задачу па захаванню і забеспячэнню доступу да матэрыялаў, назапашаных за стагоддзі, гэтыя людзі ўвесь час з'яўляюцца сведкамі спусташальнага дзеяння часу. Значная частка матэрыялаў XIX і XX стст. знаходзіцца ў стане разбурэння. Кіслотная папера, на якой яны створаны, проста не разлічана на доўгае захаванне. Наўрад ці хтосьці цалкам усведамляе сур'ёзнасць і маштабы такога разбурэння. Гаворачы пра праблему захавання папяровых матэрыялаў, большасць людзей лічыць, што гэтая праблема тычыцца толькі захавання старых і рэдкіх дакументаў і ёй павінны займацца спецыялісты. Людзі не разумеюць таго, якая істотная частка параўнальна нядаўніх пісьмовых запісаў знаходзіцца ў небяспецы і можа быць страчана. Нават навукоўцы, якія залежаць у сваёй даследчай рабоце ад матэрыялаў XIX і XX стст., не ўяўляюць сабе, якія вялізныя аб'ёмы дакументаў знаходзяцца ў такой небяспецы.

У *агульным* сэнсе: калі мы сур'ёзна намераны разглядаць сябе як цывілізаванае грамадства, якое ўсведамляе, што для разумення сучаснасці і будучыні неабходна вывучаць мінулае, мы проста абавязаны рабіць усё, каб захаваць гэтую пісьмовую інтэлектуальную гісторыю. Гэта значыць, мы павінны выбіраць захаванне.

У больш *канкрэтным* сэнсе: калі мы прааналізуем маштабы праблемы, то зразумеем, што немагчыма захаваць звычайнымі спосабамі ўсе кнігі і дакументы, якім пагражае незваротнае разбурэнне. Калі ўлічыць недахоп сродкаў і тэмпы такога разбурэння, дзевядзецца выбіраць найлепшае з магчымых рашэнняў у кожным канкрэтным выпадку. Ключавым тут, напэўна, з'яўляецца слова «выбіраць». Паўстае цэлы шэраг пытанняў. Як захаваць матэрыялы і ў якой ступені належыць захоўваць арыгіналы? Наколькі карысным можа аказацца правядзенне масавых мерапрыемстваў па раздзяленню і хімічнай нейтралізацыі папяровых дакументаў? Ці вырашаюць гэтыя праблемы мікрафільмаванне і захаванне дадзеных у электроннай форме? Апрача таго існуе пытанне — што захоўваць? Ці павінны займацца пытаннямі нацыянальнай спадчыны ўстановы кожнай краіны паасобку? Як вызначаць прыярытэты і як раздзяляць і каардынаваць работу гэтых устаноў? Што рабіць з матэрыяламі,

якія не з'яўляюцца часткай спадчыны дадзенай нацыі? Якія наступствы могуць быць для падобных калекцый, калі асноўны прыярытэт будзе надавацца захаванню нацыянальнай спадчыны? Якім чынам розныя краіны могуць ажыццяўляць супрацоўніцтва з мэтай захавання максімальнай колькасці дакументаў, не дубліруючы свае намаганні?

Сёння на некаторыя з гэтых пытанняў поўнага адказу не існуе. У той жа час неабходна зрабіць цяжкі выбар, ад якога будзе залежаць доступ да нашай дакументальнай спадчыны ў будучым.

Асабліваасці гістарычнага шляху Беларусі прывялі да таго, што вялізная колькасць дакументаў, якія тычацца яе тэрыторыі і яе гісторыі, цяпер знаходзіцца ў архівах Расіі, Польшчы, Украіны і іншых краін. Таму для нас адзначаныя пытанні гучаць асабліва актуальна. Доступ да гістарычнай інфармацыі, што змяшчаецца ў гэтых дакументах, жыццёва неабходны для развіцця беларускай культуры, навукі і нацыянальнай самасвядомасці. У той жа час перамяшчэнне ў Беларусь арыгіналаў усіх гэтых дакументаў уяўляецца невырашальнай задачай. Вырашэнне гэтай праблемы трэба шукаць на шляху сучасных інфармацыйных тэхналогій і народжаных імі новых канцэптуальных падыходаў.

Можна паразважаць пра чалавечую памяць у параўнанні з сучасным архівам. Паміж імі існуе дзівоснае падабенства. Спрошчаны і з навуковага пункту гледжання няслушны вобраз памяці зводзіцца да таго, што яна ўяўляе сабой нейкую статычную сістэму захавання, дзе ў арганізаваным парадку захоўваюцца біты інфармацыі, якія адшукваюцца ў выпадку неабходнасці. Але памяць лепш разглядаць з пункту гледжання дынамічнай канцэпцыі — як сістэму, што няспынна перабудоўваецца ў ходзе шматлікіх хімічных, неўралагічных і фізіялагічных працэсаў. Памяць трэба разглядаць як няспынны *працэс* пабудовы і перабудовы сістэмы кагнітыўнай інфармацыі.

Такая больш рэалістычная канцэпцыя памяці лепш увязваецца з сучаснай канцэпцыяй архіва. Яго больш не варта разглядаць як нейкую пасіўную калекцыю матэрыялаў, якія проста знаходзяцца ў архіве ў выглядзе раскладзеных па паліцах стосаў дакументаў, шэрагаў стужак і дыскаў. Ключавой для архіваў ідэяй з'яўляецца, хутчэй за ўсё, ідэя аб жывых традыцыях, якія павінны знаходзіць сваё адлюстраванне ў наступных пакаленнях. У цэнтры ўвагі знаходзіцца перадача інфармацыі.

За апошнія дзесяцігоддзі з'явіліся якасна новыя сродкі капіравання, захавання і перадачы інфармацыі: мікрафільмаванне, мікрафішаванне, ксеракапіраванне і, нарэшце, разнастайная камп'ютэрная тэхніка і сістэма тэлекамунікацыі. Гэта патрабуе новага падыходу да самога паняцця *дакумента*.

Доўгі час у архіўнай практыцы панавала разуменне дакумента як матэрыяльнага аб'екта, на якім зафіксавана пэўная інфармацыя. Іншымі словамі, паняцце *аб'екта* (г. зн. — носьбіта інфармацыі) было ключавым, а паняцце ўласна інфармацыі — другасным. У свеце памнажальных апаратаў і камп'ютэраў, дзе копія часам не адрозніваецца ад арыгінала і лёгка пераносіцца з аднаго носьбіта на другі, патрэбны іншы падыход. Пад дакументам сёння ўсё часцей разумеюць перш за ўсё *інфармацыю*, зафіксаваную на нейкім матэрыяльным носьбіце. Ключавым паняццем становіцца менавіта інфармацыя, а носьбіт — другасным.

Прымяненне такога падыходу да праблемы замежнай архіўнай спадчыны Беларусі азначае, што зыходныя носьбіты інфармацыі (*арыгіналы дакументаў* у традыцыйным разуменні) могуць захоўвацца ў тых сховішчах, дзе яны апынуліся па волі лёсу. Нашы намаганні павінны быць накіраваны на вяртанне перш за ўсё інфармацыі, якая змяшчаецца ў іх, шляхам пераносу яе на новыя носьбіты. У былой трактоўцы гэта азначае капіраванне дакументаў, у сучаснай — стварэнне новых *версій* гэтых дакументаў, якія эквівалентны арыгіналам з пункту гледжання інфармацыйнай каштоўнасці, але адрозніваюцца па ўмовах выкарыстання.

Безумоўна, пры капіраванні непазбежна губляюцца нейкія асаблівасці арыгінала, звязаныя з фактурай носьбіта. Гэта прынцыпова, калі разглядаць дакумент у якасці музейнага экспаната. Але архівістаў, як і наведвальнікаў архіваў, цікавіць перш за ўсё не музейная, а інфармацыйная функцыя дакумента. Вяртаючыся да праблемы выбару, пра што размова ішла вышэй, яе можна сфармуляваць больш вузка: ці трэба накіраваць нашы абмежаваныя рэсурсы на захаванне, аднаўленне, вяртанне папярвых і іншых дакументаў як матэрыяльных аб'ектаў, ці лепш гэтыя сродкі выдаць на захаванне перш за ўсё інфармацыі?

Ход падзей сам падштурхоўвае нас да адказу. Усё роўна з пункту гледжання захаванасці дакументаў архівы, якія захоўваюць арыгіналы, абмяжоўваюць доступ да іх, прадастаўляючы карыстальнікам мікрафільмы або мікрафішы. У перспектыве вельмі верагодны і пераход

на электронныя рабочыя копіі. Пры гэтым з'яўляецца цэлы шэраг новых магчымасцей. Калі арыгінал можа захоўвацца толькі ў адным месцы, то раўнацэнныя версіі — усюды, дзе ў іх ёсць патрэба. Электронныя копіі можна перадаваць па каналах сувязі, тыражаваць на кампакт-дысках.

У якасці прыкладу паспяховай рэалізацыі такога падыходу можна прывесці мікрафільмаванне дакументаў Метрыкі Вялікага княства Літоўскага, ажыццёленае ў Расійскім дзяржаўным архіве старажытных актаў у Маскве, дзе захоўваецца гэты унікальны фонд. Сёння практычна раўнацэнныя мікрафільмы выдаюцца карыстальнікам, якія звяртаюцца як непасрэдна ў гэты архіў, так і ў гістарычныя архівы Мінска, Вільнюса, Кіева, куды былі перададзены іх копіі. У такіх умовах месца захавання арыгінала ў пэўнай ступені губляе былую актуальнасць. Можна сказаць, што інфармацыя Метрыкі стала агульным здабыткам краін, да гісторыі якіх яна мае дачыненне.

Яшчэ адным прыкладам можа служыць Радзівілаўскі летапіс, арыгінал якога захоўваецца ў Санкт-Пецярбургу. Нядаўна пабачыла свет факсімільнае выданне гэтага летапіса, а таксама створана электронная копія, якая распаўсюджваецца на кампакт-дысках. Сёння інфармацыя, што знаходзіцца не толькі ў тэксе летапіса, але і ў яго унікальных ілюстрацыях, даступная кожнаму, хто можа сабе дазволіць набыццё факсімільнага або электроннага выдання.

Тут мы зноў закранаем праблему кошту. Усё ж стварэнне копій, якія практычна раўнацэнныя арыгіналам, застаецца дастаткова працаёмкай і дарагой справай. Праўда, удзельныя выдаткі можна істотна панізіць за кошт тыражавання. Менавіта электронныя копіі выглядаюць у гэтым сэнсе даволі перспектыўнымі. Хаця яны і патрабуюць даволі вялікіх першапачатковых выдаткаў на набыццё камп'ютэрнай тэхнікі, наступнае тыражаванне аднойчы створаных копій ажыццяўляецца хутка і параўнальна танна. Тым не менш, мікрафільмы і мікрафішы таксама пакуль рана скідваць з рахунку.

Увогуле, збіранне і надзейнае захоўванне інфармацыі — гэта толькі частка працэсу. У ходзе збірання і перадачы ведаў заўсёды прысутнічае нейкая сістэма выбару. Дзякуючы ёй веды, што лічыліся надзейнымі і карыснымі, захоўваліся і аднаўляліся. Пры гэтым некаторыя рукапісы, дакументы і рукапісныя кнігі губляліся, забываліся, выпадкова ці наўмысна разбураліся, прычым гэты працэс, безумоўна, ніколі не быў адвольным.

Дзякуючы укараненню сучасных інфармацыйна-камунікацыйных тэхналогій, дынамічны працэс пабудовы нашай калектыўнай памяці, безумоўна, атрымаў імпульс. З'яўленне інфармацыйных сетак, сістэм электроннай сувязі, масавае лічбавае кадзіраванне вербальнага і выяўленчага матэрыялу, забеспячэнне хуткага доступу да сусветнай інфармацыі праз інфармацыйныя сеткі і сістэмы прывялі да рэвалюцыйных змен у гэтай вобласці.

Безумоўна, такія змены яшчэ не гарантуюць павелічэння працягласці жыцця інфармацыі. Наадварот, нам пашанцуе, калі лічбавую інфармацыю можна будзе прачытаць гадоў праз дваццаць пасля яе запамінання. Нават калі носьбіт такой інфармацыі ўдасца захаваць у добрым стане на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў, праблема застаецца, бо абсталяванне і праграмае забеспячэнне састарэюць значна раней. У якасці аднаго з выйсцяў часам прапаноўваецца рэгулярная міграцыя — перанос інфармацыі з адных носьбітаў і сістэм на іншыя. Гэта, аднак, патрабуе пастаянных матэрыяльных і інтэлектуальных затрат, а сумарны кошт такога вырашэння праблемы сёння прадказваць немагчыма. Відавочна, што ў эпоху электронікі патрэба ў адекватных стратэгіях захавання і забеспячэння доступу становіцца яшчэ больш актуальнай.

У многіх установах Еўропы, асабліва Усходняй і Цэнтральнай, архівісты ўсё яшчэ вядуць барацьбу за захаванне матэрыялаў, у асноўным, паасобку. У той жа час ёсць шэраг цікавых праектаў і каштоўны вопыт, які набыты асобнымі ўстановамі, але не перададзены іншым, часам нават калегам у сваёй краіне. Па-ранейшаму няма адзінай крыніцы базавай інфармацыі адносна ажыццяўляемых даследаванняў і праектаў, што стварае рызыку дублявання намаганняў. Са з'яўленнем мабільных сродкаў сканавання інфармацыі, якія дазваляюць цалкам уведзіць старонкі дакументаў у камп'ютэр непасрэдна ў чытальнай зале архіва, гэтая рызыка дубліравання яшчэ больш узростае. Пры вялікай колькасці дакументаў, копіі якіх трэба тэрмінова ствараць, мы не можам дазволіць сабе двойчы капіраваць тыя самыя дакументы замест таго, каб проста тыражаваць аднойчы створаныя копіі.

Стварэнне агульнаеўрапейскай платформы магло б таксама садзейнічаць распаўсюджанню вынікаў даследаванняў да ўзроўню іх практычнага выкарыстання. У сённяшні час лагічным выбарам з'яўляецца стварэнне электроннага цэнтра. Для кожнага асобнага праекта такі цэнтр забяспечыў бы найлепшыя ўмовы доступу да

інфармацыі па самай нізкай цане. Прытым у бліжэйшыя гады павінен быць пашыраны доступ да яе праз міжнародныя інфармацыйныя сеткі. Больш таго, такая арганізаваная электронная база дадзеных магла б выкарыстоўвацца для стварэння друкаваных і электронных публікацый, у прыватнасці даведнікаў і бібліяграфій, для тых, хто не мае доступу да міжнароднай сеткі.

Міжнародная сетка як крыніца інфармацыі найлепшым чынам прыстасавана для задавальнення патрэб тых, хто займаецца актыўным пошукам інфармацыі. Яна не можа ўяўляць сабой проста архіў з дакументацыяй: тут павінна ўвесь час нешта адбывацца, у іншым выпадку карыстальнікі страцяць цікавасць да яе.

Для павышэння ўзроўню разумення праблемы захавання і вяртання дакументальнай інфармацыі мы павінны выкарыстоўваць і звыклыя друкаваныя матэрыялы, а таксама матэрыялы, адрасаваныя канкрэтным групам. Выкарыстанне друкаваных матэрыялаў па-ранейшаму актуальна, бо аўтаматызацыя яшчэ не так шырока распаўсюджана, асабліва ў краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, дзе далёка не кожны мае доступ у міжнародную сетку. Стан спраў, верагодна, будзе хутка мяняцца, аднак сёння даводзіцца выкарыстоўваць і каналы сувязі, і друкаваныя, і лічбавыя дакументы.

Мы ведаем, што ў 1997 г. рыхтуецца канферэнцыя ў Лісабоне. Яе мэтай будзе ацэнка існуючых тэхналогій па забеспячэнню доўгатэрміновага доступу да дакументальнай спадчыны. Перавагі і недахопы розных метадаў будучы прааналізаваны на падставе вынікаў даследчыцкіх і іншых работ. Ацэнка метадаў будзе ўключаць пытанні рэстаўрацыі, хімічнай нейтралізацыі, мікрафільмавання, сканавання і лічбавага кадавання. Асноўная ўвага на канферэнцыі будзе нададзена матэрыялам на папярковых носьбітах, але будучы і даклады, прысвечаныя пытанням захавання іншых носьбітаў. Докладчыкі будучы прадстаўляць краіны Еўропы і ЗША, якія маюць вопыт правядзення работ у канкрэтных галінах навуковых даследаванняў або ўдзелу ў адпаведных праектах.

У сучасным свеце, дзе новая інфармацыя з'яўляецца з небывалай хуткасцю, мы спадзяемся на правядзенне дыскусій па пытаннях будучыні ўсіх ведаў, назапашаных на працягу стагоддзяў. Мы імкнемся давесці да свядомасці людзей, што клопат пра нашу інтэлектуальную спадчыну патрабуе вялізнага ўкладання вопыту, часу і грошай. Для таго, каб наша калектыўная памяць не знікла бяследна, як гэта адбываецца

з паперай, якой мы яе давяраем, нам неабходна знайсці сродкі яе пастаяннага абнаўлення і абмену. Гэтая задача не вырашаецца адным захаваннем ці вяртаннем з замежжа носьбітаў такой памяці — яна сягае значна далей і ўключае ў сябе няспыннае трансфармаванне і перафармаванне, каб забяспечыць бесперапынны доступ да свету дакументаў. Толькі пры такіх умовах наша калектыўная памяць здолее пазбегнуць лёсу многіх дакументаў, якія паволі ператвараюцца ў пыл на сваіх паліцах, і застаецца жывой традыцыяй перадачы ведаў.

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ РЕСТАВРАЦИИ

Виктор АКУЛЕНКО (Киев)

**О соотношении международных правовых
и морально-этических норм в сфере возвращения
и реституции культурных ценностей**

Охрана культурных ценностей на международном уровне осуществляется на основе общепризнанных принципов современного международного права, таких, как неприменение силы или угрозы силой, равенство и уважение суверенитета, невмешательство во внутренние дела, мирное разрешение споров, уважение к правам человека, сотрудничество между государствами, добросовестное выполнение международных обязательств. Расширение международных отношений, их роли в обществе, а также появление новых жизненно важных глобальных проблем, которые беспокоят человечество, ведут к увеличению количества принципов международного права. Наряду с таким принципом, как охрана окружающей природной среды, по существу, после Второй мировой войны возник и развивается принцип охраны культурного наследия человечества.

Содержание международной охраны культурных ценностей, к созданию которой в качестве члена ООН и ЮНЕСКО причастна Украина, можно определить как совокупность международно-правовых норм. Они предусматривают сотрудничество государств в области защиты, возрождения и использования культурного наследия как в мирное время, так и в случае вооруженного конфликта, а также регулирования отношений в сфере вывоза и передачи права собственности на культурные ценности.

В этой области международного права особое место занимает институт возвращения и реституции культурных ценностей странам их происхождения. Миграция культурных ценностей, их обмен является объективным процессом в мире. В международно-правовом реституционном процессе речь идет о возвращении потерянных и незаконно вывезенных культурных ценностей (во время колониализма, войн, контрабандным путем) странам их происхождения — законным собственникам, которые (ценности) являются неотъемлемой частью их национально-культурного наследия.

Как провозглашалось в Декларации Всемирной конференции о политике в области культуры (Мехико, 26 июня — 6 августа 1982 г.), “защищать и сохранять свое культурное наследие — право и обязанность каждого народа, поскольку лицо общества отражается в ценностях, которые являются источником созидания... Возвращение странам ценностей их происхождения, которые были незаконно вывезены за границу, является принципом взаимосвязи между народами”.

Международными организациями (ООН, ЮНЕСКО, Советом Европы) принят ряд важных документов: конвенций, пактов, резолюций, деклараций. Среди них отметим восемнадцать резолюций ООН “О реституции культурных ценностей странам их происхождения”, Конвенции “О защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта” 1954 г., “О мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности” 1970 г., а также конвенцию ЮНИДРУА “О похищенных или незаконно вывезенных культурных ценностях” 1995 г. Эти документы еще не являют собой нормативы завершенной международной системы, но в целом составляют фундамент для сотрудничества государств в области защиты, сбережения, возвращения и реституции культурных ценностей. Несмотря на это, процесс возвращения потерянных и незаконно вывезенных культурных ценностей странам их происхождения — законным собственникам — идет медленно. Международная практика в этой сфере характеризуется различными подходами государств, по существу, является консервативной и отстает от политических изменений, которые определяют ОБСЕ и Советом Европы. Сложных проблем много, не меньше правовых коллизий, для кардинального разрешения которых необходимы соответствующие межгосударственные и национальные механизмы, процедуры и их согласованность.

Среди них не последнее место занимает вопрос соблюдения морально-этических норм при реализации международного права в сфере возвращения и реституции культурных ценностей. Мировой опыт показывает, что в нравственной основе нуждаются и политика, и право. На протяжении тысячелетий реальная политика была далека от морали. Разрыв был столь глубок, что породил убеждения о их несовместимости. Ситуация в конце XX века решительно меняется. Глобализация опасностей, угрожающих человечеству, зримо ускоряет процесс осознания необходимости соблюдения морали и права в политике.

Международная мораль и международное право — это различные системы регулирования межгосударственных отношений, функционирующие в тесной связи. Международное право создается государствами. Но было бы неправильно рассматривать его как результат произвола государств, как систему норм, действие которой основано на государственном принуждении, на реальных международных отношениях. На международное право, на его содержание и действие оказывают огромное влияние духовные факторы, среди которых особое место принадлежит морали. Нравственные аспекты формирования и функционирования международного права существенно корректируют его практическое использование.

Международная мораль в значительной степени производна от морали национальной, но, вместе с тем, занимает автономное положение. Она представляет собой систему принципов и норм, регулирующих международные отношения путем установления нравственных стандартов поведения участников на основе определенной системы ценностей. В конечном счете именно мораль служит критерием возможного и невозможного в сфере политики и права. Именно морали принадлежит важная роль в обеспечении того, чтобы международное право не превращалось в слепое орудие политики. Нравственное измерение международного права начинает играть все более важную роль во всех сферах международного сотрудничества, в том числе в сфере возвращения культурных ценностей.

Как-то при разрешении этой проблемы забывают Кодекс профессиональной этики, утвержденный Международным советом музеев в ноябре 1986 года в Буэнос-Айресе. В частности, в статье 44 о возвращении культурных ценностей подчеркивается, что “и в случае требований о возвращении их в страну происхождения музеи должны быть готовыми начать диалог без какой-либо упрежденности, основываясь на научных трудах и профессиональных принципах; этому предоставляется преимущество, но не действиям на правительственном или политическом уровне”.

Возникает вопрос без ответа, когда с этих позиций рассматриваются два аспекта реституции культурных ценностей на Западе и на Востоке. Для подведения итогов Второй мировой войны в культурной сфере важное значение имеет выполнение требований Декларации, подписанной 5 января 1943 года СССР, США, Великобританией и 15 другими государствами-членами антигитлеровской коалиции. Декларация касалась

возвращения всех видов имущества, которое Германия и ее сателлиты вывезли из оккупированных территорий, независимо от того, имела ли его передача форму открытого грабежа или была воплощена во внешне законную форму. Несмотря на такое развитие международного права, Украине удалось собрать не много культурных ценностей, которые были разграблены и вывезены нацистами и ныне находятся в частных и государственных музеях Европы и Америки, как, например, коллекция рисунков А. Дюрера из Львова.

Большое количество культурных ценностей было вывезено как компенсация за разрушение и разграбление из Германии в СССР. Так, только за период с сентября 1945 года по сентябрь 1948 года из американской зоны оккупации было отправлено 534120 единиц культурных ценностей, из которых 167717 украинского происхождения. Не все из них возвратились на Украину, большинство до сих пор находится в спецхранах Москвы, Санкт-Петербурга, Нижнего Новгорода. Ныне Государственная Дума Российской Федерации приняла закон, по которому все культурные ценности, вывезенные на территорию России после победы над Германией, перемещенные нацистами, в том числе, из Украины, Белоруссии, Прибалтики, обращены в собственность России. Возвращение в страны их происхождения может быть осуществлено только в исключительных случаях.

Попытки Национальной комиссии по вопросам возвращения на Украину культурных ценностей начать переговорный процесс с Государственной комиссией по реституции культурных ценностей, например, подписать протокол о сотрудничестве, остаются безрезультатными. Россия выступает инициатором создания различных межгосударственных, надгосударственных и координационных структур стран СНГ, которые содействовали бы интеграции и сотрудничеству в любой сфере — политической, военной, экономической, только не в области возвращения культурных ценностей. По существу, соблюдается Резолюция №193 Парламентской Ассамблеи Совета Европы в отношении членства России в Совете, согласно которой Россия берет обязательство вести переговоры с европейскими странами о возвращении перемещенных ценностей, имущества, вывезенного из религиозных учреждений.

Следуя общепризнанным нормам международного права, каждый народ имеет право на сохранение своей культурной самобытности среди разнообразия мировой культуры. Создание надлежащих условий для

возрождения и развития украинской культуры, охраны ее памятников ныне зависит от разрешения правовых задач как внутреннего (национального), так и внешнего (международного) характера. Во-первых, необходимо преодолеть отставание отечественного законодательства, привести его в соответствие с международными актами, которые подписала и ратифицировала Украина.

Эта важная проблема нашла отражение в Конституции Украины. В статье 54 записано, что “государство обеспечивает сохранение исторических памятников и других объектов, которые представляют культурную ценность, применяет меры для возвращения на Украину культурных ценностей народа, находящихся за рубежом”. Для реализации общей конституционной нормы необходима соответствующая правовая база, государственный механизм и процедура возвращения и реституции культурных ценностей. Это предусматривается в законопроекте “О вывозе, ввозе и возвращении культурных ценностей”, который рассматривается парламентом Украины.

Для совершенствования национального законодательства, для приведения его в соответствие с международными стандартами важным является проведение систематизации международно-правовых норм охраны культурного наследия. Именно на это направлен проект, созданный в Институте государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины. В результате исследовательской работы подготовлена рукопись сборника “Правовая охрана культурных ценностей. Международные документы и законодательство Украины”, в котором систематизированы по предметам регулирования и по хронологии международные документы в сфере охраны культурных ценностей, помещены акты национального законодательства Украины, всего более 200 документов. Эта приоритетная (и не только для Украины) работа увидит свет в издательстве “Юринком” в этом году и уже заинтересовала ЮНЕСКО.

Наряду с имплементацией норм международного права существует также ряд неразрешенных проблем, в частности, возвращение культурных ценностей странам их происхождения, которые получили независимость. Принятые ЮНЕСКО соответствующие конвенции и рекомендации имеют пробелы, что существенно тормозит их практическую реализацию. Прежде всего необходимо предусмотреть международный механизм возвращения культурных ценностей, а также санкций к государствам, на территории которых находятся насильно перемещенные произведения искусства, архивные документы и биб-

лиотечные коллекции других государств, и они отказываются вступать в переговорный процесс по их возвращению. Несмотря на то, что Конвенция ЮНЕСКО “Об охране всемирного культурного и природного наследия” 1972 г. внесла заметный вклад в развитие международно-правовых норм сохранения культурных объектов, но она не разрешила всех проблем. В частности, не отработан институт ответственности государств за причиненный ущерб культурному наследию других народов, а также взяты ими превентивных обязательств для упреждения разрушений памятников истории и культуры, устранения угрозы по отношению к ним. Требуется соответствующей коррекции и усовершенствования Гагская конвенция “О защите культурных ценностей в случае вооруженного конфликта”, учитывая длительное время, которое прошло после ее принятия, и изменение политической ситуации, которая нашла отражение в документах ОБСЕ.

К примеру, в Гагской конвенции 1954 г. не предусмотрены положения о реституции. Только в одноименном протоколе к ней зафиксирован такой юридический принцип. Это отражается на эффективности конвенции и ее практической реализации. Международно-правовые нормы требуют усовершенствования в направлении достижения полной и абсолютной реституции незаконно перемещенных культурных ценностей. Разрешить такие правовые коллизии и пробелы оказалось не в компетенции национальных семинаров в Чернигове, Киеве и Минске, это прерогатива ЮНЕСКО, ее Межправительственного комитета по вопросам реституции, специальной сессии Генеральной ассамблеи ООН.

В этом контексте не потеряла актуальности инициатива Украины внести правовые новации, которая была выдвинута в ноябре 1993 г. президентом Украины Л.Кравчуком в заявлении к мировой общественности “О возвращении национально-культурных сокровищ”. Ее суть: провести в Киеве международную конференцию, посвященную проблеме возвращения и реституции культурных ценностей, которые были потеряны или незаконно перемещены во время Второй мировой войны и после нее.

Татьяна УШАКОВА (Минск)

Проблема реституции культурных ценностей в Республике Беларусь: международно-правовой аспект

Вопрос о реституции культурных ценностей в международно-правовой теории и практике государств неизменно возникает в кризисных исторических ситуациях: при окончании войн, разделении держав.

Актуальность данной проблемы для Беларуси и других бывших республик Советского Союза неоспорима. И для ее разрешения необходимо обратиться к нормам международного права, сложившимся в этой области, прежде всего, к самому понятию реституции. Термин “реституция” означает вид материальной ответственности государства, виновного в совершении международной агрессии. Ответственность в виде реституции заключается в устранении или уменьшении виновным государством причиненного им другому государству ущерба путем восстановления прежнего состояния, в частности, в форме возврата имущества, награбленного им на оккупированной его войсками территории другого государства¹.

В истории международных отношений до Первой мировой войны были известны случаи возврата культурных ценностей в страны, откуда они были вывезены во время военных действий. Достаточно вспомнить переговоры итальянского скульптора Кановы о возвращении из Франции в Италию после наполеоновских войн таких мировых шедевров, как “Умирающий гладиатор”, “Аполлон Бельведерский”, “Венера Медичи”².

Уже до Первой мировой войны сложилась норма обычного международного права о реституции имущества, незаконно изъятых и вывезенных одним государством с оккупированной им территории другого. Правило о реституции получило свое отражение в системе мирных договоров, заключенных после окончания Первой мировой войны³. Были отмечены следующие особенности этих документов: во-первых, они не ограничивались ликвидацией последствий только Первой мировой войны, а касались претензий, относящихся к более отдаленным периодам времени⁴; во-вторых, впервые предусматривалась реституция не путем возврата тех же ценностей, а путем их замены аналогич-

ными⁵; в-третьих, предусматривалось возвращение определенных объектов в то место, с которым они были традиционно связаны⁶.

Дальнейшее развитие международно-правового регулирования реституции культурных ценностей осуществлялось в связи с событиями Второй мировой войны. В декларации от 5 января 1943 г. правительства СССР, США, Великобритании и пятнадцати других государств-членов антигитлеровской коалиции объявили, что они оставляют за собой право объявлять недействительной любую передачу или любую сделку в отношении награбленной собственности⁷. Принципы этой декларации нашли отражение в мирных договорах, заключенных в Париже 10 февраля 1947 г. Интересным в этом плане представляется распределение времени доказывания:

а) в отношении опознания имущества и права собственности на него оно возлагалось на правительство, предъявляющее претензию;

б) правительству страны, обязанному осуществить реституцию, следовало доказать, что имущество не было вывезено насильственно или по принуждению.

В качестве другого аспекта проблемы можно выделить вопрос о возвращении культурных ценностей, переданных для сохранения в период вооруженных конфликтов. Его суть заключается в том, что ценности не были похищены и насильственно изъяты, а специально вывезены и переданы на хранение в другую страну. В случае продолжения существования Советского Союза этот аспект не вызвал бы особого внимания. Однако в свете разделения государства его рассмотрение необходимо. Культурные ценности, вывезенные в порядке эвакуации с территории Республики Беларусь, находятся в данный момент на территории других государств.

У РСФСР как республики СССР не возникло бы обязанности по международному праву вернуть имущество другой республике. Тем не менее, как у независимого государства, на сегодняшний день у России такая обязанность возникает.

Обратимся теперь к европейскому опыту, в частности, к положениям Директивы 93/7/CEE Совета от 15 марта 1993 г., касающейся реституции культурных ценностей, незаконно вывезенных с территории государства-члена Европейского Союза⁸. Под реституцией документ подразумевает “материальное возвращение культурной ценности на территорию запрашивающего государства-члена ЕС⁹. Для указанной меры требуется, чтобы данный объект являлся культурной ценностью

и покинул территорию государства-члена Европейского Союза незаконным образом. Причем под незаконным образом покинувшей территорию государства понимается не только культурная ценность, вывезенная в нарушение законодательства данного государства об охране национального наследия, но и культурная ценность, не возвращенная при временном перемещении, осуществленном на законном основании или при нарушении любого из условий упомянутого временного перемещения¹⁰.

Как явствует из Директивы, концепция реституции культурных ценностей значительно расширена по сравнению с международно-правовой практикой периода Первой и Второй мировых войн.

В соответствии со ст. 4 Директивы, государства-члены ЕС обязуются: разыскивать культурные ценности по просьбе запрашивающей стороны; извещать заинтересованные государства-члены ЕС, если культурная ценность находится на территории соответствующего государства; способствовать предоставлению требующихся доказательств; принимать меры по охране культурной ценности; избегать уклонения от процедуры реституции; выступать в качестве посредника при реституции между владельцем или пользователем культурной ценности и запрашивающим государством-членом ЕС.

Не вдаваясь в подробный анализ Директивы, следует отметить такие ее качества, как краткость (всего 19 статей) и содержательность. Она регулирует не только моменты, касающиеся понятийного аппарата, но и сроки исковой давности, требования, предъявляемые к исковому заявлению и т.д. Подобными достоинствами не обладают соглашения по вопросам культурных ценностей, принятые в рамках СНГ с участием Республики Беларусь. Соглашение о возвращении культурных и исторических ценностей государствам их происхождения, принятое в Минске 14 февраля 1992 г., несмотря на свою прогрессивность, не содержит каких-либо положений о механизме реализации возвращения. Более позднее Ташкентское соглашение о сотрудничестве в области культуры от 15 мая 1992 г. носит скорее информационный, чем практический характер. В части 3 ст. 3 указывается, что “стороны признают необходимость создания межгосударственной экспертной комиссии полномочных представителей сторон для рассмотрения вопросов и подготовки рекомендаций по реституции культурно-художественных ценностей на основе двух- или многосторонних соглашений в соответствии со своим законодательством и нормами международного права”.

Пока нельзя говорить о какой-либо активной работе в этом направлении. Неоднократные попытки создания межгосударственного органа не увенчались успехом. Республика Беларусь не может похвастаться и солидным пакетом двусторонних соглашений. От формулировки “рассмотрения вопросов и подготовки рекомендаций по реституции” следует перейти к “выработке механизма ее реализации” не декларациями, а практическими шагами по ее осуществлению.

¹ Терминология проблем реституции // Вяртанне–3: 3б. артыкулаў і дакументаў. Мн., 1996. С. 23.

² Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей. М., 1979. С. 109.

³ Статьи 245–247 Версальского договора; Ст. 191–196 Сен-Жерменского договора.

⁴ Предложение такого рода было сделано в американском проекте. Оно было принято на Версальской мирной конференции в качестве генерального принципа, касающегося всех случаев, когда потери исторического или художественного характера могут быть заменены. См.: Burnett Ph. Reparation at the Paris Peace Conference. N.Y., 1940. Vol. I. P. 908–909.

⁵ Указанный принцип был применен в ст. 247 абзаца I Мирного договора, на основании которого Германия заключила с Бельгией два соглашения: от 29 января и 4 ноября 1920 г. о поставке книг на сумму 2186084 марки золотом. См.: U.S. Department of State Publications. 2724. P. 525.

⁶ Статья 246; абзац 3 статьи 247.

⁷ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Т.1. С. 337–338.

⁸ Directiva 93/7/CEE Del Consejo // Diario Oficial de las Comunidades Europeas. 1993. 27.3. Nr L 74/74.

⁹ Там же. П. 5. Ст. 1. № L. 74/75.

¹⁰ Там же. П. 2. Ст. 1.



З фотатэкі нашых страт

Лазар Богша. Крыж Ефрасінні Полацкай. 1165. Рэканструкцыя
М.В.Васіленкі. З яго кн.: Русское прикладное искусство. М., 1977.

СУМЕСНАЕ
ВЫКАРЫСТАННЕ
БІБЛІЯТЭЧНЫХ ЗБОРАЎ

Елена АЛЕКСАНДРОВА (Киев)

Потери библиотек Украины: проблемы выявления и поиска

Мне, как библиотечному работнику, приятно отметить, что проблема утраченных библиотечных ценностей рассматривается нашей конференцией в общем контексте возвращения культурного наследия. Библиотечные потери связаны преимущественно с военным периодом. В начале Второй мировой войны на Украине функционировали 44662 библиотеки с фондами 102,4 млн. единиц. Как известно, гитлеровское командование сразу взяло курс на физическое и духовное уничтожение населения. В марте 1942 г. был опубликован указ Гитлера о полномочиях А. Розенберга в вопросах конфискации и использования культурных и научных ценностей в оккупированных восточных областях Европы. А в апреле этого же года началась работа по сбору информации о ценностях, их местонахождении. Действовал постоянный контроль с центром в Берлинском штабе, где концентрировались все сведения.

В Киеве сразу были взяты на учет все культурно-просветительные учреждения, издательства, книжные магазины, адреса деятелей культуры и искусства как возможные места хранения ценностей.

Часть книжного наследия уничтожалась сразу. Прежде всего это “марксистская, большевистская, троцкистская и еврейская литература”. А вывозились, согласно инструкциям, рукописи, старопечатные документы, ценные научные книги в области сельского хозяйства, местной промышленности, медицины, техники, искусства, справочники, церковные книги немецких переселенцев, советская статистика по всем отраслям, беллетристика, классика и многое другое.

Хотя советским правительством принимались меры по эвакуации книжных богатств (часть их была передана в партийные архивы), но основные фонды не удалось спасти из-за быстроты продвижения немецких войск. Разумеется, библиотечные работники вместе с жителями пытались спрятать хотя бы часть фондов. В первую очередь — марксистскую литературу.

В ходе войны практически полностью была ликвидирована сеть массовых, школьных библиотек. Вот характерные примеры варварской политики фашистов: в Запорожской области из 1,2 тыс. библиотек осталось 76, в Донецкой — из 1200 библиотек — 290 и т.д.

В отчете Украинской республиканской чрезвычайной комиссии сообщалось о вывозе из Центральной библиотеки Академии наук Украины таких ценнейших документов, как Горностаевское Евангелие XVI в., югославское (сербское) Евангелие XVI в., научный архив (всего 320 тыс. экз.), приводились факты о вывозе в г. Мюнхен ценных рукописей из Софийского собора.

Большие потери понесла одна из крупнейших библиотек — Харьковская научная библиотека им. В.Короленко (всего 595 тыс. ед., из них 72,2 тыс. были вывезены вместе со справочно-библиографическим аппаратом).

Пострадали ценнейшие научные библиотеки университетов: Харьковского, откуда вывезено 63,5 тыс. ед.; Киевского, где уничтожены все 1,3 млн. томов. Только из г. Львова были вывезены 5113 рукописей, 3139 старопечатных документов, 2346 редких гравюр.

По данным государственной регистрации на конец 1946 г. на Украине работала всего 9921 библиотека (т.е. 5-я часть прежней сети) с фондом 34,8 млн. экз. (менее 30 %).

Уничтожена была и наша, ныне Национальная парламентская библиотека Украины, в то время Киевская областная. Она была организована в 1866 г. как городская публичная библиотека. Нынешнее основное помещение получила в 1911 г. (построенное на средства населения). Ядро ее фонда составили библиотеки Юзефовичей (председателя комитета библиотеки и его сына), проф. Лучицкого, Д.Трошинского (министра юстиции) и других известных в то время лиц, а также библиотеки комитетов, управлений, академий, товариществ и т.п.

Наибольшую ценность фонда составляли рукописи, старопечатные документы, издания XVI–XVIII вв., среди которых — “Арифметика” А.Магницкого (1780 г.), план г. Киева, составленный в 1865 г. М.Левченко, “Всеобщие размышления о строении мира, взятые из руководства Г.Бодену к познанию звездного неба” (М., 1794), “Основание в истории к обучению юношества” (СПб., 1766–1767), “Краткий российский летописец с родословием” М.Ломоносова (СПб., 1766) и многое другое. В начале 1941 г. фонд библиотеки составлял 271,6 тыс. томов. Во время войны в библиотеке работал штаб команды А.Розенберга, которая выполняла спецзадания по сбору ценных книг, архивных материалов, рукописей, предметов антиквариата из многих городов Союза и их дальнейшей сортировке и транспортированию в Германию. Комиссия отбирала фонд в соответствии с установленными четкими прави-

лами: научную литературу, книги по искусству, археологии, справочники, ценные редкие издания XVI–XVIII вв.

По одному из сохранившихся документов, а именно расписке от 14 сентября 1943 г. из Киевского областного архива, из библиотеки вывезены 51252 единицы фонда, в том числе около 7 тыс. старопечатных изданий, уникальное собрание дореволюционной периодики, иностранная литература. В этот период в библиотеке работала группа библиотекарей-патриотов под руководством Л.Масленкова и Т.Марковской, которые прятали ценные книги, каталожные карточки, вели учет вывезенного. Однако эти документы в киевских архивах не были найдены, хотя публикации о деятельности группы были.

Не сохранились каталоги, инвентарные книги библиотеки. Полностью сгорело ее помещение с тем общим фондом, который не был вывезен (около 1 млн. книг). Однако определенные информационные материалы о составе наших ценных фондов, коллекций, в том числе В.Юзефовича, должны быть в архивах Санкт-Петербурга, откуда эта коллекция была передана в 1893 г., Москвы, в библиотеке им. В.Вернадского НАН Украины.

Возвращение фондов в библиотеки Украины из Германии осуществлялось через союзный Госфонд литературы, его республиканское отделение, функционировавшее при ЦНБ им. В.Вернадского, так как именно там сохранились какие-то помещения, туда пошли работать и некоторые наши сотрудники, в том числе Т.Марковская.

Наша Национальная парламентская библиотека в первые годы после освобождения г. Киева не функционировала. По свидетельствам некоторых сотрудников тех лет самые ценные книги, которые приходили в Киев, оставались в ней. А проведенный просмотр нашего фонда первых послевоенных лет показал, что из 40 тыс. просмотренных документов только 200 экз., т.е. 0,5 %, имели довоенный штамп нашей библиотеки. Возможно, в остальном массиве — книги из других украинских библиотек, а также ранее находившиеся в фондах библиотек Беларуси, России, как и предположительно сейчас — украинские в них.

Таким образом, мы можем сказать однозначно: факты неадресного распределения возвращенных книг имели место в работе Госфонда литературы и нашей Республиканской комиссии.

Украину и Беларусь объединяют общие корни, история, одни и те же тяжелые испытания. Потери белорусских библиотек так же огромны, как и наши.

Как и мы, вы также располагаете сведениями о том, что часть ваших фондов попала в библиотеки Москвы, Санкт-Петербурга и многих других городов. Поэтому тоже выступаем за трехсторонний обмен информацией о трофейной литературе между библиотеками и странами.

Мне хочется с благодарностью отметить наше длительное сотрудничество с Национальной библиотекой Республики Беларусь, касающееся всех сторон библиотечной деятельности. В рамках этого сотрудничества у нас ведется постоянный обмен литературой из обменных фондов. И как акт доброй воли мы расцениваем передачу нам части фондов из парижской библиотеки Симона Петлюры, которая хранилась в Национальной библиотеке Беларуси.

Мы готовы через Библиотечный совет при Национальной комиссии выйти на региональные и крупные государственные ведомственные библиотеки с рекомендациями начать работу по просмотру своих фондов и последующем информировании о найденных ранее принадлежавших другим библиотекам изданиях.

Долгие годы к этой проблеме мы не возвращались. Непосредственно вопросами реституции наши библиотеки начали заниматься с 1992 г., после создания Национальной комиссии по возвращению культурных ценностей. Проведен ряд организационных мероприятий: в каждом областном центре определена ведущая библиотека (координатор), ею стала областная универсальная научная библиотека в лице ее конкретного специалиста (ведущего библиографа или главного библиотекаря-фондовика), а в рамках Украины работу ведет специальный Библиотечный совет, функционирующий при Национальной комиссии, куда входит и наша библиотека.

По инициативе Национальной комиссии, как установочные, в 1993 г. проведены два зональные семинара (г. Львов и Ливадия), посвященные вопросам реституции культурных ценностей; а также в 1994 г. — специальный библиотечный семинар в г. Донецке, где были и представители Беларуси и России, международная конференция в г. Чернигове; в 1996 г. — по правовым вопросам — международный симпозиум. В них активное участие принимали и библиотечные работники.

Подготовлены методические материалы в помощь этой работе, разработан унифицированный паспорт на утраченные документы. Под эгидой Национальной комиссии несколько раз обобщался накопленный опыт, нашедший свое отражение в специальных выпусках информационных материалов (уже издано восемь выпусков).

Тщательная работа по учету своих утраченных фондов проведена в Харьковской государственной научной библиотеке им. В.Короленко. Ей повезло больше других библиотек: найдены довольно полные материалы в архиве А.Розенберга, хранящемся в Киеве, да и в самой библиотеке сохранились учетные документы. Это облегчает ведение поиска пропавшего материала. По документам о потерях харьковских библиотек подготовлен 2-й выпуск сборника “Судьба культурных сокровищ Украины во время Второй мировой войны”, издаваемого Национальной комиссией.

Отдельно хочу остановиться на деятельности нашего библиотечного совета, функционирующего при Национальной комиссии. Возглавляет его профессор Киевского института культуры В.Бабиш. В состав совета входят представители Министерства культуры и искусств Украины и крупнейших библиотек нашей страны. Совет практикует выездные заседания на базе конкретных пострадавших библиотек, организует занятия в Институте повышения квалификации работников культуры для специалистов, ведущих вопросы реституции фондов, заслушивает информации по розыску сведений об утраченных фондах, обобщает имеющийся опыт. Так, образец унифицированного паспорта на утраченный документ был утвержден советом после четырех предварительных заседаний, обработки письменных предложений и замечаний. Члены совета принимают активное участие во всех общегосударственных акциях, даже в заседаниях работников таможен, затрагивающих вопросы охраны культурных ценностей.

Активное участие наш совет принял в недавно прошедшей научной конференции по вопросам исторического краеведения и библиографии, проведенной Государственной исторической библиотекой Украины, организовав там “круглый стол” “Реституция библиотечных фондов: краеведческий аспект”.

Но в целом надо отметить, что в нашей работе встречаются большие затруднения. Мы понимаем, что вопросами реституции могут заниматься практически только крупнейшие библиотеки, имевшие ценные фонды. Однако и у них повсеместно отсутствуют учетные документы и довоенные каталоги. Утеряны (или уничтожены) сведения о пунктах дислокации вывезенных ценностей. Затруднены поиски данных о трофейных книгах. Нет документов, характеризующих деятельность Госфонда литературы и его украинского отделения в той части, которая касается репертуара возвращенной из Германии литерату-

ры и дальнейшего его распределения. Наши крупнейшие региональные библиотеки уже тщательно изучили местные архивы, а также частично — общегосударственные украинские. Но материальные затруднения не позволяют расширить и углубить поиски, хотя в общем известны основные пункты маршрутов вывоза книг, их основные базы сортировки и т.д. Не завершилась работа и по изучению состава послевоенных фондов библиотек: учета возвращенного, литературы из других библиотек, присланной через Госфонд и т.д.

Есть основания для боязни, что кропотливая, дорогостоящая поисковая работа может не увенчаться успехом.

Более реальным представляется нам путь восстановления состава довоенных фондов библиотек, прежде всего, чтобы знать, чем они располагали, и затем разными путями их восполнить: получить копии из других библиотек или взять на временное хранение, осуществить книгообменные операции, заказать по МБА и др., включить в каталоги.

Думаем, что полезно было бы объединенными усилиями подготовить сводный каталог книг, принадлежащих до войны другим библиотекам и находящихся в обращении с указанием нынешнего адресата, организовать в случае необходимости на принципах доброй воли обмен ими. То есть, параллельно с централизованными поисками выведенных ценностей каждая крупная библиотека могла бы приступить к составлению двух каталогов: 1 — своих утраченных ценных фондов в годы Второй мировой войны; 2 — каталога документов, полученных в первые послевоенные годы и ранее принадлежавших другим библиотекам (с указанием конкретных библиотек).

Мы должны открыть друг другу свои фонды. Возможно, часть ценных документов других библиотек находится на территории стран СНГ. Надо тщательно изучить все закрытые фонды, которых не так уж и мало.

Ведь известно, что книжные фонды бывшего Советского Союза возвращались несколькими путями и в различные учреждения, ставшие потом их распределителями. Один из них — Центральное хранилище музейных фондов ленинградских пригородных дворцов. В г. Павловске до сих пор сохраняется часть законсервированного фонда. Здесь были сосредоточены наиболее ценные книги музейного значения. Не исключено, что там есть украинские и белорусские издания. Очень важно также познакомиться с архивами Государственного книжного фонда в Москве, т.к. он был основным источником книгораспределения.

Совместными усилиями надо исследовать те части архива А.Розенберга, которые хранятся сейчас в г. Кобленце и в России. Поэтому наша Национальная комиссия в 1995 г. в Минске внесла предложение о создании Международной библиотечной комиссии с участием России, Беларуси, Украины, Германии, и оно было принято участниками такой же встречи. Представляется, что эта совместная библиотечная группа должна получить возможность изучения всех архивов, в т.ч. и зарубежных, в первую очередь российских, а также Государственного книжного фонда (фонда литературы). В группе должны быть и переводчики (прежде всего, с немецкого языка). Однако это пока не осуществлено. Хотелось бы, чтобы разговор на таких встречах в дальнейшем начинался с анализа того, какие шаги предприняты за истекшее время.

В целом проблем и вопросов очень много. Поэтому мы заинтересованы в развитии контактов с библиотечными учреждениями России, Беларуси. Учет взаимных интересов, стремление к сотрудничеству, скоординированность усилий поможет добиться желаемых результатов.

Таццяна РОШЧЫНА (Мінск)

**Бібліяграфічны ўлік кніжных помнікаў
і рэканструкцыя гістарычных беларускіх кнігазбораў
як адзін са шляхоў іх вяртання**

Беларусы, як, напэўна, ніводная іншая нацыя, страцілі вельмі вялікую частку сваёй спадчыны. Больш за ўсё пацярпела самая безабаронная яе частка — дакументальныя помнікі. Дакументы, рукапісныя і друкаваныя кнігі гінулі ў стыхійных бедствах, знішчаліся чалавекам, вывозіліся за межы краіны. Загінулі або разышліся па іншых зборах унікальныя калекцыі. У выніку большая частка дакументальнай спадчыны краіны, што захавалася, цяпер знаходзіцца па-за яе межамі. Сёння зразумела, што праблема фізічнага вяртання помнікаў практычна амаль невырашальная — нягледзячы на тое, якім шляхам, законным ці не, была страчана тая ці іншая рэч або калекцыя.

Таму трэба звярнуць больш пільную ўвагу на вяртанне крыху ў іншым сэнсе — на ўвядзенне помнікаў у навуковы ўжытак, інфармаванне даследчыкаў, доступ да інфармацыі ўсіх жадаючых.

Мы многае страцілі, але горш за ўсё тое, што мы не заўсёды ведаем, што і дзе захавалася ў самой Беларусі. У яе сховішчах — бібліятэках, музеях, архівах — захоўваюцца вялікія, у большай частцы яшчэ не засвоеныя і нікому невядомыя багацці. І цяжка пагадзіцца з распаўсюджанай думкай, нібы ў Беларусі амаль нічога не захавалася. Каштоўнасці ёсць, іх шмат, але пра іх можна таксама сказаць, што яны страчаны — таму што яны невядомыя. Не хапае інфармацыі і цікавасці менавіта да ўласных збораў. Такія фонды трэба зрабіць даступнымі, высветліць іх навуковы патэнцыял, увесці ў навуковы ўжытак. І гэта таксама вяртанне — вяртанне забытай спадчыны. Тое ж датычыцца і беларускіх рарытэтаў за межамі краіны.

Інфармацыя пра фонды ў любой форме, паасобнікавы ўлік і навуковае апісанне не толькі садзейнічаюць увядзенню крыніц у навуковы ўжытак, але і лепшай іх захаванасці, таму што іх належнасць да таго ці іншага збору ў такім выпадку становіцца агульнавядомай.

Улік пісьмовай спадчыны на нацыянальным узроўні абцяжарваецца традыцыйна дэцэнтралізаваным захоўваннем рэдкіх фондаў — часам гэта невялікія, выпадковыя зборы або наогул адзінкавыя паасобнікі ў шматлікіх бібліятэчных, архіўных і музейных сховішчах. Нават самыя буйныя бібліятэкі краіны — Нацыянальная бібліятэка Беларусі, ЦНБ НАН РБ — валодаюць вельмі няпоўнымі фондамі. Іншы раз невялікія зборы выпадкова падабраных паасобнікаў аказваюцца адзінымі ў сваім родзе. Рассейванне беларускіх кніжных помнікаў па ўсім свеце з’яўляецца (асабліва ў сучасных умовах) вялікай перашкодай пры іх уліку. Дарэчы, у Беларусі захоўваецца цяпер не больш трэці нацыянальных выданняў XVI–XVIII стст. Таму выяўленне, апісанне і бібліяграфічны ўлік выходзяць на першы план.

У бібліяграфічным уліку дакументальных помнікаў у Беларусі можна вылучыць два асноўныя напрамкі:

— улік нацыянальнай дакументальнай спадчыны — рукапіснай і друкаванай — незалежна ад месца захоўвання;

— бібліяграфічны ўлік і ўвядзенне ў навуковы ўжытак кніжных каштоўнасцей, што захоўваюцца ў Беларусі, незалежна ад месца стварэння.

Шырокія магчымасці ў такой працы дае аўтаматызацыя. У Беларусі распрацавана агульнанацыянальная праграма аўтаматызацыі сферы культуры. Састаўной яе часткай з’яўляецца праграма стварэння аўтаматызаванай інфармацыйнай бібліятэчнай сістэмы (АІБС) Міністэр-

ства культуры. У яе рамках вядзецца работа па фармаванню базы звестак “Рэдкая кніга” (спачатку толькі па фондах НББ). На яе аснове ў рамках праграмы “Памяць Беларусі” плануецца стварэнне нацыянальнага банка звестак дакументальных помнікаў па фондах бібліятэк і музеяў краіны і замежжа.

Паралельна вядзецца работа па адлюстраванню фондаў кніжных помнікаў у друкаваных зводных каталогах, каталогах і апісаннях асобных калекцый. Стварэнне сістэмы такіх каталогаў — яшчэ адна задача, якая стаіць перад НББ як рэспубліканскім міжведамасным цэнтрам.

Ужо выйшлі ў свет даведнікі па архіўных фондах, зводны каталог “Кніга Беларусі”. У адрозненне ад многіх іншых краін Беларусь пакуль што не мае поўнай нацыянальнай бібліяграфіі. Стварэнне яе — наша першачарговая задача. У працяг “Кнігі Беларусі” рыхтуецца наступная яе частка — “Некірылічныя выданні XVI–XVIII стст.” Распрацавана бібліяграфічная праграма “Скарбы беларускіх сховішчаў”, якая будзе ўключаць у сябе серыю бібліяграфічных паказальнікаў — зводных каталогаў і апісанняў асобных калекцый: інкунабулаў, заходнееўрапейскіх выданняў XVI ст., кірыліцы і г.д.

Адзін з магчымых напрамкаў працы па бібліяграфічнаму ўліку помнікаў кніжнай культуры — рэканструкцыя страчаных гістарычных кніжных калекцый, якія існавалі ў Беларусі.

Кніга жыве ў акрэсленым культурным асяроддзі; лёс яе звязаны з іншымі кнігамі, прыватнымі і грамадскімі бібліятэкамі, з лёсам людзей. Кнігазборы знаходзяцца ў бесперапынным руху — яны ствараюцца, жывуць і знікаюць. Некаторым з іх пашчасціла захавацца цалкам у фондах буйных бібліятэк, некаторыя разышліся па шматлікіх сховішчах, а ад іншых засталіся адзінкі ці наогул толькі звесткі аб іх існаванні.

Цэльныя кнігазборы — кляштарныя, вучэбныя, грамадскія, нават прыватныя — да сённяшняга часу ў Беларусі не захаваліся: можна знайсці толькі большыя ці меншыя іх рэшткі. І гэта зразумела, таму што гісторыя стварэння ўсіх буйнейшых сучасных бібліятэчных, архіўных і музейных дзяржаўных калекцый Беларусі пачалася пасля 1917 г. Яна адначасова з’яўляецца і гісторыяй разбурэння і знікнення збораў, што існавалі ў той час. І асноўная адметнасць створаных фондаў — мешаніна гэтых збораў, прычым не толькі беларускіх, але і іншых краін. Але асновай калекцый сталі ўсё ж айчынныя кнігазборы — з закрытых

царкоўных і кляштарных бібліятэк, бібліятэк гімназій і розных устаноў, канфіскаваных прыватных калекцый.

Бібліяграфічная рэканструкцыя гістарычных кнігазбораў, якія існавалі ў Беларусі (Радзівілаў, Сапегаў, Храптовічаў і інш.) — найбольш верагодны шлях вяртання іх на Бацькаўшчыну, асабліва ва ўмовах, калі фізічнае вяртанне захаваных частак стаіць пад вялікім пытаннем, а тое, што загінула, вядома толькі па маладаступных шырокаму колу вопісах (калі яны існуюць). Праграма бібліяграфічнай рэканструкцыі магла б уключаць у сябе працу па некалькіх напрамках: рэпрынтных выданні вопісаў (або іх фрагментаў), ілюстраваны каталог — рэканструюваны ці толькі той часткі, што захавалася, даследаванне па гісторыі бібліятэкі.

Методыка рэканструкцыі залежыць ад яе мэты і канкрэтных абставін, але ўвогуле складаецца з наступных этапаў:

- пошук архіўных і друкаваных крыніц, якія праліваюць святло на лёс бібліятэкі, вопісаў;
- бібліяграфічная дапрацоўка вопісаў;
- пошук і выяўленне кніг і рукапісаў у фондах;
- складанне апісання кнігазбору (з азначэннем тых выданняў, што былі выяўлены).

Дакументальнай крыніцай для рэканструкцыі з’яўляюцца архіўныя вопісы. Усе вядомыя вопісы павінны быць падвергнуты параўнальнаму аналізу, які дазволіць укладніць аб’ём і склад збору. Трэба ўлічваць той факт, што запісы ў іх часцей за ўсё даюць уяўленне аб творы, а не аб выданні, — яны не выяўляюць месца і год выдання, звесткі аб аўтарах і загаловках падаюць у скажоным ці недакладным выглядзе, таму бібліяграфічная дапрацоўка вопісаў з прыцягненнем бібліяграфічных крыніц проста неабходная.

Адным з самых цяжкіх, але і цікавых этапаў з’яўляецца выяўленне паасобнікаў пэўнага кнігазбору. Аб належнасці паасобніка да той ці іншай калекцыі ў першую чаргу сведчаць т.зв. правеніцыйныя прыкметы: прамыя — экслібрысы і суперэкслібрысы, пячаткі, уладальніцкія запісы і аўтографы; і ўскосныя — уладальніцкія пераплёты, адна тыпныя наклейкі, паметы, лічбы і г.д.

Карпатлівай працы патрабуе ідэнтыфікацыя выяўленых выданняў з запісамі архіўных вопісаў. Вынікі рэканструкцыі замацоўваюцца звычайна выданнем каталога з паказаннем месцазнаходжання кожнага паасобніка.

Паколькі большая частка беларускіх кнігазбораў разышлася па сховішчах розных краін, своеасаблівым вяртаннем магла б стаць сумесная праца па іх бібліяграфічным аднаўленні (тым больш, што аўтаматызацыя тут дае шырокія магчымасці — напрыклад, стварэнне баз звестак захаваных паасобнікаў пэўнага кнігазбору). Нацыянальнай бібліятэкай распачата такая праца па стварэнню БЗ “Radziviliana”, пакуль што сумесна з беларускімі ўстановамі, там, дзе выяўлены рэшткі гэтай багацейшай бібліятэкі. Ужо ўведзена ў камп’ютэр інфармацыя аб выданнях з фондаў Прэзідэнцкай (былой Урадавай) бібліятэкі, пачаты ўвод апісанняў па фондах НББ і спісу радзівілаўскіх кніг з бібліятэкі Хельсінкскага ўніверсітэта (вялікая падзяка Скарынаўскаму цэнтру за прадстаўлення матэрыялы). На чарзе — вялікія фонды ЦНБ АН РБ, Нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі, дзе таксама знойдзена некалькі кніг з экслібрысамі Нясвіжскай ардынацыі. У гэтай працы маглі б удзельнічаць спецыялісты з польскага боку, з БАН Расіі, дзе таксама захоўваецца вялікая частка першага радзівілаўскага кнігазбору.

Такую ж працу можна весці і ў дачыненні да іншых вядомых беларускіх бібліятэк — Сапегаў, Храптовічаў, Слізняў, Пуслоўскіх і г.д. Цікавы прыклад аналагічнай працы дае нам Беларускі навукова-даследчы інстытут архівазнаўства і дакументазнаўства, які рыхтуе апісанне бібліятэкі вядомага беларускага гісторыка і этнографа Міхаіла Мялешкі па фондах архіваў і музеяў Беларусі.

Бібліяграфічная рэканструкцыя складу гістарычных беларускіх кнігазбораў, даследаванне іх як фактаў культуры — гэта аднаўленне важнай крыніцы для вывучэння нацыянальнай гісторыі і культуры, сапраўднае вяртанне нашай спадчыны.

Праблема вяртання нацыянальных каштоўнасцей шматаспектная, вышэйзгаданае зусім не адмаўляе працы па іх вяртанням рэальнаму. Яна патрабуе шмат намаганняў, працы і часу, дзяржаўнай увагі і фінансавання — на грамадскіх пачатках яна малаэфектыўная (у Беларусі няма адпаведнай дзяржаўнай структуры, якія ёсць у іншых краінах).

А аддача будзе, магчыма, не адразу, але абавязкова будзе. Вяртанне нацыянальнай памяці — справа цяжкая і доўгая.

Мікола НІКАЛАЕЎ (Санкт-Пецярбург)**Праблема супрацоўніцтва пры выкарыстанні
кніжнай спадчыны Беларусі, што захоўваецца
ў бібліятэках, архівах і музеях Санкт-Пецярбурга**

На працягу таго часу, калі Санкт-Пецярбург быў сталіцай Расійскай імперыі, у ім назапасіліся шматлікія помнікі кніжнасці Вялікага Княства Літоўскага, большасць з якіх цяпер можна разглядаць як кніжную спадчыну Беларусі. Найбольшую колькасць беларускіх матэрыялаў захоўвае Расійская Нацыянальная бібліятэка: выданні Францыска Скарыны, беларускія старадрукі XVI–XVIII стст., часткі кнігазбораў Сапегаў, Радзівілаў, Полацкай езуіцкай акадэміі, Глыбоцкага кляштара кармелітаў босых і інш. Вялікая калекцыя царкоўных метрык з беларускіх прыходаў маецца ў Санкт-Пецярбургскім архіве Інстытута археалогіі РАН. На жаль, да сёння невядома, якая частка Нясвіжскай бібліятэкі Радзівілаў захавалася пасля спусташальнага пажару БАН, аднак там напэўна ацалелі рукапісы і рэдкія кнігі (інкунабулы і палеатыпы). Сярод рукапісаў — такія каштоўнасці, як “Дзесятаглаў” Мацея Дзесятага, Радзівілаўскі летапіс, Жыровіцкі зборнік энцыклапедычнага зместу. Як архіўныя дакументы, так і рукапісныя кнігі захоўваюцца ў Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве. Сярод іх вылучаюцца велізарны Архіў заходнерускіх мітрапалітаў, камплект вопісаў царкоўнай і манастырскай маёмасці беларускіх манастыроў 1818–1825 гг. і вялікі збор канфіскаваных царскімі ўладамі уніяцкіх богаслужбовых кніг — Службоўнікаў і Ірмалояў.

Датычныя беларускіх земляў Вялікага Княства Літоўскага помнікі маюцца ў архівах СПБ аддзялення Інстытута гісторыі РАН, Расійскага геаграфічнага таварыста, Інстытута тэатра, музыкі і кіно, Рускім музеі, іншых установах горада. Такая раскіданасць вымагае стварыць зводны паказальнік — “Апісанне кніжнай альбарутэнікі Пецярбурга”. Пачаткам такой работы маглі б быць публікацыі ў зборніках “Вяртанне–2”¹ і “Вяртанне–3”². Атрымаць ясны паказальнік высылкамі “наязджаючых” камандзіраваных даследчыкаў з навуковых устаноў Беларусі немагчыма. Праца над ім патрабуе кааперацыі з навуковымі сіламі тых устаноў, дзе беларускія старажытнасці захоўваюцца. Мы лічым неабходным

арганізаваць міжнародны праект (магчыма, пад эгідай Міжнароднай асацыяцыі беларусістаў); асноўнымі ўдзельнікамі з пецябургскага боку маглі б стаць беларусісты, якія рабілі даклады на канферэнцыях “Санкт-Пецябург і беларуская культура”, што праводзяцца ў Расійскай Нацыянальнай бібліятэцы.

Яшчэ адзін магчымы напрамак выкарыстання кніжнай спадчыны Беларусі, які чакае свайго развіцця — гэта выставачная дзейнасць. Многія рукапісныя і старадрукаваныя кнігі з’яўляюцца помнікамі мастацкай культуры — мініяцюры, гравюры, залатарскай работы пераплёты і абклады прыцягваюць увагу і спецыялістаў і шырокага кола аматараў, выстаўкі кніг становяцца значнай падзеяй у культурным жыцці. Прыкладам нядаўна і паспяхова арганізаваных у Санкт-Пецябургу кніжных выставак сталі выстаўкі ў Бібліятэцы Акадэміі Навук і Расійскай Нацыянальнай бібліятэцы, прысвечаныя гадавіне выхаду ў свет першай кнігі на літоўскай мове (люты 1997 г.). На адкрыцці прысутнічалі прадстаўнікі грамадскасці, дыпламаты, кіраўніцтва горада, журналісты. Шырокі рэзананс паспрыяў хуткай падрыхтоўцы навуковага каталогу выстаўкі. Беларускія па-мастацку аздобленыя кнігі з пецябургскіх збораў яшчэ чакаюць магчымасці прадстаць перад зацікаўленымі глядачамі ва ўсёй сваёй прыгажосці. Для арганізацыі такой выстаўкі неабходна дамоўленасць на высокім, магчыма ўрадавым узроўні, а таксама цеснае супрацоўніцтва Нацыянальнай бібліятэкі РБ і Нацыянальнага мастацкага музея РБ з пецябургскімі ўстановамі — такое супрацоўніцтва можа быць надзвычай плённым.

¹ Нікалаеў М. Беларуская рукапісная кніга ў Пецябургскіх зборах // Вяртанне–2. Мн., 1994. С. 183–187.

² Пятровіч Н. Санкт-Пецябургскія архіўныя матэрыялы пра археалагічныя (нумізматычныя) знаходкі і цэрквы Беларусі // Вяртанне–3. Мн., 1996. С. 77–78, 99–104, 118–119, 140–149, 167–180.

Анатоль ФУРС (Мінск)

**Бібліятэка Храптовічаў:
вяртанне ці сумеснае выкарыстанне?**

Прыватная бібліятэка вядомага ў Беларусі роду Храптовічаў была заснавана апошнім канцлерам Вялікага Княства Літоўскага Іахімам Літаворам Храптовічам, збіралася на працягу XVIII–XIX стст. і размяшчалася ў родавым маёнтку ў Шчорсах Навагрудскага павета Мінскай губерні.

Бібліятэка Храптовічаў аказвала вялікі ўплыў на культурнае жыццё Беларусі. Ёю карысталіся вядомыя людзі: гісторык І.Лелявель, паэт У.Сыракомля, астраном М.Пачобут, прафесар Віленскага ўніверсітэта Ю.Ярашэвіч. Некалькі разоў быў у Шчорсах і карыстаўся бібліятэкай Адам Міцкевіч.

У 1784 годзе, вяртаючыся з Нясвіжа, польскі кароль Станіслаў Аўгуст Панятоўскі наведваў Шчорсы. Як заўзяты бібліяфіл ён, несумненна, знаёміўся з бібліятэкай Храптовічаў.

У 1880 годзе пры наведванні Шчорсаў этнограф і гісторык А.Ельскі ацэньваў збор Храптовічаў у 20000 тамоў.

Апошнім уладальнікам бібліятэкі быў пляменнік Міхаіла Храптовіча — Міхаіл Храптовіч-Буцянёў. Разам са сваім братам Канстанцінам Апалінаравічам Храптовічам-Буцянёвым, які валодаў маёнткам Шчорсы, і з дапамогай этнографа М.В.Доўнар-Запольскага ў 1913 годзе перадаў кнігазбор на дэпазіт (на часовае захоўванне) у бібліятэку Кіеўскага ўніверсітэта імя св.Уладзіміра з той умовай, што пасля адкрыцця ўніверсітэта ў Беларусі бібліятэка вернецца на Радзіму. Згодна з гістарычнымі звесткамі, у Кіеў было перададзена прыкладна 7000 паасобнікаў (каля 4,5 тысячы назваў).

Далейшы лёс збору Храптовічаў быў няпросты. У 1915 годзе, калі Кіеву пагражала акупацыя, разам з універсітэцкай бібліятэкай збор Храптовічаў быў эвакуіраваны ў Саратаў і вярнуўся ў Кіеў у 1916 годзе.

Пасля Кастрычніцкага перавароту збор нейкі час захоўваўся ў Інстытуце народнай адукацыі.

У 1927 годзе згодна з пастановай калегіі Народнага камісарыята асветы Украіны ён быў перададзены Усенароднай бібліятэцы Украіны пры Украінскай Акадэміі навук.

Разам з фондам бібліятэкі Акадэміі навук УССР у 1941 годзе збор Храптовічаў быў эвакуіраваны ў горад Уфу і адтуль вярнуўся ў Кіеў у 1944 годзе.

Да 1993 года збор захоўваўся ў філіяле бібліятэкі У.І.Вярнадскага Акадэміі навук Украіны ў будынку Кіева-Магілянскай Акадэміі, а з 1993 года ў аддзеле бібліятэчных збораў і гістарычных калекцый на вуліцы Уладзімірскай.

У 1985 годзе збор Храптовічаў быў заінвентарызаваны, у выніку чаго было ўлічана 2005 выданняў. Разам з кнігамі захоўваецца рукапісны алфавітны каталог, зроблены яшчэ ў час перадачы збору ў Кіеў.

Рукапісная частка збору захоўваецца асобна ў аддзеле рукапісаў. Са 129 рукапісаў, улічаных у друкаваным каталогу С.Пташыцкім “Щорсовская библиотека графа Литавора Хрептовича: краткие сведения о собрании рукописей” (М., 1899), захавалася 113.

Як бачым, значная частка збору страчана. Кіеўскія даследчыкі лічаць, што страты адбыліся яшчэ ў той час, калі збор захоўваўся ў бібліятэцы універсітэта імя св. Уладзіміра.

Увесь час пасля Кастрычніцкага перавароту навуковую і культурную грамадскасць Беларусі цікавіў лёс гэтага кнігазбору.

У снежні 1924 года Народны камісарыят асветы БССР звярнуўся да Народнага камісарыята асветы Украіны з просьбай вярнуць бібліятэку Храптовічаў на Радзіму. Прэзідыум Наркамасветы Украіны на гэтую просьбу адказаў станоўча, але па нейкіх прычынах збор Храптовічаў у той час не быў вярнуты.

Аб звароце збору Храптовічаў у Беларусь была прынята рэзалюцыя на першым з’ездзе даследчыкаў беларускай археалогіі і археаграфіі, які праходзіў у 1926 годзе.

З канца 80-х гадоў культурная і навуковая грамадскасць Беларусі зноў робіць захады, каб вярнуць бібліятэку Храптовічаў на Радзіму.

У 1989 годзе, у першым нумары бюлетэня “Помнікі гісторыі і культуры Беларусі” была змешчана нізка архіўных дакументаў пад агульнай назвай “Калі будзе вернута бібліятэка?”.

Беларускім фондам культуры былі камандзіраваны ў Кіеў супрацоўнікі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі Таццяна Рошчына і бібліятэкі Акадэміі навук Анатоль Фурс, каб пазнаёміцца з умовамі захавання збору. Дырэкцыя і супрацоўнікі бібліятэкі Акадэміі навук Украіны зрабілі ўсё, каб мы атрымалі неабходную інфармацыю і непасрэдна пазнаёміліся з бібліятэкай.

Мы адзначылі, што ўвесь час збор Храптовічаў быў пад пільнай увагай калектыву акадэмічнай бібліятэкі і яму забяспечваліся неабходныя ўмовы захавання. Пасля наведвання Кіева ў Мінску ў газетах і часопісах з'явіўся шэраг артыкулаў аб зборы Храптовічаў, дзе ставіліся пытанні аб яго вяртанні на Беларусь.

Працуючы над тэмай збору Храптовічаў, ведаючы настрой украінскага боку, мы бачым два варыянты вяртання яго на Радзіму.

Першы: фізічнае вяртанне збору і яго перадача адной з навуковых бібліятэк Беларусі, якая мела б магчымасць яго захавання, навуковай апрацоўкі і абслугоўвання чытачоў. Такі крок з боку Украіны магчымы яшчэ і таму, што ёсць прыклад: Нацыянальная бібліятэка Беларусі захавала і па сваёй волі перадала на Украіну частку бібліятэкі Пятлюры.

Другі: паралельная праграма сумеснага захоўвання, выкарыстання і вывучэння збору Храптовічаў. Яна магла б уключаць наступныя напрамкі сумеснай работы:

1) пошук страчаных выданняў з калекцыі Храптовічаў на Украіне, у Беларусі і Расіі;

2) выраб камплекта мікракопій рукапіснай часткі кнігазбору для беларускіх бібліятэк;

3) рэпрэнтнае выданне вопісаў бібліятэкі ці іх частак;

4) выданне друкаванага ілюстраванага каталога кнігазбору;

5) падрыхтоўка манаграфіі па гісторыі бібліятэкі Храптовічаў.

Над гэтымі праграмамі маглі б працаваць бібліятэкі Беларусі і Украіны, міністэрствы культуры і замежных спраў нашых краін. З беларускага боку маглі б працаваць камісія “Вяртанне” Беларускага фонда культуры і Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф.Скарыны.

Камісія “Вяртанне” Фонда культуры неаднаразова абмяркоўвала на сваіх пасяджэннях гэтае пытанне — на пэўным этапе з удзелам Міністэрства замежных спраў і Міністэрства культуры Беларусі.

Прайшло шэраг перамоў з украінскім бокам. Але ад Беларусі перамовы вяліся прадстаўнікамі грамадскіх арганізацый, а не афіцыйнымі асобамі, што не мела чаканага юрыдычнага ўплыву. У Беларусі ўвогуле няма дзяржаўнай установы, якая займалася б пошукамі і вяртаннем нацыянальных культурных каштоўнасцей.

Распараджэннем Старшыні Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь для вядзення перамоў была ўтворана грамадская камісія, але яна

ніводнага разу не сабралася для абмеркавання далейшага лёсу збору Храптовічаў і ніякіх перамоў не праводзіла.

У ліпені 1995 года Міністэрства замежных спраў Беларусі атрымала ноту Міністэрства замежных спраў Украіны, у якой аспрэчвалася права беларускага народа на вяртанне бібліятэкі Храптовічаў на Радзіму, пасля чаго дзяржаўныя ўстановы Беларусі аслабілі сваю дзейнасць і намаганні па вяртанню збору Храптовічаў. На гэта, відаць, паўплывалі некаторыя палітычныя падзеі ў нашай краіне.

А ў бібліятэках і іншых установах культуры не было і няма фінансавых сродкаў, каб весці гэтую работу і, самае галоўнае, няма зацікаўленасці ў дзяржаўных установах.

А за гэты час украінскі бок зрабіў даволі значны крок у захаванні, вывучэнні і прапагандзе кнігазбору Храптовічаў.

Бібліятэка імя У.І.Вярнадскага Нацыянальнай Акадэміі навук Украіны пачала працаваць над праграмай па захаванню, вывучэнню і выкарыстанню збору Храптовічаў, прапанаванай у свой час намі.

У 1995 годзе ў кіеўскім выдавецтве “Навукова думка” выйшаў у свет “Каталог палеотипов: из фондов Центральной научной библиотеки имени В.И.Вернадского НАН Украины”. У ім апісаны 2532 выданні першай паловы XVI ст. і сярод іх 39 палеатыпаў са збору Храптовічаў.

Дарэчы, у беларускіх бібліятэках ёсць толькі два асобнікі гэтага каталога.

У верасні мінулага года на сімпозіуме “Камплектаванне бібліятэчных фондаў рукапісамі, рэдкімі выданнямі і калекцыямі”, які праходзіў у бібліятэцы імя У.І.Вярнадскага НАН Украіны ў рамках Міжнароднай канферэнцыі “Стратэгія камплектавання фондаў навуковай бібліятэкі”, навуковы супрацоўнік аддзела бібліятэчных збораў і гістарычных калекцый Н.Альховік у сваім дакладзе паведаміла, што бібліятэка пачала бібліяграфічную рэканструкцыю збору Храптовічаў і яго навуковае апісанне. Гэтая работа пачалася з падрыхтоўкі да друку факсімільнага выдання картачнага каталога збору. Ён будзе складацца з дзвюх частак. У першую частку ўвойдуць апісанні выданняў, якія захаваліся да нашага часу. Другую частку каталога павінны складаць апісанні кніг, якія страчаны, але звесткі аб іх засталіся ў рукапісным каталогу.

З паведамлення Н.Альховік стала вядома, што бібліятэка імя У.І.Вярнадскага НАН Украіны ставіць больш шырокія задачы па захаванню, вывучэнню і прапагандзе збору Храптовічаў, а менавіта:

- 1) працягваць пошук страчаных з калекцыі кніг;
- 2) стварыць страхавы фонд на мікраносьбітах рукапіснай часткі кнігазбору;
- 3) выдаць поўны каталог бібліятэкі Храптовічаў;
- 4) перавыдаць тыя кнігі са збору, якія карыстаюцца асаблівым попытам у даследчыкаў;
- 5) дзеля ўсёй гэтай працы стварыць калектыў навукоўцаў.

У дадзенай сітуацыі, калі ўкраінскі бок будзе працягваць катэгарычна адмаўляцца вярнуць збор Храптовічаў на Радзіму, беларускай грамадскасці няма іншага выйсця, як звярнуцца з трыбуны гэтай канферэнцыі да дзяржаўных устаноў Беларусі з просьбай пасаджэнічаў у нашым далучэнні да гэтай праграмы па захаванню і сумеснаму выкарыстанню збору Храптовічаў.

А таксама трэба ўлічыць, што кнігі і рукапісы са Шчорсаў сустракаюцца ў бібліятэках Варшавы, Кракава, Кіева, Масквы, Санкт-Пецярбурга, што іх патрэбна шукаць у Саратаве і Уфе, што прыватны архіў роду Храптовічаў пасля рэвалюцыі быў нацыяналізаваны і вывезены ў Расію. Сёння дакладна вядома, што частка архіўных фондаў Буцянёвых, Буцянёвых-Храптовічаў знаходзіцца ў аддзеле рукапісаў Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі (фонд 174, 64 адз., фонд 183, фонд 607), у Цэнтральным дзяржаўным архіве г.Масквы (фонд 1186).

Акрамя таго вядома, што быў нацыяналізаваны і перададзены са Шчорсаў Музею выяўленчага мастацтва імя А.С.Пушкіна ў Маскве вялікі збор гравюр (каля 7000 адзінак), карцін работы Бачарэлі, Рустэма, Лямпі і інш., мэблі.

Улічваючы ўсе гэтыя абставіны, пажадана было б стварыць міжнародны камітэт па вывучэнню і сумеснаму выкарыстанню ўсіх каштоўнасцей са Шчорсаў.

Вопыт такога супрацоўніцтва мог бы быць карысным для арганізацыі сумеснага выкарыстання іншых культурных каштоўнасцей у свеце.



З фотатэкі нашых страт

Архангел Міхаіл. XVIII ст. (?). Віцебшчына.
З даваеннай калекцыі Беларускага дзяржаўнага музея.

СУМЕШАЕ
ВЫКАРЫСТАННЕ
МУЗЕЙНЫХ ЭКСПАНАТАЎ

Надежда ВЫСОЦКАЯ (Минск)**Ценности, переданные из Музея истории
Великой Отечественной войны в Минске в 1950 г.
Польской Народной Республике**

При посещении великолепного дворцово-паркового ансамбля в Неборове в 1990 г. наше внимание привлек “Портрет Барбары Радзивилл” особого типа “в лавровом венке”, который был разработан придворными художниками Радзивиллов в Несвиже в начале XVII в. Безусловно, позднее он мог появиться в любой из многочисленных резиденций Радзивиллов, в том числе и в Неборове, как авторское повторение, реплика и т. д. При более тщательном изучении оказалось, что наше предположение подтвердилось: действительно — этот портрет происходил из Несвижской галереи¹.

Невольно возникло желание узнать, когда же это творение было привезено в Неборов из Несвижа, были ли из Несвижа переданы портреты в другие музеи Польши?

Поиски пошли в двух направлениях. Прежде всего необходимо было обнаружить еще другие портреты несвижской галереи в польских собраниях. И действительно: в Национальном музее в Варшаве в экспозиции имеется еще одно произведение этого типа — “Портрет Януша Радзивилла”, который в 1950 г “поступил из Несвижа”. Репродукция его была опубликована в 1967 г.²

К сожалению, ничего не добавила к этим сведениям и такая представительная выставка портретов личностей давней Речи Посполитой 1576–1763 гг., которая состоялась в Национальном музее в Варшаве с 22 мая по 31 июля 1993 г.³.

Затем пришлось обратиться к изучению учетно-хранительской документации Музея истории Великой Отечественной войны, особенно 1950-х годов, когда в Варшавский музей поступил “Портрет Януша Радзивилла” — якобы из Несвижа. Но он не мог поступить из самого Несвижа, ибо коллекции портретов в Несвиже в этот период уже не было.

Оказалось, что чудом обнаруженные в Германии и спасенные советскими воинами уникальные ценности поступили в Центральное

хранилище музейных фондов пригородных дворцов Ленинграда, а отсюда в 1948 г. — в разрушенные и разграбленные города Белоруссии Минск и Гродно⁴.

Но уже в 1950 г. 89 произведений из названных поступлений 1948 г. почему-то оказались переданными Польской Народной Республике⁵, что очень обеднило и без того уже до невероятности разграбленный музейный фонд Белоруссии.

Сегодня, вероятно, уже настало время, когда специальная польско-белорусская комиссия установила бы и перепроверила сохранность 89 произведений, переданных в 1950 г. Музеем истории Великой Отечественной войны в Минске Польской Народной Республике. Экспонирование их в лучших музеях Польши и Белоруссии смогло бы продемонстрировать ценность Несвижской коллекции, которая оказалась разбросанной по всему миру. Поиски ее только начались. Новые сведения русских исследователей⁶ о передаче экспонатов в Польскую Народную Республику в 1946–1977 г., возможно, приоткроют нам неизвестные страницы этой истории — истории Несвижской галереи.

¹ Piwkowski W. Nieborów. Łódź, 1989. S. 95.

² Portrety osobistości polskich znajdujące się w pokojach i w galerii pałacu w Wilanowie. Katalog. Warszawa, 1967. S. 177. Nr 189.

³ Gdzie Wschód spotyka Zachód. Portret osobistości dawnej Rzeczypospolitej 1576–1763. Muzeum Narodowe w Warszawie 22 maja – 31 lipca 1993. Warszawa, 1993. S. 1–31.

⁴ См. приложения № 1, 2.

⁵ См. приложение № 3; Вятчанне. Мн., 1992. С. 194–202.

⁶ Выражаю благодарность Н.Никандрову за предоставленные материалы.

Центральное хранилище музейных фондов пригородных дворцов

“Утверждаю”

Директор

“_____” 1948 г.

А К Т 24/286

на передачу музейных предметов на постоянное хранение

гор. Пушкин

“2” апреля 1948 г.

Комиссия в составе: зам. директора по научной части ЛЕМУС В.В., хранителя музейных ценностей, доставленных из Берлина, ВОРОНОВА М.Г., старшего научного сотрудника МИЛИНОВИЧ Е.Л. с одной стороны и представителя Комитета по делам культурно-просветительных учреждений при Совете Министров Б.С.С.Р. т. КРИЩАНОВИЧ А.Я. с другой стороны, действующий на основании доверенности Комитета от 20/III-48 г. № 399, произвели сдачу-приемку в натуре музейных предметов, принадлежащих Историческому музею БССР, при чем были сданы-приняты следующие предметы:

№№ п/п	Инв. №	Наименование предметов	Кол-во	Сохранность
1	2	3	4	5

КНИГИ

1.	б/№	Брюсов. История древней Карелии	1	инв. 7033
2.	б/№	Мемуары по археологии, нумизматике	1	
3.	б/№	Декужис. Сочинения на французском языке	1	

4.	б/№	Материалы по русскому искусству, т. 1	1	
5.	б/№	Иранское искусство и археология	1	инв. 7034
6.	б/№	Прохоров. Христианские древности	1	6864
7.	б/№	Петров. Альбом достопримечательностей археологического музея. Выпуски 1, 2, 3	3	7035
8.	б/№	Труды XIII археологического съезда. Том 2 и 3	2	
9.	б/№	Книга на немецком языке	1	

КАРТИНЫ И ИКОНЫ

10.	№ 3–9 755	Икона м/д “Исус Христос”, заклеена, разм. 40 х 50	1	17438
11.	№ 7569/6	Икона м/д заклеена, разм. 40 х 50	1	17440
12.	№ 1290	Икона м/д заклеена, разм. 50 х 60	1	17446
13.	№ 930 (9773) 89	Икона м/д заклеена, разм. 60 х 70	1	17445
14.	№ 41108	Икона м/д “Множественное изображение святых по краю изображения божьей матери”	1	17443
15.	№ 929 (5973) 88 ^a	Икона м/д заклеена, разм. 50 х 60	1	17450
16.	7569/1	Икона м/д, заклеена	1	17441
17.	3–584 (4859)	Икона м/д, “Богоматерь” заклеена	1	17439
18.	7569/10	Икона м/д заклеена, разм. 40 х 50	1	17442

1	2	3	4	5
19.	3–929	Икона м/д, заклеена	1	17444
20.	40958	Картина м/х “Женщина, занимающаяся рукоделием” раб. худ. Маринич.	1	17437 Потертости лака.
21.	41113	Икона м/д “Николай чудотворец”, разм. 25 x 35	1	17448
22.	129	Барельеф гипсовый “Юноша и девушка”	1	не инв. Разбит на 4 части.
23.	8139	Барельеф из нефрита “Сюжет из китайской жизни”	1	17447
24.	б/№	Акварельные рисунки	3	8499, 8500, 8501
25.	672	Фото “Жатва около Слуцка”	1	
26.	665	Фото “Лирники во время ярмарки в Слуцке”	1	
27.	б/№	Картина м/х, неизв. худ. “Голова мужчины”, разм. 40 x 40	1	Сильное осыпание красочного слоя.
28.	6165/22	Рисунок тушью “Ваза с цветами”	1	17449
29.	658	Фото “Корзинка плетеная”	1	
30.	б/№	Рисунок тушью “Костер”	1	
31.	б/№	Рисунок “Проект заглавного листа”	1	8516 инв.
32.	689	Фото “На базаре”	1	
33.	662	Фото, групповой снимок женщины и мужчины	1	
34.	б/№	Фото разные	5	Без аннотаций. Негодные.

35.	138	Картина м/х, худ. Зайцева “Еврейский погром”	1	Удовлетворительная
36.	21	Портрет польской знатной дамы в рост, неизв. худ. XVIII в.	1	Слева прорвана гвоздем, царапины, незнач. осыпи, холст дублирован.
37.	287	Картина, м/х. неизв. худ. XX в. “Река с плотами, слева удильщик рыбы”; на берегу грузовой автомобиль и лошадь, запряженная в телегу	1	В левом верхнем углу прор. по верхнему краю, загрязнена лиловыми пятнами; в нижнем левом углу сильные осыпи и трещины.
38.	286	Портрет князя Огинского в рост	1	Холст ветхий, дублирован, живописный слой в трещин., царапинах, местами осыпи.
39.	128 (948)	Картина-копия неизв. худ. с Луки Жордана XVII в. “Проповедь Иоанна Крестителя” м/х	1	Холст ветхий, дублирован, имеется 6 больших прорывов, живопись потемнела, трещины и царапины.
40.	291	Портрет дамы, сидящей в кресле, м/х. худ. Ченстоховского	1	Холст покореблен, значительно загрязнена, имеются царапины, 2 больших вертикальных прорыва в правой части лица.

1	2	3	4	5
41.	288	Картина: “Снятие с креста”, м/х. неизв. худ. XVIII века	1	Прорывы и многочисленные осыпи красочного слоя.
42.	289	Картина: “Историч. сюжет”, м/х. неизв. худ. XVIII века	1	Холст ветхий, прорывы и осыпи.
43.	13	Картина: “Портрет игумены”, м/х. неизв. худ. XVII века	1	Холст дублирован, потертости и осыпи красочного слоя.
44.	294	Картина: “Кристофа”, м/х. неизв. худ. XVIII века	1	Холст дублирован, прорывы, осыпи красочного слоя.
45.	1248	Картина: “Крест и евангелие”, м/х. неизв. худ. XVIII века	1	Осыпи красочного слоя, разложение лака, прорывы.
46.	293	Картина: “Группа из 3-х мальчиков”, м/х. неизв. худ. XX века	1	Дублирован, осыпи красочного слоя.
47.	300	Портрет гетмана, м/х. неизв. худ. XVIII века	1	Холст дублирован, вздутости, прорывы.
48.	246	Картина: “Старик с медалью на груди”, м/х. неизв. худ.	1	Холст дублирован, осыпание крас. слоя, загрязнена.
49.	301	Портрет неизвестного мужчины, м/х. неизв. худ. XIX века	1	Холст дублирован, сильные осыпи и прорывы.

50.	15408/5	Портрет гетмана в красной шапке с булавой, м/х. неизв. худ. XVIII века	1	Прорывы и осыпи.
51.	292	Портрет Андрея Замойского, м/х. неизв. худ. XVII века	1	Продольная трещина, прорывы и осыпи красочного слоя.
52.	1245	Картина: “Исторический сюжет”, м/х. неизв. худ. XVIII века	1	Осыпание красочного слоя, царапины, загрязнение.
53.	299	Картина: “Группа всадников”, м/х. неизв. худ. XVII века	1	Холст ветхий, многочисленные трещины с осыпями.
54.	284	Портрет Елизаветы Замойской, м/х. неизв. худ. XVII века	1	Прорывы, осыпание красочного слоя, холст дублирован.
55.	1241	Картина: “Мужчина с ангелом и демоном”, м/х. неизв. худ. XIX века	1	Осыпание красочного слоя.
56.	298	Картина: “Мифологический сюжет”, м/х. неизв. худ. XVIII века	1	Наверху прорыв, холст дублирован, многочисленные осыпания красочного слоя.
57.	1239	Картина, изображающая литые стали, м/х. неизв. худ. XX века	1	Повреждение красочного слоя.
58.	1240	Картина: “Искушение Христа”, м/х. неизв. худ. XX века (эскиз углем)	1	

1	2	3	4	5
59.	14530/9	Картина: “Мифологический сюжет”, м/х. неизв. худ. XVIII века	1	Холст дублирован, осыпание красочного слоя.
60.	1242/	Картина: здания на темном фоне, м/х. неизв. худ.	1	Холст дублирован,
61.	296	Портрет вельможи, м/х. неизв. худ. XVII века	1	Холст дублирован, осыпан. красочного слоя, загрязн.
62.	14	Портрет старосты-воеводы, м/х. неизв. худ.	1	Холст дублирован, трещин с выпаден. красочн. слоя.
63.	19	Портрет воеводы в латах и муаровом кафтане, м/х. неизв. худ.	1	Удовлетворительная.
64.	297	Портрет старого вельможи в латах и рыцарском одеянии, м/х. неизв. худ. XVII века	1	Холст дублирован, . подклейка, трещины
65.	285	Групповой портрет, м/х. неизв. худ. XVII века	1	Холст дублирован, осыпание красочного слоя.
66.	44	Картина “Дама в голубом платье”, м/х. неизв. худ., разм. 1,2 x 1,8	1	Хорошая.
67.	46 (91)	Портрет “Николай Христофор Радзивилл”, м/х. неизв. худ., разм. 1,2 x 1,8	1	Вся поверхность в трещинах, имеются утраты красочного слоя.

68.	45 14528/4	Портрет короля Польского, м/х. неизв. худ., разм. 1,2 x 1,8	1	Много изломов с утратой красочного слоя.
69.	15	Портрет Константина Острожского, м/х. неизв. худ., разм. 1 x 2,5	1	В правой стороне на фигуре прорыв, имеются утраты красочного слоя.
70.	30	Портрет неизвестной дамы, м/х. неизв. худ.	1	
71.	1076	Картина “Молочная ферма”, м/х. неизв. худ. XX века	1	Разрыв по шву холста.
72.	б/№	Стенные панно (обои, наклеенные на холсте) — пейзажи с фигурами рыцарей, разных размеров.	6	Сильно потертые, с утратой рисунка, края обтрепаны.
73.	б/№	Знамя красного репса, подарок солдатам Бобруйского гарнизона немецких рабочих	1	

Всего сдано-принято по акту на пяти листах восемьдесят семь (87) предметов.

Акт составлен в 3-х экземплярах.

Сдали:	Зам. директора по н/части Хранитель репарационного фонда Старший научный сотрудник	<i>Лемус Воронов Милованович</i>
Принял:	Старший научный сотрудник Белорусского Гос. Музея	<i>Крищанович</i>
Присутствовала:	и.о. зав. учетом	<i>Михайлова</i>

Экземпляр акта получил: _____ “ ” _____ 1948 г.

СПИСОК
музейных экспонатов Гродненского государственного
историко-археологического музея

№ п/п	Инв. № музея	Время и ист. пост. в муз.	Наименование и описание предмета	К-во	Материал	Размер	Сохран- ность
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	И-4		Портрет польского короля Августа III в парике, панцире и королевск. плаще. XVIII–XIX вв. Автор неизвестен.	1	Холст	59 x 70	хор.
2.	И-12		Портрет Станислава Августа Понятовского в генер. мундире с лентами и звездами. XVIII–XIX вв. Автор неизвест.	1	“	62 x 82	плох. треб. рест.
3.	И-13		Портрет Станислава Лещинского в панцире и наброшенном на плечи королевском плаще. XVIII–XIX вв. Автор неизвест.	1	“	89 x 65	хор.
4.	И-15		Портрет Марии Юзефы — жены Августа III, в парике, узорном платье и голубом плаще, отделанном горностаем. XVIII–XIX вв. Автор неизвест.	1	“	78 x 58	треб. рест.

5.	И-16	Портрет Яна Казимира Вазы во весь рост, в черной меховой шапке с перьями. Время написания 1881 г. Автор неизвестен	1	“	68 x 50	плох. треб. рест.
6.	И-23	Портрет Яна Собесского, польского короля в панцире и плаще с булавой на поясе. XVII в. Автор неизвест.	1	“	225 x 117	плох. треб. рест.
7.	И-24	Портрет Владислава Ягайло. Польский король. Во весь рост в одеянии наподобие духовного с протянутыми в правую сторону руками. XVI–XVII вв. Автор неизвест.	1	“	255 x 98	плох. треб. рест.
8.	И-25	Портрет Сигизмунда Августа. Польский король. Во весь рост в меховой шапке и узорном полушубке с золотой цепью на груди. XVI–XVII вв. Автор неизвест.	1	“	250 x 126	сравн. хор.
9.	И-26	Портрет Станислава Лещинского. Польский король. Во весь рост, в рыцарских доспехах с голуб. лент. на груди и булавой в левой руке на фоне военного лагеря. XVII в. Автор неизвест.	1	“	234 x 126	плох. треб. рест.
10.	И-27	Портрет Яна Собесского во весь рост в темнокоричневом платье с голубой лентой на груди; панцырь и наплечник справа. XVII–XVIII вв. Автор неизвест.	1	“	257 x 124	плох. треб. рест.

1	2	3	4	5	6	7	8
11.	И-28		Портрет Фридриха Августа II на темнокоричневом фоне в парике и панцыре; в правой руке булава и меч на красном поясе. XVII–XVIII вв. Автор неизвест.	1	“	260 x 124	“
12.	И-29		Портрет Сигизмунда I Старого во весь рост; в широкой шляпе; в правой руке булава, в левой — рукоять меча. XVI–XVII вв. Автор неизвест.	1	“	264 x 102	“
13.	И-30		Портрет Генриха Валезия. Польский король. Во весь рост. В красном плаще с крестом на груди. На постаменте корона. XVI–XVII вв. Автор неизвест.	1	“	249 x 152	“
14.	И-14		Портрет посла Луковского в черном одеянии с мехом; в руке меч. XIX в. Автор неизвест.	1	“	85 x 59	“
15.	И-11		Портрет Яна Собесского, короля польского.	1	“	70 x 58	хор.
16.	И-22		Портрет Стефана Батория во весь рост в красном жупане и желтых сапогах. С портрета Коервера. Написан в 1583 г.	1	“	238 x 122	плох.
17.	И-148		Вышивка польская XVII в. Вышивка сделана на сатине малинового цвета.	1	Сатин	75 x 30	хор.

18. И-149	Польский пояс. Марка “Кобылка под Варшавой”. Ф-ка была основана Солимондом из Лиона в 1782 г.	1	“	85 x 32	хор.
-----------	---	---	---	---------	------

Директор
Гродненского
государственного
историко-археологического музея

Соболь

Приложение 3

Музею Отечественной войны г.Минска

СПРАВКА

На основании решения Совета Министров Белорусской ССР за № 820–102 с от 5 июля 1950 г. и приемо-сдаточного акта от 13 августа 1950 г. Польской Республике были переданы нижеследующие культурные ценности, согласно прилагаемого списка.

Передачу произвели:

А.Зайцев
А.Крицанович

14/VIII. 1950 года.

НАИМЕНОВАНИЕ КАРТИН

№ п/п	Инв. №	Наименование произведения	Автор	Материал	Размер	Сохранность
1	2	3	4	5	6	7
1.	15324	Портрет “Николай Христофор Радзивилл”	н/изв.	х/м	102 x 108	Вся поверхность в трещинах. Имеются утраты красочного слоя.
2.	15325	Портрет короля польского	“	“	115 x 140	Много изломов, с утратой красочного слоя.
3.	4298	Портрет женщины из семьи Радзивиллов в монашеском одеянии	“	“	200 x 109	Осыпи, трещины и осыпи красочного слоя.
4.	23	Портрет Яна Собесского, польского короля	“	“	225 x 117	Прорывы, трещины и осыпи красочного слоя.
5.	3197	Портрет Урсулы-Франциски Корибут из семьи Радзивиллов	“	“	130 x 220	Осыпи красочного слоя.
6.	26	Портрет Станислава Лещинского. Польский король	“	“	234 x 126	Во многих местах прорывы и осыпи красочного слоя.
7.	29	Портрет Сигизмунда I Старого	“	“	264 x 102	Прорывы, трещины и осыпь красочного слоя.
8.	30	Портрет Генриха Вalezия. Польский король	“	“	259 x 152	Прорывы, подклейка и осыпи красочного слоя.

9.	27	Портрет Яна Собесского	“	“	257 x 124	Сильно изорван и осыпи красочного слоя.
10.	28	Портрет Фридриха Августа II-го	“	“	260 x 124	Прорывы, трещины и осыпи красочного слоя.
11.	1147	Портрет Михаила Радзивилла	“	“	76 x 113	Местами осыпи красочного слоя.
12.	1148	Портрет Яна Радзивилла	“	“	80 x 113	Местами осыпи красочного слоя и прорывы.
13.	306	Портрет “Александр Людвигович Радзивилл”	“	“	80 x 110	Много изломов, прорывов.
14.	3195	Портрет князя Альберта Радзивилла	“	“	98 x 88	Сильно поврежден.
15.	1047	Портрет Николая Радзивилла	“	“	112 x 76	Холст дублирован, в четырех местах подклейка, местами осыпи красочного слоя.
16.	4285	Портрет княгини Радзивилл	Худ. Макс Рит	“	110 x 85	Много трещин и осыпи красочного слоя.
17.	4287	Портрет краковского кардинала Георгия Радзивилла	н/изв.	“	110 x 88	Сильно поврежден.
18.	305	Портрет Елизаветы Радзивилл	“	“	110 x 90	Местами осыпи красочного слоя.
19.	3180	Портрет Анны Радзивилл	“	“	112 x 78	Трещины и осыпи красочного слоя.

1	2	3	4	5	6	7
20.	1027	Портрет Софьи Радзивилл	“	“	114 x 78	Осыпи красочного слоя.
21.	1036	Портрет Елизаветы-Софьи Радзивилл	“	“	114 x 80	Осыпи красочного слоя.
22.	3186	Портрет княгини Софьи Радзивилл	“	“	112 x 78	Царапины и утраты красочного слоя.
23.	1035	Портрет Иосифа Радзивилла	“	“	113 x 76	Удовлетворительная.
24.	3179	Портрет Каролины Радзивилл	“	“	112 x 78	Много изломов и утрата красочного слоя.
25.	1157	Портрет княгини Варвары Радзивилл	“	“	111 x 73	Местами осыпи красочного слоя.
26.	3182	Портрет Елизаветы Анны из семьи Радзивилл	“	“	112 x 78	Трещины и осыпи красочного слоя.
27.	1048	Портрет Яна Радзивилла	“	“	113 x 78	Местами осыпи красочного слоя.
28.	1161	Портрет княгини Софьи Радзивилл	“	“	106 x 75	Местами осыпи красочного слоя.
29.	892	Портрет Анны Радзивилл	“	“	110 x 79	Удовлетворительная.
30	3183	Портрет княгини Анны Радзивилл	“	“	112 x 78	Местами осыпи и утрата красочного слоя.
31.	1163	Портрет Софьи Радзивилл	“	“	110 x 74	Трещины и местами осыпи красочного слоя.

32.	1158	Портрет Николая VIII-го Радзивилла	“	“	110 x 74	Местами небольшие трещины с левой стороны.
33.	1153	Портрет Елизаветы Ходкевич из семьи Радзивиллов	“	“	110 x 75	Местами осыпи красочного слоя.
34.	3187	Портрет Анны Радзивилл	“	“	112 x 78	Много трещин и осыпи красочного слоя.
35.	1043	Портрет Анны Халецкой из семьи Радзивиллов	“	“	113 x 78	Осыпи красочного слоя.
36.	3181	Портрет Льва I Михаила Радзивилла	“	“	112 x 78	Царапины и осыпи красочного слоя.
37.	1040	Портрет Христофора Радзивилла	“	“	112 x 88	Сильно поврежден.
38.	895	Портрет княгини Елизаветы Радзивилл	“	“	113 x 75	Удовлетворительная.
39.	903	Портрет Екатерины Радзивилл	“	“	113 x 76	Имеются трещины.
40.	1268	Портрет Богуслава I Радзивилла	“	“	58 x 52	Трещины и осыпи красочного слоя.
41.	15	Портрет Марии Юзефы – жены Августа III-го	“	“	78 x 58	В нескольких местах трещины и осыпи красочного слоя.
42.	4	Портрет польского короля Августа III-го	“	“	70 x 59	Имеются трещины с утратой красочного слоя.
43.	12	Портрет Станислава Августа Понятовского	“	“	82 x 62	Прорывы, трещины, осыпи красочного слоя.

1	2	3	4	5	6	7
44.	13	Портрет Станислава Лещинского	“	“	89 x 65	Царапины, местами утрата красочного слоя.
45.	14	Портрет посла Луковского	“	“	85 x 59	Прорывы и осыпи красочного слоя.
46.	2380	Портрет Елизаветы Доротеи Радзивилл	худ. Вильям Мопапэ	“	88 x 65	Удовлетворительная.
47.	2383	Портрет Антония IV Радзивилла	“	“	88 x 65	Трещины и осыпи красочного слоя.
48.	1023	Портрет Станислава Радзивилла	н/изв.	“	110 x 72	Небольшая царапина.
49.	3185	Портрет Варвары Радзивилл	“	“	112 x 78	Трещины и осыпи красочного слоя.
50.	302	Портрет Варвары Колянской из семьи Радзивиллов	“	“	110 x 80	Местами осыпи красочного слоя.
51.	1149	Портрет Николая Радзивилла	“	“	110 x 75	Местами осыпи красочного слоя и прорывы.
52.	902	Портрет княгини Изабеллы Радзивилл	“	“	112 x 76	Прорывы и осыпи красочного слоя.
53.	1151	Портрет Николая Христофора Радзивилла	“	“	78 x 112	Осыпи красочного слоя.
54.	888	Портрет Марии Радзивилл	“	“	114 x 78	Имеются трещины и царапины.

55.	900	Портрет Матиаса [Матея?] Радзивилла	“	“	112 x 80	Много трещин и осыпи красочного слоя.
56.	1030	Портрет Януша Радзивилла	“	“	110 x 78	Удовлетворительная.
57.	1049	Портрет Констанции-Софии Радзивилл	“	“	110 x 77	Местами осыпи красочного слоя.
58.	1046	Портрет Каролины Радзивилл	“	“	109 x 73	Местами трещины и осыпи красочного слоя.
59.	1050	Портрет Марии Радзивилл	“	“	112 x 75	Удовлетворительная.
60.	1294	Портрет Анны-Магдалины Радзивилл	“	“	110 x 79	Местами осыпи красочного слоя.
61.	304	Портрет “Альберт Владислав Радзивилл”	“	“	110 x 76	Местами повреждения красочного слоя.
62.	3189	Портрет Авинии [?] Радзивилл	“	“	114 x 78	Осыпи красочного слоя.
63.	1034	Портрет Анны, жены Иоанна II Радзивилла	“	“	114 x 80	Местами изломы и осыпи красочного слоя.
64.	1152	Портрет Мартина Радзивилла	“	“	115 x 79	Прорывы и утрата красочного слоя.
65.	1041	Портрет Екатерины из семьи Радзивиллов	“	“	111 x 80	Осыпи и утрата красочного слоя.
66.	1150	Портрет Христофора Радзивилла	“	“	115 x 80	Много изломов, трещин и осыпи красочного слоя.
67.	1045	Портрет Николая Франтишка Радзивилла	“	“	115 x 80	Имеются осыпи и утрата красочного слоя.

1	2	3	4	5	6	7
68.	1042	Портрет Николая Радзивилла	“	“	113 x 79	Местами осыпи красочного слоя.
69.	1044	Портрет Георгия Радзивилла	“	“	116 x 78	Местами осыпи красочного слоя.
70.	4211	Выезд князя Радзивилла на медведях	Закинф-ский	“	106 x 50	Трещины и осыпи красочного слоя.
71.	1155	Портрет Николая III-го Радзивилла	н/изв.	“	106 x 75	Удовлетворительная.
72.	303	Портрет Анны Радзивилл из семьи Радзивиллов	“	“	110 x 75	Имеются трещины и осыпи красочного слоя.
73.	1296	Портрет княгини Марии Радзивилл	“	“	108 x 76	Небольшие трещины и местами осыпи красочного слоя.
74.	898	Портрет Екатерины Радзивилл	“	“	110 x 76	Удовлетворительная.
75.	3188	Портрет Констанции Радзивилл	“	“	112 x 78	Изломы и осыпи красочного слоя.
76.	1159	Портрет Яна III-го Радзивилла	“	“	106 x 75	Местами небольшие трещины и осыпи красочного слоя.
77.	1160	Портрет “Доминик I Николай Радзивилл”	“	“	106 x 75	Изломы и небольшие трещины.
78.	1295	Портрет Марионады Варкович из семьи Радзивилл	“	“	105 x 74	Небольшие трещины и местами осыпи кр. слоя.

79.	1272	Портрет Матиаса [?] Радзивилла	“	“	105 x 76	Осыпи красочного слоя.
80.	1154	Портрет княгини Софии-Анны Радзивилл	“	“	107 x 85	Местами осыпи красочного слоя.
81.	24	Портрет Владислава Ягайло. Польский король	“	“	255 x 98	Имеются трещины, осыпи и утрата красочного слоя.
82.	25	Портрет Сигизмунда Августа. Польский король	“	“	250 x 126	Во многих местах прорывы, осыпи красочного слоя.
83.	2413	Портрет “Пане Коханку”	“	“	35 x 31	Трещины и осыпи красочного слоя.
84.	16	Портрет Яна Казимира Вазы	“	“	68 x 50	Прорывы и осыпи красочного слоя.
85.	16	Портрет князя Альберта Радзивилла	“	“	75 x 60	Удовлетворительная.
86.	1031	Портрет князя Кароля Радзивилла	“	“	75 x 57	Во многих местах осыпи красочного слоя.
87.	1156	Портрет князя Радзивилла	“	“	70 x 54	Изломы. Местами осыпи красочного слоя.
88.		Польский пояс. Марка “Кобылка под Варшавой”	Сатин	“	75 x 30	Удовлетворительная.
89.		Вышивка польская 17 века	“	“	75 x 30	Удовлетворительная.

Верно:

А.Зайцев

Леанід ПОБАЛЬ (Мінск)

**Выяўленне і захаванне старажытнаэтнаграфічных
(археалагічных) помнікаў Беларусі
(па зарубажных матэрыялах)**

У сувязі з рознымі гістарычнымі абставінамі на працягу апошніх стагоддзяў з тэрыторыі сучаснай Беларусі трапілі ў суседнія і больш далёкія краіны многія археалагічныя (старажытнаэтнаграфічныя) матэрыялы, асобныя комплексы, знаходкі, нумізматычныя калекцыі і старажытныя манеты розных часоў. Асабліва шмат такіх старажытных рэчаў, рукапісных матэрыялаў, старадрукаў з музеяў, дзяржаўных, грамадскіх, прыватных бібліятэк было вывезена ў час вялікіх войнаў, напрыклад, апошняй Айчыннай, Першай сусветнай, войнаў са шведамі (пач. XVIII ст.), з французамі (пач. XIX ст.). Пра беларускія знаходкі — антычныя нумізматычныя багацці (грэчаскія, візантыйскія і іншыя) пісалі гісторыкі, вандроўнікі, нумізматы рускія, польскія, нямецкія, шведскія і многія іншыя.

Напрыклад, адзін з нямецкіх вандроўнікаў — Ё.В.Мюлер, які прыязджаў у 1787 г. на Палессе, заўважыў, што на берагах Прыпяці знаходзяць рымскія манеты. На жаль, не былі названы канкрэтныя мясціны такіх знаходак, іх храналагічныя вызначэнні і месцы захоўвання. Гэтыя дадзеныя без адпаведнага аналізу маюцца ў працы вядомага чэшскага славіста П.І.Шафарыка¹. Аб рымскіх і больш позніх нумізматычных каштоўнасцях у XIX ст. пісалі ў наваколлях Брэста — польскія гісторыкі²; у наваколлях Пружан — А.Рыхтэр (1857), С.Ф.Віберг (1867); у межах Лідчыны — В.Шукевіч (1899); на берагах Дняпра — А.Л.Пагодзін (1901); у межах Мінскай губ. — Г.Х.Татур (1891); у Віцебскай губ. — А.Семянтоўскі (1867); у Магілёўскай губ. — Е.Р.Раманаў (1900). На жаль, куды трапілі ўсе гэтыя нумізматычныя знаходкі, якая іх храналогія, у названых вышэй працах звестак няма. Напэўна, такія дадзеныя ёсць у замежных музеях, архівах. Адно вядома, што дзве залатыя рымскія імператарскія манеты са скарбу, выяўленага выпадкова ў пачатку 30-х гадоў ля Браслава, трапілі ў адпаведную калекцыю ў Вільню. Аб гэтых знаходках маецца інфармацыя У.Антаневіча (1931). Можна зрабіць вялікі пералік гісторыкаў, нумізматаў, аматараў старажытнас-

цей, у публікацыях якіх маецца інфармацыя пра знаходкі ў тых ці іншых мясцінах рымскіх грашовых імпартаў, аднак пра месцазахоўванне іх звестак няма.

У свой час аўтар гэтых радкоў усклаў на сябе абавязак вывучыць і ўвесці ў навуковы ўжытак беларускія калекцыі і архіўныя дадзеныя з галоўных польскіх археалагічных дзяржаўных музеяў. Я прапанаваў усім археолагам правесці такія пошукавыя працы ў Прыбалтыцы, Расіі, на Украіне. Але ініцыятыва не была падтрымана. Неабходны археолагі-энтузіясты для правядзення такіх пошукаў. З мэтай вывучэння калекцый у Польшчы мною былі зроблены пяць навуковых паездак у 1965–1969 гг., іх агульная працягласць 13 месяцаў. У наступныя гады праводзілася апрацоўка выяўленых матэрыялаў. Па выніках вывучэння адпаведных старажытнасцей была выдадзена манаграфія³. У працы прыведзены звесткі пра 400 пунктаў, змешчана мноства малюнкаў, фотаздымкаў археалагічных рэчаў матэрыяльнай культуры розных перыядаў каменнага веку і позняга сярэднявекі з усіх абласцей краіны. Асноўныя матэрыялы сабраны ў трох музеях: Дзяржаўным археалагічным музеі ў Варшаве і ў археалагічных музеях у Кракаве, Познані. Асобныя матэрыялы маюцца і ў іншых музеях, некаторыя захоўваюцца ў прыватных калекцыях і архівах. Абсалютная большасць гэтых матэрыялаў і архіўных дадзеных раней у навуковы ўжытак не ўводзілася. Пры далейшых пошуках у Польшчы, несумненна, будуць выяўлены і новыя, дадатковыя звесткі пра беларускія старажытнасці. У многіх музеях захоўваюцца этнаграфічныя, культавыя, мастацкія творы з нашай краіны.

У свой час кіраўнікі названых музеяў у прынцыпе былі згодны перадаць усе гэтыя матэрыялы ў Беларусь пры ўмове, што ім будуць вернуты адпаведныя польскія калекцыі з музеяў СССР (цяпер СНД). Усё вышэй сказанае можа вырашыцца на адпаведных дзяржаўных узроўнях. Рымскія нумізматычныя знаходкі з тэрыторыі Беларусі ў названых культурных цэнтрах Польшчы ў працы аўтара не падаюцца. Апошнія ўведзены ў навуковы ўжытак у пасляваенныя гады польскімі нумізматамі: з Вераскава Навагрудскага р-на і Пруднікаў Браслаўскага р-на (захоўваюцца ў адпаведным фондзе ў Варшаве) апублікаваны А.Кятлінскай (1957); з Бярозаўкі (сучасная ўскраіна Брэста) і з Друі Браслаўскага р-на (захоўваюцца ў музеі ў Лодзі) апублікаваны А.Гупенец (1954).

Можна таксама назваць вялікую колькасць аматараў па вывучэнню старажытнасцей, якіх цікавілі археалагічныя знаходкі Беларусі, што трапілі ў адпаведныя калекцыі З.Глогера, Э.Маеўскага, М.Федароўскага, В.Шукевіча, Ф.Вярэнькі і многіх іншых. Неабходна асобна сказаць пра археалагічную калекцыю вядомых археолагаў дарэвалюцыйнага часу братоў Тышкевічаў з Лагойска. Лічылася, што іх калекцыя загінула. Аднак аказалася, што 25 кастрычніка 1919 г. апошняя трапіла на выстаўку “Захэнты” ў Варшаве. Цяпер яна захоўваецца ў фондах археалагічнага музея. Сярод гэтых матэрыялаў маецца таксама большая частка скарбу сярэбраных культавых паясоў, знойдзеных у сярэдзіне мінулага стагоддзя ля в. Чырвоны Бор, што на Лагойшчыне. Частка гэтага скарбу была выяўлена ў музеі ў Вільнюсе. Рэчы з эмалі, звязаныя з “познім этапам зарубінецкай культуры” (II-V стст. н.э.) былі знойдзены пры археалагічных працах у многіх мясцінах Беларусі. Аўтарам былі праведзены археалагічныя пошукі ля названай вёскі Чырвоны Бор. Аказалася, што тут маюцца рэшткі паселішча названай вышэй культуры. У выніку адпаведнай археалагічнай працы выяўлены рэчавыя крыніцы. Ёсць усе падставы з дадзеным помнікам непасрэдна звязваць і ўказаны скарб. Пасля вывучэння варшаўскай і віленскай частак скарбу, а таксама некаторых апублікаваных матэрыялаў было ўстаноўлена, што ўсе гэтыя вырабы адносяцца да пяці металічных культава-абрадавых паясоў язычнікага (“рымскага”) часу. Вынікі археалагічных прац былі надрукаваны аўтарам у Кіеве на ўкраінскай мове⁴ і ў Варшаве на польскай мове⁵. Акрамя ўсяго дзве дэталі ад агульнай колькасці, як было сказана, пяці паясоў, знойдзены аўтарам у фондах Гістарычнага музея ў Маскве. У розных музеях могуць яшчэ знаходзіцца часткі дадзенага скарбу. Аналагічных знаходак на іншых тэрыторыях за межамі Беларусі не было выяўлена. Хоць варта адзначыць, што ў час працы аўтара на аналагічным селішчы ў Тайманаве, на Быхаўшчыне, быў выяўлены фрагмент такога ж пояса.

Дадзеныя паясы, напэўна, былі зроблены абшчыннікамі на месцы “старажытнай вёскі” для сваіх культавых мэтаў. Для іх вырабу выкарыстоўваліся імпортныя каляровыя металы і рымскія шклянныя вырабы, у асноўным каляровыя пацеркі. У старажытныя часы кожны з такіх паясоў быў выкананы з дзвюх шырокіх бляхаў, блізкіх да эліпсавідных па форме, металічнага абруча, што злучаў іх, з некалькімі эмаліраванымі дэталямі. Меў агульную даўжыню звыш метра і складаўся з двух паў-

віткоў, злучаных паміж сабой абмежавальнікамі з эмалямі. У цэлым, гэтыя вырабы выкананы індывідуальна, адносяцца да высокамастацкіх мясцовых ювелірна-эмалевых твораў язычніцкіх культў з адпаведнымі міфалагічнымі сімваламі, якія цяпер звыкла называюцца арнаментамі. На розных дэталях кожнага з паясоў меліся ў вялікай колькасці геаметрычныя фігуры: ромбы, квадраты, трохкутнікі, розных дыяметраў кружочки, лініі, “шахматныя участкі” і мн. інш. Можна меркаваць, што гэтыя рэчы былі звязаны з пэўнымі абрадамі, містэрыямі, таінствамі пры пераходзе хлопчыкаў пэўнага ўзросту ў адпаведныя групы членаў-абшчыннікаў першабытнага грамадства. Падобны звычай быў характэрны для ўсіх індаеўрапейцаў, у тым ліку славянаў, германцаў, раманцаў, балтаў і інш. У рымскім грамадстве такі абрад меў назву “*initiatio*” (ініцыяцыя).

Такім чынам, можна сцвярджаць, што скарб паясоў быў адпаведным багаццем пэўнай славянскай абшчыны, умоўна выдзеленай у “позні этап зарубінецкай культуры”, якая як земляробча-жывёлагадоўчая грамадская структура людзей лакалізавалася ў верхняй частцы басейна р.Гайны (правы прыток Бярэзіны, якая адпаведна і правы прыток Дняпра) і захавала тут свае самыя старажытныя традыцыі першабытнаабшчыннага ладу. Можна сказаць, што пэўныя чырвонаборскія дэталі паясоў пераклікаюцца, напрыклад, з паясным вырабам з золата XIV ст. да н.э. (не менш як паўтары тысячы гадоў раней ад беларускага скарбу), знойдзеным з многімі культавымі рэчамі ў Мікенах, сярод якіх ляжала і пасмяротная маска Агамемнона⁶. Копіі знаходак з Мікенаў маюцца ў аддзеле першабытнага грамадства Нацыянальнага музея ў Варшаве (№№ 199077—199081 MN). З іх матэрыяламі аўтара азнаёміла доктар Барбара Рушчыц, якой выказваю сваю падзяку. Мікенскія культавыя вырабы прадстаўлены там толькі адной бляхай, даўжыня яе 17,5 см. Блізкія па форме ёй чырвонаборскія вырабы, хоць апошнія крыху даўжэйшыя і маюць больш разнатыпную культыва-міфалагічную сістэму. Са сказанага вынікае, што названы скарб мае вялікую старажытнагістарычную каштоўнасць для характарыстыкі ўсіх магчымых аспектаў язычніцкага светапогляду.

У заключэнне трэба сказаць, што пошукамі каштоўнасцей з Беларусі неабходна займацца таксама на тэрыторыях Германіі, Аўстрыі, Швецыі. Як мне ўдалося ўстанавіць, у многіх прыватных музеях Швецыі захоўваюцца архіўныя матэрыялы з Беларусі, куды яны трапілі ў час захопу часткі нашых зямель шведамі ў пачатку XVIII ст. Пошукі

старажытнасцей з Беларусі ў музеях і архівах еўрапейскіх краін павінны праводзіцца на дзяржаўным узроўні і, калі выявяцца новыя крыніцы, яны павінны ўвайсці ў навуковы ўжытак.

¹ Славянские древности. 1838. Т. 1. Кн. 3.

² Wiadomości Archeologiczne. Т. 3. S. 77.

³ Поболь Л.Д. Древности Белоруссии в музеях Польши. Мн., 1979.

⁴ Середні вікі на Україні. Київ, 1971. Вип I. С. 100—113

⁵ Wiadomości Archeologiczne. 1972. Т. 37. Z. 2. S. 115—138.

⁶ Гл. ілюстрацыі да кн.: Михайловский К. История культуры древней Греции и Рима. М., 1990.

Василий ПУЦКО (Калуга)

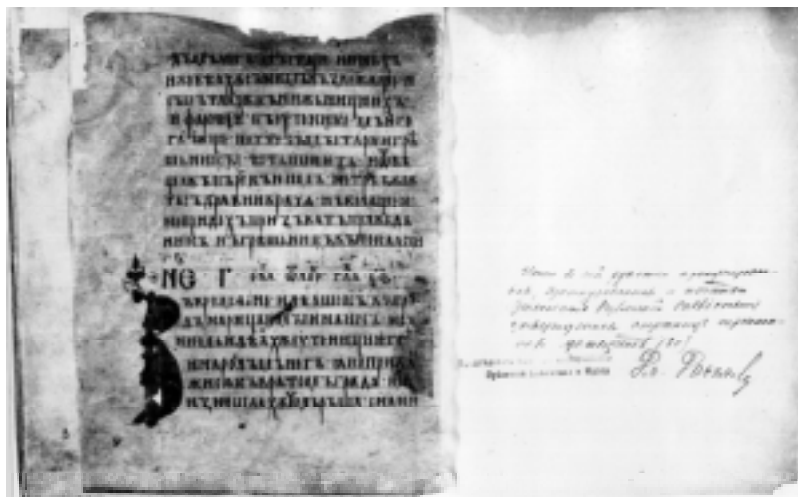
Миграция произведений средневекового искусства в связи с историей культуры Беларуси

История средневековой европейской культуры знает немало примеров сложной и временами неясной, запутанной судьбы выдающихся памятников. Возникшие при определенных исторических условиях, они затем покидали свою родину и крайне редко на нее возвращались, продолжали жить там, где оказались в результате перемещения их владельцев, военных событий и грабежей, продажи либо иных, часто невыясненных причин. Все это в полной мере отразилось и на истории культуры Беларуси ее средневекового периода: в одних случаях можно говорить об импорте, в других — о вывозе, носившем случайный или, напротив, преднамеренный характер. Приведем конкретные тому примеры.

В истории славянского книгописания исключительно важное место занимает один из самых выдающихся его памятников — писанная кириллицей так называемая “Супрасльская рукопись”, датируемая рубежом X—XI вв. и содержащая “Минею четью на март Слова” преимущественно Иоанна Златоуста. Ее части хранятся в Университетской библиотеке в Любляне, национальных библиотеках Варшавы и Санкт-Петербурга¹. Пергаментный кодекс довольно немалого формата (31,3 x 25,0 см), выполненный великолепным уставом, большей частью писцом Ретком, оставившим свое имя под рукописью. Инициалы и заставки греко-восточного типа, характерного для продукции южнославянс-

ких скрипториев². Рукопись широко известна благодаря многочисленным исследованиям, посвященным ей³.

Книгу обнаружил М.К.Бобровский в Супрасльском монастыре близ Белостока в 1823 г., а в середине XIX в. она уже была расчленена, в результате чего часть ее погибла. Как известно, Супрасльский Благове-



Страница Туровского Евангелия и библиотечная запись к рукописи

щенский монастырь основан около 1498 г. в местечке Городок маршалком Великого Княжества Литовского, воеводой Новгородским и старостой Берестейским Александром Ходкевичем при участии смоленского епископа, а позднее — киевского митрополита Иосифа Солтана. В 1500 г. монастырь перенесен на занимаемое им ныне место⁴. Древняя рукопись к тому времени насчитывала уже примерно пятьсот лет своего существования и в монастыре могла оказаться как вклад ее последнего владельца. Это скорее всего случилось в течение XVI в., до того, как в 1603 г. монастырь стал униатским. Текст переписан болгаринном, но элементы художественного оформления листов книги, да и сам стиль письма позволяют предположить, что рукопись выполнена в Киеве. Если учесть при этом факт исторической связи Супрасльского монастыря с Киево-Печерским, то не из последнего ли могла быть вывезена рукопись?

Так или иначе, но в течение нескольких столетий книга оставалась одной из самых замечательных, хотя и малоизвестных в монастырской библиотеке, пока ее открытие не обернулось утратой для Супрасльско-го монастыря и Беларуси: этим было оплачено научное приобретение, обогатившее в итоге библиотеки трех различных стран. Хорошо еще, что многовековая историческая связь с Супраслем отразилась в названии рукописи, как, впрочем, и другой, тоже вывезенной из Беларуси, — Туровского Евангелия, датируемого XI в.

Туровское Евангелие — отрывки пергаментной рукописи — обнаружены в 1865 г. в Спасской церкви Турова Н.И.Соколовым, передавшим находку И.И.Срезневскому, датировавшему ее XI в. В 1868 г. на средства Виленского учебного округа выпущено литографическое издание рукописи⁵, повторно изданной затем П.А.Гильтебрандтом в следующем 1869 г.⁶; еще раз памятник опубликован в 1978 г.⁷. Речь идет о десяти листах (разм. 21,0 x 16,4 см), писанных уставом и украшенных инициалами⁸. Было ли Евангелие, фрагмент которого ныне известен, переписано в самом Турове или появилось там позднее — трудно сказать определенно. Документально установленным фактом является лишь принадлежность книги церкви Преображения в Турове в начале XVI в.: на оборотной стороне 6-го листа читается вкладная запись князей Острожских, датированная 2 мая 1508 г., удостоверяющая дар церкви при священниках Митрофане и Матвее сада с пасекой и поля с сеножатями и другими угодьями возле села Вересницкого. Как следует из иной записи, на оборотной стороне 2-го листа, от имени князя Константина Ивановича Острожского, его жены Татьяны и их сына Ильи от 10 февраля 1513 г., церковь тогда получила во владение еще “три поля” с угодьями в том же селе. Рядом с упомянутыми сделаны польские записи XVIII в. с подтверждением этих владений, позволяющие говорить не только о связи рукописи с туровским Спасо-Преображенским храмом, но и о ее значении как исторического документа. Последняя функция к середине XIX в. была утрачена, тем более, что и сама книга успела пережить к тому времени явно не лучшие времена. Научное открытие привело к перемещению сохранившейся части листов: в сущности произошла миграция, аналогичная той, которая убеждает, как и в случае с Супрасльской рукописью, в ее закономерности для XIX в. Такая же судьба постигла тогда и многие древние греческие и славянские рукописи, обнаруженные в книгохранилищах Православного Востока.

Гораздо труднее проследить миграцию древних икон и произведений металлопластики. О ней помнили обычно лишь в тех случаях, когда речь шла о сакральных предметах. Так, в памяти многих поколений, благодаря упоминанию в житии преподобной Ефросинии Полоцкой, сохранилось известие об иконе Богоматери Эфесской, присланной от



Древние кресты, о которых идет речь в статье: крест-энколпион XII в., связанный с Купятичами, и серебряный крест, связанный с именем Пракседы-Параскевы Полоцкой

византийского императора Мануила I Комнина (1143–1180) и константинопольского патриарха Луки Хризоверга (1157–1170)⁹. Предание связывает пребывание иконы Богоматери Минской в Десятинной церкви в Киеве до 1500 г., хотя к указанному времени упомянутый киевский храм существовал в виде руин, на которых позже, уже во второй четверти XVII в., митрополитом Петром Могилой (1633–1646) была сооружена небольшая церковь. Однако, даже несмотря на такое явное несоответствие, не следует торопиться с негативными выводами: речь может идти о генезисе иконного образа, представленного на произведении в Минске, и тогда указание на источник получает иной смысл.

Миграция художественных произведений может быть настолько закономерной, что в ней отражаются не только условия создания, но и

историческая судьба. Вряд ли можно найти лучший тому пример, чем киевский бронзовый крест-энколпион XII в., широко известный как чудотворная икона Купятицкой Богоматери¹⁰. Завезенный в окрестности Пинска и обнаруженный в с. Купятичи в 1182 г., он со временем стал предметом благоговейного почитания и во второй половине XVII в. вернулся в Киев как величайшая реликвия, был помещен в Софийском соборе и стал известен благодаря воспроизведениям в иконописи, в гравюре, в золотом шитье. В Купятичах же память о нем сохранилась главным образом благодаря копии, выполненной в технике деревянной резьбы. В итоге, образец киевского художественного литья XII в. органично вошел в историю белорусской культуры.

Не менее сложной и весьма трагичной оказалась судьба прославленного произведения мастера Лазаря Богши — воздвизального креста, выполненного на средства преподобной Ефросинии Полоцкой в 1161 г., детально прослеженная Л.В.Алексеевым¹¹. Выяснилось, что в Полоцке крест оставался совсем недолго: был захвачен смоленскими князьями, перевезен в Смоленск и находился там до начала XVI в., затем был перемещен в Москву. Иван Грозный реставрировал крест, а захватив Полоцк, вернул реликвию этому городу, где суждено было ей оставаться до начала XX в. Нам неизвестно, где находился крест в годы Первой мировой войны. Тогда монахини Спасо-Ефросиньевского монастыря вместе с мощами преподобной Ефросинии из Полоцка переместились в Ростов Великий, где нашли приют на несколько лет в Богоявленском Авраимевом монастыре и там прожили до своего возвращения.

Уже после отъезда полоцких монахинь тогдашний директор Ростовского музея Д.А.Ушаков в ризнице собора Богоявленского Авраимева монастыря в 1925 г. обнаружил серебряный позолоченный крест-мощевик и добился передачи произведения в музейное хранилище. Благодаря этому уцелело изделие, уже ранее обращавшее на себя внимание исследователей белорусских древностей, позже считавшееся утраченным. Речь идет о кресте, связанном с именем Пракседы-Параскевы Полоцкой, скончавшейся в Риме в 1239 г.¹². В 1968 г. крест был нами обнаружен в фондах музея, изучен и после этого дважды опубликован¹³. В итоге выяснилось, что изделие изготовлено не в XII и не в XV, а лишь в конце XVI в. Может быть, он представляет копию более раннего креста-реликвария, некогда хранившегося в Полоцке, но настаивать на этом предположении невозможно. Миграция произведе-

ния в данном случае обусловлена сугубо событиями военного времени, а также поспешным отъездом монахинь; в Полоцк оно не вернулось по причине того, что о нем вовремя не вспомнили. Так и остался этот один из немногих сохранившихся образцов полоцкого серебряного дела XVI в. в Ростове, где экспонируется среди русских памятников.

Миграция произведений искусства может быть закономерной, случайной и часто детективной. Однако в любом случае она остается частью истории культуры как дающей, так и принимающей сторон. Невнимание к облику художественных памятников порой приводит к неверным выводам. Так, Оршанское Евангелие XIII в. исторически связано с Оршей, о чем свидетельствует уже название рукописи, обнаруженной среди вещей, выброшенных наполеоновскими войсками из оршанских монастырей в 1812 г., а в 1874 г. уже находившейся в Киеве, в музее Киевской духовной академии¹⁴. Из этого был сделан вывод в пользу белорусского происхождения памятника, без надлежащего соотношения с общим художественным контекстом¹⁵. Между тем было установлено, что рукопись вышла из ростовского скриптория, где выполнена примерно в 1240-е гг. Разумеется, от этого Оршанское Евангелие не утрачивает своей связи с историей белорусской культуры, хотя принадлежит к продукции иного книгописного центра, находившегося в Северо-Восточной Руси. Приведенный пример может оказаться отнюдь не единственным, и это побуждает с особой осторожностью относиться к составлению индексов разыскиваемых памятников национального искусства. Недопустимо основываться в их отборе на субъективных, частных мнениях, а не на документальных источниках.

Проблематичность реальной реституции культурных ценностей, думается, не должна перечеркнуть внимательное и осмотнительное отношение к группам произведений, место которых в истории искусства не всегда определяется с бесспорностью. Трудность работы состоит не только в ее специфике (с чем также невозможно не считаться), но и в умышленном укрывании сравнительного материала. В результате изделия одной стилистической группы могут быть отнесены к центрам, которые находятся друг от друга на огромном расстоянии, художественный импорт — принят за произведения местных мастеров. Исторические условия прошлого времени далеко не во всем были похожи на существующие ныне. Поэтому важно понять, почему именно, скажем, константинопольские ремесленники в начале XIII в. оседали в Киеве, а в XV в., не задерживаясь на белорусских и украинских зем-

лях, устремлялись в далекую Москву, где находили богатых заказчиков. Ведь не вина Беларуси и Украины в том, что на севере тогда существовали более благоприятные экономические условия, а великокняжеское правительство выступало богатым меценатом. И кто может сказать с полной определенностью, кем именно был мастер Анания, изготовивший между 1499 и 1525 гг. резной деревянный складень для пинского князя Феодора Ивановича Ярославича¹⁶? В нем трудно увидеть грека, но связь с произведениями афонской резьбы налицо, и именно она настойчиво требует объяснения, выходящего за рамки простых предположений.

Одним словом, явление миграции памятников может и должно рассматриваться как важный аспект истории культуры Беларуси. Рассматриваться объективно и взвешенно, без всякой нервозности и политических амбиций. Беларусь уже к началу текущего столетия оказалась настолько разграбленной, что увидеть ее культурное развитие в историческом прошлом казалось почти невозможным. Н.П.Щекотихин одним из первых сумел преодолеть преграды, воздвигнутые исчезновением многих памятников¹⁷. Сегодня положение несколько улучшилось за счет многочисленных археологических материалов, ранее неизвестных, а также находок произведений, казалось, утраченных навсегда. Их дальнейшие поиски необходимы, и только это даст надежные основания говорить более утвердительно о том, что пока не вышло из стадии самых осторожных предположений.

¹ Супрасльскі или Ретков зборнік. Сфія, 1982–1983. Т. I–II.

² Іванова-Мавродзінова В., Мавродзінова Л. За ўкрасата на Супрасльскія зборнік // Літэратуразнаўства і фальклорыстыка: В чэст на 70-годзішніна на акад. П.Дінекава. Сфія, 1983. С. 165–174.

³ См.: Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. М., 1984. С. 65–66. № 23.

⁴ Николай (Далматов), архим. Супрасльский Благовещенский монастырь: Историко-статистическое описание. СПб., 1892.

⁵ Туровское евангелие одиннадцатого века: Изд. Виленского учебного округа. СПб., 1868.

⁶ Гильтебрандт П.А. Туровское евангелие XI в.: 1. Краткое известие о Туровском евангелии; 2. Древний текст с современным наусупротив и с отметами по Остомирову евангелию. Вильна, 1869.

⁷ Тот И.Х., Хоргоши Э., Ховат Г. Туровские листки // Материалы и сообщения по славяноведению. Сегед, 1978. Вып. XIII. С. 181–238.

⁸ Подробнее о художественном оформлении — в моей подготовленной к печати статье: Туровские листки — памятник книжного искусства XI века (рукопись).

⁹ Пуцко В. Аб іконе Багамацеры Эфескай у старажытным Полацку // Полацк. 1991. № 8. С. 16–20.

¹⁰ Петров Н.И. Купятицкая икона Богородицы, в связи с древнерусскими энколпионами // Труды IX Археологического съезда в Вильне. 1893. М., 1897. Т. II. С. 71–79; Зоценко В.Н. Об одном типе древнерусских энколпионов // Древности Среднего Поднепровья. Киев, 1981. С. 113–124; Пуцко В. Київський енколпійон — Куп'ятицька ікона Богородиці // Людина і світ. 1996. № 1–2. С. 21–24; Он же. Купятицкий крест-энколпион (в печати).

¹¹ Алексеев Л.В. Лазарь Богша — мастер-ювелир XII в. // Сов. археология. 1957. № 3. С. 224–244; Он же. Крест Ефросинии Полоцкой 1161 года в средневековье и позднейшие времена // Российская археология. 1993. № 3. С. 70–78. См. также: Пуцко В. Крыж Ефрасіньні Полацкай і ўзвыжальныя крыжы XII–XIII стст. // Полацк. 1992. № 4 (14). С. 12–17.

¹² Сапунов А. Древности Спасо-Евфросиниевского монастыря в Полоцке // Полоцкие епархиальные ведомости. 1885. № 9. Отд. неоф.; Параскеве княжне Полоцкой. Витебск, 1888. С. 44–46; Сементовский А.М. Белорусские древности. СПб., 1890. Вып. 1. С. 125–128. Рис. 76, 77.

¹³ Пуцко В.Г. Мнимый крест Параскевы Полоцкой // Беларускія старажытнасці: Матэрыялы канферэнцыі па археалогіі БССР і сумежных тэрыторый. Мн., 1972. С. 210–219; Он же. Славянская надпись на кресте-реликварии из Полоцка // Slovo: Casopis Staroslavenskog zavoda. Zagreb, 1980. Sv. 30. S. 101–121.

¹⁴ Пылаев П. Описание пергаментного евангелия, хранящегося в музее, состоящем при Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. 1876. Декабрь. Прилож. С. 1–45.

¹⁵ Шматаў В.Ф. Мініяцюры Аршанскага евангелля XIII ст. // Помнікі старажытнабеларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 10–19.

¹⁶ Плешанова И.И. Два резных деревянных образка в собрании Русского музея // Памятники культуры: Новые открытия. 1979. Л., 1980. С. 209–217.

¹⁷ Шчакаціхін М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Мн., 1928. Т. 1.

Мая ЯНІЦКАЯ (Мінск)

Лёс страчаных полацкіх каштоўнасцей

Полацк — адзін з самых старажытных гарадоў усходніх славян. Заснаваны крывічамі. Упершыню ўпамінаецца ў “Аповесці мінулых гадоў” пад 862 г. Але Беларускае радыё сёлета ў чэрвені паведаміла, што археолагі знайшлі там рэчы матэрыяльнай культуры, якія робяць горад старэйшым аж на 500 гадоў! Ды не будзем забягаць наперад і дачакаемся навуковай публікацыі па выніках археалагічных раскопак.

Як вядома з гістарычных крыніц, у X–XIII стст. Полацк быў цэнтрам княства, самага буйнога на тэрыторыі Беларусі, якое мела самастойную княжацкую дынастыю Рагваладавічаў. У горадзе развіваліся многія віды рамёстваў (кавальскае, ювелірнае, касцярэзнае, гарбарнае, шавецкае і інш)¹. Яшчэ да падзелу хрысціянства (у сярэдзіне XI ст.) на праваслаўнае і каталіцкае веравызнанні тут у 992 г. была створана Полацкая епархія².

У XI ст., пры князі Усяславе Брачыславічу (прапраўнуку Рагвалада) Полацк нават стаў галоўным канкурэнтам Кіева. У сярэдзіне XI ст. тут быў узведзены Сафійскі сабор па прыкладу Кіева і Ноўгарада. З 1105 г. у горадзе дзейнічала самастойная епіскапская кафедра³. Шырокае развіццё культуры Полацка адбылося ў XII ст. дзякуючы асветніцкай і мецэнацкай дзейнасці полацкай князеўны Прудславы (у манастве Ефрасінні), унучкі Усяслава Брачыславіча. Яна заснавала ў Полацку два манастыры (жаночы і мужчынскі), пры якіх стварыла скрыпторыі. Тут у XII ст. працаваў вядомы ювелір сярэдневякоўя Лазар Богша, які стварыў крыж па заказе Ефрасінні, і ўзводзіў помнікі архітэктуры дойлід Іаан. Пры Іаане сфармавалася полацкая школа дойлідства, што аказала вялікі ўплыў на далейшае развіццё архітэктуры не толькі Беларусі, але і іншых усходніх славян. Ефрасіння, будучы манашкай, а затым ігуменняй манастыра, не толькі стварыла скрыпторыі, але нават сама перапісвала кнігі⁴. Пры ёй была распісана фрэскамі Спаса-Ефрасіннеўская царква. Ефрасіння папрасіла візантыйскага імператара Мануіла Комніна (мужа яе цёткі) прыслаць для гэтай царквы абраз “Маці Божай Эфескай”, які ёй і быў спрэзентаваны⁵.

Пачынаючы з XII ст. Полацк — буйнейшы культурны цэнтр Беларусі. У XII–XIV стст. у горадзе былі напісаны “Полацкі летапіс” (не збырогся) і “Полацкія Евангеллі”. Апошнія ўяўляюць сабой тры рукапісы XII–XIV стст.

Яшчэ пры Ефрасінні Полацкай у Сафійскім саборы была бібліятэка, а крыху пазней і вялікае кнігасховішча, дзе захоўваліся і каштоўныя творы мастацтва⁶. У XII ст. у Полацк магло трапіць шмат помнікаў візантыйскага, у тым ліку грэчаскага культавага мастацтва. Гэтаму спрыялі не толькі роднасныя сувязі княжацкага роду Рагваладавічаў з візантыйскім імператарскім домам, але і дзейнасць грэчаскіх святароў у Полацку. Вядома, што полацкімі епіскапамі былі грэкі Казьма ў 1147 г., Мікалай у 1183 г.⁷

Створаныя ў Полацкім княстве ў час сярэднявёкаў культурныя каштоўнасці Беларуссю страчаны. Помнік сусветнай значнасці — Крыж Ефрасінні, як вядома, апошні раз знік у час Другой сусветнай вайны. Яго лёс апісаны ў дзесятках артыкулаў розных аўтараў. Цяпер крыж шукае Інтэрпол.



Трохабразовы складзень з Сафійскай царквы

Візантыйскі абраз 1173 г. “Маці Божая Адзігітрыя” (пазней “Эфеская”, “Корсунская”, “Тарапецкая” і нарэшце “Полацкая”), які прывезлі ў Полацк з Канстанцінопаля, таксама страчаны. З XIII ст. пачалося вандраванне гэтага абраза. Згодна з адной версіяй, абраз урачыста перавезлі ў 1239 г. у Вакрасенскую царкву горада Тарапец з нагоды шлюбу полацкай князеўны Параскевы з роду Рагвалодавічаў і князя Аляксандра Яраславіча, які пазней атрымаў ганаровае прозвішча Аляксандр Неўскі.

Згодна з іншай версіяй, абраз “Маці Божая Полацкая” трапіў у горад Тарапец у XVI ст., у час Лівонскай вайны. Яго нібыта прывезлі з сабой манахі Полацкага Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра, якія ратаваліся ад “самага праваслаўнейшага” цара Івана Жалівага. Ужо ў XX ст. абраз “Маці Божая Полацкая” трапіў у Расійскі музей Санкт-Пецярбурга⁸.

Дзякуючы вядомаму беларускаму даследчыку кніжных скарбаў Міколе Нікалаеву мы маем больш падрабязныя звесткі пра страчаныя полацкія рукапісы. Так, Полацкі летапіс XII ст. увогуле не збылося да нашых дзён, а Полацкія Евангеллі таксама трапілі ў Расію⁹.

Полацкае Евангелле XII ст., якое належала Траецкаму манастыру г.Полацка, у XIX ст. трапіла ў Маскву. Асноўная частка дасталася гісторыку М.Пагодзіну, а два аркушы праз І.Бяляева трапілі да калекцыянера В.Ундольскага. У 1852 г. Полацкае Евангелле было куплена разам з усім пагодзінскім кніжным зборам Імператарскай Публічнай бібліятэкай і перавезена ў Пецярбург. Цяпер яно захоўваецца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы Санкт-Пецярбурга (ДПБ. Аддз. рук. Паг. 12).

Астатнія два аркушы, якімі завалодаў В.Ундольскі, трапілі ў бібліятэку Румянцаўскага музея разам з усім яго бібліятэчным зборам. Гэтая частка Полацкага Евангелля XII ст. захоўваецца ў аддзеле рукапісаў Расійскай дзяржаўнай бібліятэкі ў Маскве.

Два полацкія рукапісныя пергаментныя Евангеллі XIV ст., якія належалі манастыру Іаана Прадцечы, як і ілюстраваны рукапіс XII ст. (яго многія даследчыкі адносяць да Полацкіх Евангелляў), захоўваюцца ў Расійскай дзяржаўнай бібліятэцы ў Маскве.

Багатую бібліятэку кафедральнага Сафійскага сабора г.Полацка разрабавалі ў 1579 г. войскі караля Стафана Баторыя. “...Апрача летапісаў, у ёй было шмат твораў грэчаскіх айцоў царквы, і сярод іх творы Дыянісія Аэрапагіта пра нябесную і царкоўную іерархію, усё на славянскай мове”¹⁰. Сакратар Стафана Баторыя Рэйнгольд Гейдэнштэйн крыху згадвае ў сваіх мемуарах і пра іншыя нарабаваныя каштоўнасці: “У вачах адукаваных людзей амаль не меншую каштоўнасць, чым уся астатняя здабыча, мела знойдзеная там бібліятэка”¹¹. Кнігі Сафійскай бібліятэкі былі вывезены часткова ў Кракаў, у каралеўскую бібліятэку. Другая частка Сафійскай бібліятэкі трапіла ў бібліятэку акадэміі ў Замосці.

Рабункі полацкіх кнігасховішчаў працягваліся і пазней. У час вайны 1654–1667 гг. з Масковіяй з полацкай царквы Параскевы Пятніцы было вывезена ў Растоў, у Барысаглебскі манастыр, Евангелле XVI ст., заказанае полацкім архіепіскапам Нафанаілам¹².

Частка полацкіх рукапісных кніг, якія змяшчалі выдатныя помнікі беларускай тэатральнай культуры — зборнікі інтэрмедый, верагодна, загінула ў Варшаве ў час Другой сусветнай вайны. У Варшаву іх перадаў з Публічнай бібліятэкі Петраграда Расійскі ўрад паводле Рыжскага мірнага дагавора 1921 г.¹³.

Невядома куды і як знік рукапісны полацкі памяннік (датаваны раней XV стагоддзя), які бачыў у 1912 годзе Вацлаў Ластоўскі ў Барысаглебскім манастыры. Памяннік пачынаецца з памінання вялікіх князёў Полацкіх, Менскіх (Глебавічаў), Лагойскіх, Віцебскіх, Друцкіх і інш.¹⁴.



Лампада да абраза “Пакроў”

Рукапісы вучэбных курсаў па фізіцы і логіцы прафесара Полацкай калегіі езуітаў Міхала Карвоўскага (XVII ст.) трапілі ў бібліятэку Віленскага універсітэта, дзе пазней ён быў выкладчыкам¹⁵.

Невядома куды трапілі старажытныя святыні Сафійскай царквы (былога Сафійскага сабора), прыпісанай у канцы XIX ст. да Мікалаеўскага сабора ў Полацку. Святыні гэтыя бачыў у 1877 г. А.Семянтоўскі, які нават надрукаваў іх выявы¹⁶. Гаворка ідзе пра вялікі (адзін аршын вышыняй і паўтара аршына шырынёй) трохабразавы складзень, які быў размешчаны ў ківоце, з выявамі Святога Міколы ў цэнтры, Св. Варвары і Апостала Іакава па баках. Пад абразом Св. Міколы была прымацавана металічная пласціна з гравіраваным кірылічным надпісам аб тым, што абраз належаў у 1606 г. Запалоцкай Казьма-Дзям’янаўскай царкве, а ў 1708 г. быў акаваны срэбрам. Усе абразы былі цалкам пакрыты сярэбранымі абкладамі (акрамя твараў і далоняў).

Акрамя таго, у той жа царкве А.Семянтоўскі звярнуў увагу на добрую старажытную работу сярэбранай лампады з накрыўкай, якая вісела на трох масіўных сярэбраных ланцугах перад абразом “Пакроў”.

На верхнім пасачку лампады быў выразаны старажытным лацінскім шрыфтам (у тры радкі) тэкст. З яго вынікала, што лампада была зроблена ў 1692 г. да абраза “Пакроў” полацкай Сафійскай царквы (у той час уніяцкай). Пачатак і канец надпісу завяршаліся гербам з выявамі лука і стралы, а таксама манаграмамі укладальнікаў: S.S.K.B. У тэксце згадваліся мужчыны дому Радзевічаў, Міхневічаў і “Starchy Klastoru X.Babinski vilozyl”, а таксама кошт затрат “srebra Klastornego griwien cztirynascie”.

У рызніцы той жа царквы захоўваліся старажытныя тканіны з воўны, а таксама вышываныя золатам і срэбрам па аксаміту творы кultaвага прызначэння. Сярод іх — тры так званыя ваўняныя “воздухи” з выявамі аднагаловых арлоў з кветкай у дзюбе; скуф’я-мітра (па меркаванню А.Семянтоўскага, належала полацкаму архіепіскапу Антону Сяляве) і старажытны царкоўны дыван. У яго сярэдніку быў вытканы крыж, на сяродкрыжжы якога размяшчаліся выявы жывёл у час Апакаліпсіса і надпіс грэчаскімі літарамі: “На агнца і васіліска наступіши и попрешл льва і змія да некогда преткнеши о камень ногу твою”. Гэта тэкст з “Псал. 90. Живый въ помощи Вышняго”¹⁷. Адначасова А.Семянтоўскі бачыў мяккае разб’яное крэсла старажытнай работы, абабітае спецыяльна вытанымі для яго тканінамі. На фасадзе спінкі крэсла былі змешчаны выявы буйных і дробных кветак з лісцем. На тыльным баку спінкі выткана буйная выява двухгаловага арла пад каронай, які трымае скіпетр і дзяржаву, увенчаную мальтыйскім крыжам, а на яго грудзях размешчана драбнейшая выява абраза “Георгій Пераможца”.

Акрамя таго, невядома дзе цяпер знаходзіцца старажытны чудатворны абраз “Маці Божая” з Полацкага Сафійскага сабора, які ўпершыню згадваўся ў інвентары Сафійскага сабора, складзеным пад наглядам уніяцкага епіскапа Белазора ў 1697 г. Там жа паведамлялася, што абраз гэты падаравала ў 1465 г. польская каралева Гелена (Алена, жонка Вялікага князя ВКЛ Аляксандра, адначасова караля Польшчы, яна ж дачка Маскоўскага князя Івана III), калі ехала праз Полацк у Вільню. Вакол абраза была сярэбраная пазалочаная рама з 18-цю рознакаляровымі камянямі. А на самім абразе былі дзве вызалочаныя па серабру кароны, з іх адна была старажытная¹⁸.

У архіве Полацкай духоўнай кансісторыі А.Сапуноў знайшоў запіс: “Чудотворный Образ Пресвятой Девы, в серебряной, позолоченой ризе,

украшенной крупными драгоценными камнями, — взял комендант Озеров”, які быў камендантам Полацка ў час захопу горада Пятром І. Гэты факт дакументальна пацвердзіўся і ў інвентары 1712 г. — “Чудотворный Образ Пресвятой Девы, находившийся в Кафедральной церкви Полоцкой, увезен комендантом Озеровым в Смоленск”¹⁹.



Тканы з воўны “воздух” з Сафійскай царквы

Знік і чудатворны абраз “Маці Божая Іверская” (дакладная дата і месца стварэння не вызначаны), які знаходзіўся ў саборы Полацкага Багаяўленскага манастыра. Першая інфармацыя пра яго згадвалася ў “Выпись[у] из градских актовых книг Полоцкого воеводства”, з якога А.Сапуноў даведаўся, што гэты абраз выратавалі ў 1683 г. ад пажару ў саборы. Там жа паведамлялася, што абраз быў старажытны і напісаны на дошцы, меў сярэбрана-вызалачаныя шаты і карону ў Божай Маці. Асобна падкрэслівалася, што карона над галавой дзіцяці была чаканена з чырвонага золата і важыла “50 золотн.”. Абедрэзвыя шаты і кароны да таго ж былі яшчэ ўпрыгожаны каштоўнымі камянямі. Вышыня абраза 2 аршыны 1 вяршок, а шырыня 2 аршыны.

Вакол абраза “Маці Божая Іверская” яшчэ былі размешчаны асобныя кампазіцыі (клеймы?) з святочнымі сюжэтамі і таксама ў сярэбра-

ных абкладах. Гэта вельмі рэдкі іканапісны извод. Вага ўсяго серабра на гэтым абразе (значылася па вопісу) 28 фунтаў і 28 “золотн”²⁰.

Як вядома, пры Полацкай калегіі езуітаў (навучальнай установы, што дзейнічала з 1581 да 1812 г.) у 1780 г. быў створаны музей, які папаўняўся рэдкімі творамі заходнееўрапейскага мастацтва, што звозілі



Частка старажытнага полацкага дывана

сюды многія езуіты свету, таму што Полацк 47 гадоў, пачынаючы з 1773 г., быў іх цэнтрам²¹. Музей быў закрыты па загаду Міністэрства асветы Расіі ў 1830 г., а ўсе яго каштоўнасці ў 1831 г. трапілі пераважна ў расійскія музеі, бібліятэкі і архівы. У Санкт-Пецярбург перадалі мастацкія творы з бурштыну, чатыры пальмавыя лісты з тэкстамі малабарскага пісьма, больш як чатыры тысячы гіпсавых адбіткаў розных медалёў, чарапахавую канторку, 256 пудоў кніг. Вывезеныя ў той час з музея сонечны гадзіннік вельмі рэдкай работы і прыгажосці, дзве скрыні з карцінамі і страдаўнімі абразамі знаходзяцца ў былым Музеі гісторыі рэлігіі і атэізму (Санкт-Пецярбург). У Акадэмію мастацтваў Санкт-Пецярбурга паступілі чатыры старажытныя мазаічныя карціны (адна з выявай папугая на галінцы, другая — “Вывяржэнне Везувія”) і два краявіды, дзве копіі твораў пэндзля мастака XVIII ст. Нядзвецкага (адна — “Прасвятая Багародзіца”, другая — “Марыя Магдаліна”) і арыгіналь-

ная карціна фламандскай школы²². Частка музейных экспанатаў паступіла ў Маскоўскі ўніверсітэт, рэшту экспанатаў перадалі ў Вільню і Віцебск, а частка бібліятэкі засталася ў Полацку²³. Яшчэ ў канцы XVIII ст. з гэтага музея вывезлі ў Рыгу 300 пудоў рукапісных кніг і столькі ж — у Каралевец²⁴.



Крэсла, якое бачыў А.Семянтоўскі

Афіцыйных звестак пра вываз архіва Полацкай езуіцкай калегіі няма, але частка яго выпадкова была знойдзена ў Сібірску, а частка — у адзеле рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі Акадэміі навук Літоўскай Рэспублікі²⁵.

Невялікая частка алтарных абразоў з езуіцкага касцёла трапіла ў Польшчу²⁶.

У 1915 г. са Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра былі эвакуіраваны ў г. Растоў Яраслаўскай губерні “самыя дарагія іконы, ковчег с дрэвымі крестікамі і т.д.”²⁷.

Ужо ў наш час археолагі М.Каргер і П.Рапапорт вывезлі ў Расію рэшткі фрэскавага жывапісу царквы-пахавальні з Ефрасіннеўскага манастыра г. Полацка і перадалі іх у Ноўгарадскі музей старажытнай архітэктуры. Для нас гэтыя фрагменты ўяўляюць вялікую каштоўнасць, таму што амаль усе сярэдневяковыя фрэскі Беларусі, у тым ліку з многіх

полацкіх цэркваў, знішчаны разам з храмамі, акрамя фрэсак Спаса-Ефрасіннеўскай царквы XII ст.

У філіял Іванаўскага краязнаўчага музея ў г. Кінешма (Расія) невядома пры якіх абставінах трапіла скульптура “Гжэгаж” XV–XVI стст. з былога касцёла полацкага бернардынскага кляштару, пабудаванага ў 1498 г., калі ваяводам быў Альбрэхт Гаштольд²⁸.

¹ БелСЭ. Мн., 1975. Т. 8. С. 486.

² О начале Полоцкой Епархии: Коммюнике научного colloквиума Белорусской Православной церкви Московского Патриархата // Вестник Белорусского Экзархата. 1992. № 1. С. 11–14.

³ БелСЭ. Т. 8. С. 485.

⁴ Нікалаеў М. Палата кнігапісная. Мн., 1993. С. 25.

⁵ Орлов В. Тайны полоцкой истории. Мн., 1995. С. 90.

⁶ Сапунов А.П. Древние иконы Божией Матери в Полоцкой епархии. Витебск, 1888. С. 10; Вестник Белорусского Экзархата. 1990. № 5. С. 21.

⁷ Шалина Т.И. Чудотворная Полоцкая икона Божией Матери “Одигитрия”, известная как “Эфесская”, “Корсунская” и “Торопецкая” // Вестник Белорусского Экзархата. 1992. № 2. С. 25.

⁸ Тамсама. С. 31.

⁹ Нікалаеў В. Палата кнігапісная. С. 23, 25; ЭЛІМБел. Мн., 1987. Т. 4. С. 337.

¹⁰ Нікалаеў М. Палата кнігапісная. С. 62.

¹¹ Тамсама.

¹² Тамсама.

¹³ Тамсама. С. 63.

¹⁴ Тамсама. С. 76.

¹⁵ Тамсама. С. 108.

¹⁶ Сементовский А. Белорусские древности. СПб, 1890. Вып. 1. С. 130–135.

¹⁷ Тамсама. С. 7.

¹⁸ Сапунов А.П. Древние иконы Божией Матери в Полоцкой Епархии. Витебск, 1888. С. 14–15.

¹⁹ Тамсама.

²⁰ Тамсама. С. 8.

²¹ Вяртанне–2 (Зборнік артыкулаў і дакументаў). Мн., 1994. С. 5–8.

²² Хадыка А.Ю. “Дело о передаче в дар императором 7 картин, находящихся в Полоцком иезуитском музее” // Вяртанне–1. Мн., 1992. С. 190.

²³ Каханоўскі Г.А. Археалогія і гістарычнае краязнаўства на Беларусі ў XVI–XIX стст. Мн., 1984. С. 79.

²⁴ Каханоўскі Г.А. Прадвесне навукі. Мн., 1990. С. 104, 105.

²⁵ Вяртанне—2. С. 7.

²⁶ Kałamajska—Saed M. Losy wyposażenia Kościoła jezuitów w Połocku // Rocznik historii sztuki. Warszawa, 1988. T. XVII. S. 131.

²⁷ Орлов В. Тайны полоцкой истории. С. 84–85.

²⁸ Мар'яноў В. “Гжэгаж” // Мастацтва. 1986. № 1. С. 30–32.

Ларыса ГРЫШЧАНКА, Людміла НАЛІВАЙКА (Мінск)

Беларускі плакат 20-х гадоў у замежных архівах

Гады грамадзянскай вайны і іншаземнай ваеннай інтэрвенцыі вывесцілі праблемы далейшага развіцця выяўленчага мастацтва Беларусі. Упершыню абмяркоўваліся пытанні і магчымасці аховы помнікаў нацыянальнага мастацтва, культуры, гісторыі, ствараліся шматлікія таварыствы, групы, творчыя аб'яднанні для кіравання мастацкімі працамі. Выяўленчае мастацтва выходзіла на новую ступень развіцця, набываючы статус палітычнага барацьбіта, звязанага з рэвалюцыйнымі ідэямі перабудовы, нацыянальнага адраджэння, лозунгамі аб волі, незалежнасці, зямлі. Прэса тых часоў паслядоўна абвешчвала аб руху рэвалюцыйных ідэй на захад: Беларусь становілася сапраўдным плацдармам барацьбы.

Знамянальны час настаў тады для плаката. Гэта баявая, наступальная творчасць узяла на сябе задачы агітаваць, прапагандаваць, інфармаваць.

Плакаты, якія распаўсюджваліся ў 20-я гады ў Беларусі, можна падзяліць на дзве групы. Шмат агітпрасветнай літаратуры прыходзіла з расійскіх цэнтраў. Іх дастаўлялі агітцягнікі з Масквы, Петраграда, а таксама з Кіева. Тэма твораў — падтрымка беларускага народа ў яго барацьбе з акупантамі. У 1918 г. у Мінску былі выдадзены плакаты “В шпонах орла бялэго” (на польскай мове) і “Вось як живеца пры панаванні польскай шляхты” (на яўрэйскай мове). У 1920 г. у Кіеве выйшаў плакат “У цісках белага арла пакутуе пралетарыят Польшчы, Беларусі і Украіны”. У Смаленску быў надрукаваны агітзаклік да вучняў, дзе ставілася пытанне аховы помнікаў беларускай гісторыі і культуры. Ідэі нацыянальнай самасвядомасці, аднак, глухлі ў моры балышавіцкай прапаганды.

Беларускі плакат увогуле і асабліва тых часоў з'яўляецца слаба даследаванай старонкай беларускага мастацтва, нягледзячы на тое,

што намі праведена вялікая даследчая праца па пошуках яго ў архівах музеяў і ў такіх кнігасховішчах, як Руская дзяржаўнай бібліятэка (Масква), Нацыянальная публічная бібліятэка імя М.Я.Салтыкова-Шчадрына (Санкт-Пецярбург). Перагледжаны фонды былых музеяў У.Леніна, Рэвалюцыі ў Маскве, Вільнюсе, архівы і музеі Мінска, Віцебска, Гомеля і інш.

Станаўленню агітацыйна-масавай прапаганды як новага віда савецкага выяўленчага мастацтва садзейнічалі Чырвоная Армія і яе структуры пры Палітадзеле Заходняга фронту, які знаходзіўся ў Смаленску. У інструкцыях Палітадзела ўказвалася, што “Агіт-пункты — гэта прапаганда мастацкімі формамі і вобразамі ідэй сацыялістычнага будаўніцтва і папулярызацыя пралетарскага выяўленчага мастацтва”. Такія пункты размяшчаліся на вакзалах, у чырвонаармейскіх клубах. “Звезда” пісала: “Пры ўездзе ў любы горад Мінскай губерні, у любое мястэчка вы бачыце свежарасклееныя плакаты, друкаваныя там, дзе ёсць друкарні, рукапісныя — дзе іх няма”. Заказчыкі мелі адзіны клопат: працаваць “больш спрошчаным” метадам, не ў складанай “буржуазнай” манеры. Сапраўды, разглядаючы карту тых часоў, можна ўбачыць, што школы “новага рэвалюцыйнага ўзору”, майстэрні РОСТА па друкаванню агітлітаратуры складалі сапраўдны “чырвоны калідор”, так бы мовіць, новую агітацыйную прастору. Актывізацыя агітработы прыходзілася на 1919–1922 гг., калі ўсходняя частка Беларусі была далучана да Расіі. Менавіта палітычная сітуацыя спрыяла адкрыццю майстэрняў і школ па падрыхтоўцы маладых агітатараў у Гомельскай мастацкай школе імя М.Врубеля, Віцебскай школе рэвалюцыйнага ўзору, Смаленскіх пралеткультуўскіх майстэрнях, дзе вяліся эксперыменты па стварэнню новага “індустрыяльнага” мастацтва. Удзельнікамі гэтай мастацка-адукацыйнай працы з’яўляліся М.Шагал, К.Малевіч, С.Юдовін, В.Ермалаева, Л.Лісіцкі, У.Стрэмінскі, К.Кобра, А.Быхоўскі, А.Гефтэр, Г.Змудзінскі, Б.Ульпі, Г.Зархін, Я.Фрындлендэр, А.Ахола-Вало, Я.Целішэўскі, П.Гуткоўскі, Я.Драздовіч, Ф.Іванчук і шэраг іншых творцаў, якія прынялі ўдзел у стварэнні новых формаў і жанраў выяўленчага мастацтва Беларусі. Беларускі перыяд творчасці заняў у іх біяграфіях належнае месца.

Сувязь мастак–школа–майстэрня–плакат стварала моцныя мастацка-адукацыйныя асяродкі ў Беларусі. Амаль да 1922–1923 гг. школы трымаліся пад патранатам “цэнтра” — Наркамасветы, кіраўніцтва РОСТА, Пралеткульты, Наркамасветы, прафадукцыі і інш.

“Рэвалюцыйнасць” мастакоў знаходзіла адлюстраванне ў пошуках новых сродкаў: ад шматфігурных кампазіцыйнай сюжэтаў да сімвалічных геаметрычных формаў. Усё выяўлялася на аркушах паперы з прымяненнем двух-трох фарбаў, або нават адной. Выразаліся клішэ з лінарыту, фанеры, рабіліся малюнкi на шкле (эстамп), ішлі шматлікія эксперыменты з рознымі матэрыяламі. На адваротных баках плакатаў або прама каля ніжняга левага ці правага боку ставіліся штампы “ГомельРОСТА”, “СмаленскРОСТА”, “УНОВІС. Віцебск”, “Палітаддзел 16 арміі” і інш.

Новае рэвалюцыйнае мысленне даволі паспяхова праходзіла выпрабаванне: шмат мастакоў-агітатараў становіліся знакамітымі ў Маскве, Ленінградзе, у Польшчы, Фінляндыі, Францыі. Такім чынам, беларускі плакат 20-х гадоў з’яўляецца вельмі важнай гістарычнай, мастацкай і палітычнай з’явай, якая вызначыла многія лёсы і біяграфіі. Прыкладам з’яўляюцца лёсы беларуса Я.Драздовіча, рускага мастака К.Елісеева (часопіс “Крокодил”), яўрэя А.Быхоўскага, фіна А.Ахола-Вало, паляка У.Стрэмінскага і інш. Агітплакат перыяду грамадзянскай вайны і іншаземнай інтэрвенцыі — інтэрнацыянальны пласт культуры, які патрабуе глыбокага даследавання. Таму мы ставім пытанне аб вяртанні гэтай часткі беларускай спадчыны на радзіму.

У “Дадатку” падаем спіс плакатаў, якія былі выдадзены ў Беларусь і знаходзяцца ў архівах Масквы, Санкт-Пецярбурга, Вільнюса, а таксама плакатаў, выдадзеных за яе межамі, але беларускіх па тэксту, тэматыцы ці мастаку.

Гомель

1. “Красный набат”. Дзяржвяд Гомельскага аддз. 1919. Мастак А.Быхоўскі.
2. “Первое Мая. За героями труда — к светлому будущему” Гомельск. аддз. 1920. Мастак А.Быхоўскі.
3. “1917–1920”. ГомельРОСТА. 1920. Мастак А.Гефтэр.
4. “Помогите раненому красноармейцу!” Дзяржвяд. Гомельск. аддз. 1920. Мастак А.Быхоўскі.
5. “Крестьяне! сдавайте излишки”. ГомельРОСТА, 1920. Мастак Я.Целішэўскі.
6. “Труд — отец всякого богатства, земля — его мать”. Дзяржвяд. Гомельск. аддз. 1921. Мастак А.Быхоўскі.
7. “Невеждой не должен быть никто”. Дзяржвяд. Гомельск. аддз. 1921. Мастак А.Быхоўскі.

8. “Принуждение и позор бездельнику-лодырю. Крестьянин! До войны ты в своем Могилёвском уезде...” Гомгубпалітасвета, студыя імя М.Врубеля, 1921. Мастак А.Быхоўскі.
9. “Помощь и премия старательному сеятелю... Крестьянин! До войны ты в своем Горецком уезде...” Гомгубпалітасвета, студыя імя М.Врубеля, 1921. Мастак А.Быхоўскі.
10. “Помощь и премия старательному сеятелю... Крестьянин! До войны ты в своем Климовичском уезде...” Гомгубпалітасвета, студыя імя М.Врубеля, 1921. Мастак А.Быхоўскі.
11. “Помощь и премия... Крестьянин! До войны ты в своем Стародубском уезде...” Гомгубпалітасвета, студыя імя М.Врубеля, 1921. Мастак А.Быхоўскі.
12. “Помощь и премия... Крестьянин! До войны ты в своем Суражском уезде...” Гомгубпалітасвета, студыя імя М.Врубеля, 1921. Мастак А.Быхоўскі.
13. “Помощь и премия... Крестьянин! До войны ты в своем Чериковском уезде...” Гомгубпалітасвета, студыя імя М.Врубеля, 1921. Мастак А.Быхоўскі.
14. “Крестьяне! Укрепляйте и поддерживайте свои сельские комитеты. Они созданы для того, чтобы поднять и улучшить крестьянское хозяйство вашими усилиями и вашей собственной волей!” Гомпалітасвета, 1921.
15. “Помощь и премия старательному сеятелю. Принуждение и позор бездельнику-лодырю”. Гомпалітасвета, 1921.
16. “Крестьяне! Выполняйте хлебную разверстку. В братском союзе крестьян и рабочих — победа рабоче-крестьянской России...” [тэкст Прахожага]. Дзяржвыд. Гомельск. аддз., 1920.
17. “Да здравствует власть Советов! Смерть Врангелю!” 1920.
18. “Против холода в атаку”. 1920.
19. “Дезертир — враг [вершы Прахожага]. 1920. Мастак А.Быхоўскі.
20. “Красная Армия — защитник”. 1920. Мастак А.Быхоўскі.
21. “К оружию!”
22. “Мы подняли гордо и смело знамя борьбы за рабочее дело”.
23. “Трудовое крестьянство! Сельсовет твоя лучшая опора”
24. “Нет дров, нехватка всюду, дров нарежу — все добуду”. 1921.
25. “Голосуйте за коммунистов!” Мастак Я.Т.
26. “Сравнительная таблица земель Польши и других, которых Польша хочет поработить (Белоруссия, Украина. Литва)”.

27. “Долой безграмотность!” Мастак А.Б.
28. “1917–1920”. Мастак А.Гефтэр.

Мінск

1. “W szponach orla białego...” (на польскай мове). 1918.
2. “Вось як жывецца пры панаванні польскай шляхты” (на яўрэйскай мове). 1919.
3. “На помощь рабоче-крестьянской молодежи России под знаменем юношеского интернационала спешат отряды рабочей молодежи Запада и Востока”. Юнацкі аддзел, Дзяржвыд. Беларусі, 1921. Мастак Г.Зархін.
4. “Первое мая у нас — 1 мая за границей”. Дзяржвыд, 1921. Мастак Б.Ульпі.
5. “Пошлете в Совет меньшевиков — придет буржуй. Пошлете коммунистов — власть останется в руках рабочих и крестьян”. Дзяржвыд БССР, 1921. Мастак Г.Змудзінскі.
6. “Рабочий! Еще несколько твоих мощных ударов окончательно выбросят капиталистов, а пролетариату дадут все необходимое”. Дзяржвыд, 1921. Мастак П.Гуткоўскі.
7. “Вернись, дезертир!” БелРОСТА, 1921. Мастак Б.Ульпі.
8. “Иди на курсы красных командиров”. Дзяржвыд, 1920. Мастак П.Гуткоўскі.
9. “В братском единении труда крестьян и рабочих — залог производительности страны”. Дзяржвыд, 1921. Мастак П.Гуткоўскі.
10. “Крестьянин кормит рабочего. Рабочий знает это и в долгу перед крестьянином не останется”. Дзяржвыд, 1921. Мастак П.Гуткоўскі.
11. “Крестьянин, продналог внеси скорей, чтобы излишками пользоваться вольней!” Дзяржвыд, 1921. Мастак М.І.
12. “Разруха производства — торжество врага”. Дзяржвыд, 1921. Мастак П.Гуткоўскі.
13. “Смерть бандитам! Ах вы, мерзавцы, мы строим, а вы...” Дзяржвыд, 1921. Мастак А.Станюта.
14. “Выметем этот сор (бандитизм) из нашей белорусской хаты...” Дзяржвыд, 1921. Мастак Г.Змудзінскі.
15. “Сонца навукі праз хмары цёмныя прагляне над нашай нівай. Будуць жыць дзеці патамныя доляй шчаслівай”. Дзяржвыд, 1921. Мастак Я.Драздовіч, літограф Віннік.

16. “Много сроков — много налогов...” Дзяржвыд, 1922–23. Мастак П.Гуткоўскі.
17. “1901–1902 гг.”[прызыў у Чырвоную Армію]. Дзяржвыд, 1921.
18. “Схема Совета Профессиональных Союзов Белоруссии”. Дзяржвыд, 1921. Мастак В.Кармышын.
19. “Что такое единый натуральный налог. Крестьянин! Внеси свою долю единого продналога, укрепляй Советскую власть и тем самым ты...”. Галоўпалітасвета, 1921.
20. “Прамысловасць Беларусі”. Дзяржвыд, 1925.
21. “Рабочий и крестьянин — братья”. Дзяржвыд, 1922.
22. “Чытайце, выпісвайце выданні ЦК ЛКСМБ!” Галоўлітбел, 1930. Мастак В.Дваракоўскі.
23. “Подписывайтесь на издания Белгосиздата”. Дзяржвыд, 1930. Мастак В.Дваракоўскі.
24. “Правда против силы, боем против зла”. Дзяржвыд, 1920.
25. “До борьбы с хищениями и взяточничеством”. Дзяржвыд, 1930.
26. “Результаты борьбы с хищениями и взяточничеством”. Дзяржвыд, 1930.
27. “Оздоровление масс — верный путь к красивой жизни”. Дзяржвыд, 1930.
28. “Что должен каждый знать и исполнять во время эпидемии”. Галоўпалітпрасвет, 1930.
29. “Что каждый должен знать о холере и дизентерии”. Дзяржвыд, 1930.
30. “Лесозаготовки”. Мн., 1930. Мастак А.Валід.
31. “Читает вся губерния”. 1925.
32. “Новая белорусская деревня”. 1924.
33. “Вносите налоги!”
34. “Вораг не спіць”. 1923.
35. “Ты должен быть членом ОДВФ”. 1925.
36. “Нет дров...” 1921.
37. “Крестьяне! Спешите подписаться на госзаем”. 1924.
38. “Долой Безграмотность!”
39. “Красноармейцы! Рабочие куют штыки...”
40. “Песня про красноармейца”. 1917–1920.
41. “Красная Армия выметет этот сор из трудовой белорусской хаты. 1921. Мастак Г.Змудзінскі.

Віцебск

1. “Бандиты ведут за собой призрак старого строя. Все на борьбу с бандитизмом!” Дзяржвуд, 1921. Мастак С.Юдовін.
2. “Неделя фронта и транспорта”. Віцеб. аддз. РОСТА, 1920. Мастак Фрындлендэр.
3. “Товарищи рабочие и крестьяне! Идите на курсы красных командиров”. Дзяржвуд, Віцеб. аддз., 1921.
4. “Все на помощь голодающим Поволжья!” Дзяржвуд, Віцеб. аддз. 1921.
5. “Увеличением производства мы облегчим страдания наших голодных братьев”. Дзяржвуд, Віцеб. аддз., 1921.
6. “Чем раньше поднят пар, тем выше урожай”. Віцеб. аддз., 1921.
7. “Клином красным бей белых!” Віцеб. УНОВІС, 1920. Смаленск. Мастак Л.Лісіцкі.
8. “Последняя речь тов. Ленина”. Віцеб. аддз., 1919.
9. “Письмо Ленина к рабочим и крестьянам по поводу победы над Колчаком. Враг еще не сломлен. Надо добить Колчака. Товарищи, красные войска освободили от Колчака весь Урал и начали освобождение Сибири... Н.Ленин”. Віцеб. аддз. РОСТА, 1919.
10. “Крестьяне! Спешите сдавать продналог” Віцеб. аддз. Дзяржвуд, 1921.
11. “Против холода в атаку. В батальоны стройтесь дружно...” 1920. Мастак А.Ахола-Вало.
12. “Скот — наше богатство”. Тэкст В.Ермалаева.
13. “Твои братья за Волгой умирают от голода!” 1921.
14. “Неделя помощи голодающим!” 1921.
15. “Все на помощь голодающим!”

Магілёў

1. “Ты помог голодающим детям Поволжья? Спеши же!” Дзяржвуд, Магілёўск. аддз., 1921. Мастак Ф.Іванчук.
2. “Красное знамя Октября разжигает огонь мировой революции”. Магілёўск. выдавецтва ПО АРМ-16, 1920. Мастак Ф.Іванчук.
3. “Разруха-смерть рабоче-крестьянской России. Борись с разрухой!” ПО АРМ-16, 1920.

Смаленск

1. “Красная Армия героически сражается на фронте. Красный тыл должен удвоить выработку. Крестьянин, ты должен сдать продуктов вдвое больше, чем разверсткою. Железнодорожник, ты должен усилить ремонт паровозов и вагонов. А вы — остальные граждане, шлите подарки бойцам на фронт”. Смоленск РОСТА, 1920. Аўтары — настаўнікі і вучні Віцебскіх вытворча-мастацкіх майстэрняў.
2. “Борисов и Киев. Город Борисов, освобожденный красноармейскими войсками 23 мая, 5-тидневным ураганным орудийным огнем англо-французских батарей, выжжен панамы до тла. Пожар и бомбардировка. Взрыв Киева. Беженцы из Борисова. В освобожденном Киеве красноармейцы помогают пострадавшим от Киевских взрывов и т.д.”. Аддзел РОСТА пры Палітадзеле. Рэв. Зах. фронта, 1920.

Масква–Ленінград

1. “Поп, цар і кулак”. 1919.
2. “Піянеры, рыхтуюцца стаць будаўнікамі сацыялізму”. ОГІЗ – ИЗОГИЗ, 1932. Мастак В.Дваракоўскі.
3. “Трактора в колхозе”. 1935. Мастак М.Філіповіч.

Ташкент

1. “Узбекистан учится”. 1936. Мастак М.Філіповіч.

Вільнюс

1. “Дзень Чырвонай Арміі” [на польскай, яўрэйскай, беларускай, літоўскай мовах]. 1920.
2. “Праздник свободы” [на тых жа чатырох мовах]. 1919.

Сяргей ГВАЗДЗЁЎ (Мінск)

**Неабходна “рэстытуцыя” мастацкага кантэксту
Заходняй Беларусі, спадчыны Віленскай школы**

Вельмі важнай нам падаецца “рэстытуцыя” згубленага культурнага кантэксту мастацтва 20–30 гадоў, вяртанне імёнаў “малых і маленькіх патрыётаў, чыімі намаганнямі, працай і барацьбой складаецца вялікая культура народу” (Я. Брыль). Разглядаючы ланцужок маральных аспек-

таў — “каму належала, належыць” тая ці іншая рэч, ведучы спрэчкі, “хто вінаваты і што рабіць”, мы, у першую чаргу, абавязаны вярнуць сабе тую частку духоўнай спадчыны, ад якой добраахвотна або “пад уплывам абставін” адцураліся. Каштоўнасць гэтага матэрыялу ў тым, што ўзнаўленне творчых і чалавечых лёсаў, пошук і гісторыка-мастацкі аналіз твораў мастакоў Заходняй Беларусі мае не толькі дапаможны характар для даследаванняў. Такія новыя веды абяцаюць карэнным чынам паўплываць на фундаментальна сцверджаныя паняцці, такія, як Беларуская мастацкая школа 20–30-х гадоў.

Пытанне наяўнасці своеадметнай школы як аднаго з фактараў спеласці нацыі турбавала даследчыкаў яшчэ ў дваццатыя гады, у час станаўлення гэтай школы. У працы “Наша сучаснае мастацтва і беларускі стыль” наш першы крытык і гісторык мастацтва М.Шчакаціхін скіроўваў творчы працэс у рэчышча “сацыяльнай напоўненасці, нацыянальнай самабытнасці ды паслядоўнай рэалістычнасці.” Ён жа вылучыў наступныя накірункі, якія вызначыліся ў мастацтве Савецкай Беларусі: акадэмічна-натуралістычны (класічны рэалізм), дэкаратыўнае стылізаванне і стылізаваная ўмоўнасць. Пазней, у трыццатыя гады, ідэалагізаваная і фармальная спрашчаная сукупнасць гэтых творчых накірункаў была класіфікавана як Беларуская мастацкая школа 20–30-х гадоў. Але гэтае вызначэнне ні ў якім выпадку нельга атаясамліваць з больш шырочкім і ёмістым паняццем нацыянальнай мастацкай школы, якая лакалізуецца ў межах трывалага пражывання этнасу, а не дзяржаўных межаў, не толькі з-за семантычнай спрэчнасці паняцця, але з-за недаўліку факталагічнага матэрыялу. Справа ў тым, што выяўленчае мастацтва Заходняй Беларусі (з насельніцтвам 4,6 мільёна чалавек — фактычна палова Беларусі) па шэрагу прычынаў, у большасці ідэалагічнага характару, было рэпрэзентавана творчасцю некалькіх паасобна ацалелых індывідуальнасцей, у першую чаргу тых мастакоў, якія займалі актыўную сацыяльную пазіцыю (Я. Драздовіч, П. Сергіевіч, М. Сеўрук, Я. Горыд), бо, у адрозненне ад Савецкай Беларусі, “тут, за два дзесяцігоддзі развіцця ў складаных умовах выяўленчае мастацтва не змагло акрэсліцца ў аднародную важкую плынь”¹. Такая катэгарычная фармулёўка гучыць, як прысуд, і робіць далейшы пошук бессэнсоўным. Але мы прааналізавалі творчасць вылучаных мастакоў, што дало нам мажлівасць супаставіць і параўнаць іх з творцамі Савецкай Беларусі.

Гадаванцы Віленскага універсітэта (П.Сергіевіч, М.Сеўрук, Зм.Крачкоўскі) амаль у роўнай ступені выкарыстоўвалі прыныцы та-

нальнай гарманізацыі колеру. Заходнебеларускі жывапіс адыходзіў ад “натуральнага” колеру, які быў уласцівы больш познім рускім перасоўнікам і іх вучням, што закладалі падмурак сацрэалістычнага мастацтва ў БССР.

Сюжэтным пабудовам мастакоў Заходняй Беларусі ўласціва больш мяккая манера падачы натуры і кампазіцыі ўвогуле. Народныя і старажытнабеларускія арнаменты яны ўспрымалі і адлюстроўвалі ў натуральным жыццёвым кантэксце, тады як усходнебеларускія школы (у час беларусізацыі) выкарыстоўвалі іх у якасці сродку дэкаратыўнага выяўлення; у пазнейшыя часы гэта інкрымінавалася як праява непрыхаванай нацдэмаўшчыны.

Мастакі віленскай школы рэдка звярталіся да жанру разгорнутай сюжэтна-тэматычнай карціны. У выпадках, калі разгортвалася такое маляўнічае апавяданне, гаворка, як след, мела камерна-побытавае гучанне. Уяўна этнічныя ноты гучалі хіба ў гісторыка-рамантычных (алегарычных) творах на тэмы з беларускай гісторыі ці фальклору.

Заходнебеларускае мастацтва было непадуладным пануючай дзяржаўнай ідэалогіі. Творцы Заходняй Беларусі, у першую чаргу, былі носьбітамі нацыянальнай ідэі, якія скіроўвалі сваю творчасць на свядомае эстэтычнае развіццё народа. Да прыкладу, народжаныя на ўскраінах Расійскай імперыі Альфонс Амельчанка (з Омска), Кацярына Пяцкока (з Томска), нашчадкі паўстанцаў 1863 г. пасля атрымання дазволу на рэпатрыяцыю вярнуліся на Віленшчыну, каб тут ва ўмовах уціску беларушчыны зноў стацца беларусамі. Мадэлі паводзін, тыпалогія ўчынку ды ўстойлівыя прыкметы творчасці, уласцівыя выхаванцам віленскай і, у больш шырокім кантэксце, заходнебеларускай плыні, яскрава сведчаць пра яе своеасаблівую адметнасць. Тым больш, што ўсё гэта можна падмацаваць прыкладамі творчасці мастакоў, ад якіх у Беларусі засталіся (у мастацтвазнаўстве) толькі імёны на слыху. У першую чаргу, хочацца назваць імёны Рамана Семашкевіча, расстралянага ў Маскве ў 1937 г., зніклых у часы рэпрэсій з Віцебска віленскіх мастакоў Васіля Сідаровіча, Міколу Васілеўскага, Эдварда Кучынскага, забітага партызанамі ў 1941 г. Аляксандра Валенцюкевіча. Тут жа і графікі Кузьма Чурыла і Сяргей Муха, якія ў 1940 г., пасля вызвалення Заходняй Беларусі, запісаліся з беларусаў у палякі і выехалі ў Польшчу пад нямецкую акупацыю. Дарэчы, графічнае мастацтва Віленскага краю міжваеннага часу, дзякуючы даследаванням Ірэны Якімовіч і Яна Катлоўскага, — добра асвоены жанр тагачаснага мастацтва Польскай дзяр-

жавы. У выніку гэтага некаторая частка графічных твораў заходнебеларускіх мастакоў атрымала сталую, зусім не беларускую прাপіску ў польскай мастацтвазнаўчай літаратуры. Як ні дзіўна, з маральнага пункту гледжання гэта добра, бо ў беларускіх даследчыкаў з’явілася некалькі новых імёнаў, да якіх можна апеляваць у гістарычных і тэарэтычных працах.

Суседняя Польшча ўяўляецца нам невычэрпнай крыніцай інфармацыі. Гэта не выпадкова. Старэйшы беларускі мастак, адзін з заснавальнікаў і першых выкладчыкаў кафедры графікі Сямён Герус згадвае: “Калі я быў на пачатку 70-х гадоў у гасцях у знаёмых, якія паехалі з Вільні ў Гданьск, зусім выпадкова пазнаёміўся з надзвычай цікавым мастаком Альфонсам Ласоўскім. Яго ўмоўна-метафарычныя скульптурныя кампазіцыі ўпрыгожвалі гарадскі парк. Са мной ён размаўляў на добрай беларускай мове. Распавядаў пра сваё навучанне ва універсітэце ім. Стафана Баторыя, згадаў віленскіх беларусаў-мастакоў ды родныя мясціны на Лідчыне. Відаць, у час вайны ён браў удзел у нейкіх падзеях, за якія пасля вайны, пры савецкай уладзе, яму магла пагражаць кара, і ён мусіў пераехаць у Польшчу. Але гэта толькі маё меркаванне, бо пра ваенныя часы ён гаварыў вельмі агульна і неахвотна. Тады ж сямідзесяцігадовы мастак у час нашай гаворкі ў майстэрні, на самай цэнтральнай вуліцы Гданьска, папрасіў выслаць яму запрашэнне, каб напрыканцы жыцця развітацца з роднай Лідчынай. У Мінску, у КДБ, мне сказалі, што запрашэнне пасылаць не трэба, бо мы мала знаёмыя, а па-другое, невядома, чым ён займаўся ў час вайны. Маўляў, хай звяртаецца ў Савецкае консульства ў Гданьску. На гэтым нашыя зносіны перапыніліся”²². Апрача А.Ласоўскага, С.Герус згадаў мастака Афанасьева, які пасля акадэміі выкладаў у Навагрудскай настаўніцкай семінарыі, але яшчэ да аб’яднання Беларусі ў 1939 г. выехаў у Цэнтральную Польшчу, а потым — у Парыж, ды мастака Івана Сварога, які навучаўся ў Навагрудку. Праўда, пра пасляваенны лёс яго Сямён Герус нічога не ведае.

Гэтыя канкрэтныя асобы таксама мелі самае непасрэднае дачыненне да беларускага мастацтва, але згадваюцца яны ўпершыню за паўвекавы прамежак часу. Апрача таго, у запісах на дыктафоннай стужцы ўспамінаў С.Геруса ёсць згадка пра тое, як у навагрудскую ваколіцу што-лэта прыезджалі на практыку студэнты з мастацкіх устаноў Кракава, Варшавы, Вільні. Асобныя з іх размаўлялі па-беларуску. Высветліць імёны гэтых мастакоў — “непалякаў” па перакананнях і светапогляду — справа беларусаў. Можна гэта зрабіць, працуючы ў архівах і музейных уста-

новах Польшчы. Але зразумела, што гэта немажліва на ўзроўні “грамадскай ініцыятывы”. Таксама маем упэўненасць, што ўзоры заходнебеларускага мастацтва як “неатрыбутаваныя рэчы” захоўваюцца ў асобных раённых музеях, у прыватных калекцыях. “Творчасць” гэтых мастакоў, не зважаючы ні на якія вонкавыя акалічнасці, была надзвычай плённай. Слонімска мастак А. Карніцкі, з чыёй спадчыны вядома цяпер адзінаццаць твораў, у 1943 г., па ўспамінах старога беларускага культурніка з Вільні А.С. Анішчыка³, прадаў нямецкаму афіцэру каля 200 прац.

Мажліва, ёсць магчымасць хоць часткова адшукаць спадчыну мастака-педагога са Смаргоншчыны Паўла Южыка (4.3.1874 – 16.3.1944), які атрымаў мастацкую адукацыю ў час Першай сусветнай вайны ў Пензенскіх вольных майстэрнях у М.Ф.Пятрова⁴. Больш складаныя справы са спадчынай мастака Рамушкевіча. Пасля заканчэння Кракаўскай акадэміі мастацтваў ён служыў у польскім войску, з якога трапіў у нямецкі палон. У лагеры немцы заўважылі, што ён малое вельмі ўдалы партрэцікі, уведалі, што ён мастак-прафесіянал і неўзабаве адпусцілі яго. Ён перабраўся на радзіму, у Навагрудак. У ваенныя і пасляваенныя часы выкладаў маляванне ў педвучылішчы. “Хоць і ведаў польскую ды нямецкую мовы, размаўляў толькі па-беларуску. Маляваў партрэты настаўнікаў, пейзажы, нацюрморты, сюжэтныя кампазіцыі і ўсё алеем. У вучняў з ім дыстанцыі аніякай не было. Бо да кожнага ён ставіўся як да дарослага чалавека, з павагай. Сам быў мяккі, далікатны, можа, нават залішне”, — успамінае мастак С. Герус. Вясной 1946 г. ён быў арыштаваны, абвінавачаны ў калабарацыйнізме, беззваротна сасланы ў Сібір. Хутка памерла яго жонка, а творчая спадчына знікла.

Хочацца дадаць, што большасць беларускіх мастакоў, якія ў гады ваеннага ліхалецця апынуліся ў эміграцыі, паходзяць з Заходняй Беларусі. Сярод іх — Зміцер Чайкоўскі, Віктар Жаўняровіч, Уладзімір Шыманец, Міхась Навумовіч, Аляксандр Раманоўскі, Пётра Мірановіч, Ян Казак ды іншыя выгнаннікі, чые творы жывуць у “небеларускім” культурным асяроддзі, але тым не менш захоўваюць элементы беларускай ментальнасці. Гэты пералік страчанага, расцярушанага па свеце заходнебеларускага мастацтва — не парадокс.

Патрапіўшы ў Цэнтральны дзяржаўны архіў Літвы ў Вільні, мы прагледзелі студэнцкі фонд Універсітэта Стафана Баторыя⁵. У міжваеннае дваццацігоддзе на мастацкім аддзяленні студыявала каля трыццаці беларусаў. Да матэрыялаў гэтага фонду ніхто ніколі не дакранаўся апрача Арсена Ліса, які прагледзеў асобныя справы. Не

дакраналіся і аўтары фундаментальнага даследавання па гісторыі беларускага мастацтва. Таму, відаць, і была зроблена выснова, што “важчай плыні ў заходнебеларускім мастацтве не было”.

Вось спіс патэнцыяльных беларускіх мастакоў:

Амельяновіч Аляксей (нар. 1898), з-пад Навагрудка; перад Віленскім універсітэтам, у час знаходжання ў эвакуацыі, скончыў школу мастацтваў у Казані.

Дабравольскі Барыс Аляксандравіч (нар. 1903), з Гродна.

Дабравольскі Міхал Казіміравіч (нар. 1899), з Чачэрска Магілёўскай вобласці.

Дзюжалё Яўгенія Андрэеўна, нарадзілася ў верасні 1908 г. у мястэчку Заскавічы Ашмянскага павета Віленскага ваяводства; перад універсітэтам скончыла Слоніmsкую гімназію.

Журэнкаў Іван, хрышчаны ў Віленскай Новасвяцкай царкве ў 1903 г.; пасля беларускай гімназіі і войска ў 1923 г. паступіў ва універсітэт.

Казак Ян (нар. 1909), нацыянальнасці і мовы матчынай беларускай, веравызнання грэцкага, паводле стану цывільнага — кавалер, паводле стаўлення да вайскавай службы — шараговец; родам з фальварка ў Прывілейскай гміне; скончыўшы гуманістычную гімназію ў Вільні ў 1931 г., пайшоў студыяваць ва універсітэт 25 верасня 1934 г.

Кіслевіч Мікола (нар. 1905), з мястэчка Гарадок пад Маладзечнам; беларус, з сям’і вясковых настаўнікаў, скончыў Радашковіцкую беларускую гімназію, падаў дакументы ва універсітэт 10 жніўня 1925 г. і быў 15 верасня таго ж года залічаны вольным слухачом.

Кумаўскі Васіль Ігнатавіч (нар. 1894), з мястэчка Збышын Быхаўскага пав. Магілёўскай губ.; да таго, як трапіць на факультэт выяўленчага мастацтва універсітэта ў 1922 г., прыдбаў досыць значны жыццёвы досвед; пасля Магілёўскай гімназіі паступіў у Маскоўскі універсітэт; у час Першай сусветнай вайны атрымаў чын малодшага афіцэра-артылерыста ў Міхайлаўскай школе; арыштоўваўся бальшавікамі ў 1917 г.; у 1922 г. скончыў у Вільні курсы будоўлі і камунікацый.

Лецка Раман з вёскі Вербіца падаваў заяву ва універсітэт 29 ліпеня 1932 г., але вучню Навагрудскай гімназіі не пашанцавала: правучыўся ён толькі год. Далей грамату малявання засвойваў у Язэпа Драздовіча.

Лысенка Валянціна Аляксандраўна (нар. 1900) была вольнай слухачкай ва універсітэце з 1923 г.

Мяжэвіч Ганна з Бярозы Каргузскай (нар. 1906), скончыўшы сем класаў гімназіі ў Баранавічах, паступіла ў 1922 г. ва універсітэт.

Плісава Галіна, дачка праваслаўнага святара з Валожына, некалькі гадоў правучылася ва універсітэце, пэўна, узяла шлюб, бо з 3-га курса пісалася ўжо Катовіч. Далейшы лёс яе невядомы.

Сасноўскі Аляксандр, які нарадзіўся ў Вільні і там скончыў Беларускаю гімназію, паступіў ва універсітэт у 1921 г.

Сасноўская Ніна з вёскі Дабраўляны Ваўкавыскага павета Гродзенскай губ. (нар. 1892) прафесійнай мастачкай не стала, але ў 1920–1922 гг. навучалася ва універсітэце. Літаграфічны партрэт Янкі Купалы, які яна выканала ў 20-я гады, стаў сімвалам беларушчыны ў кожнай хаце.

Сіманова Зінаіда (нар. 1904) вярнулася “да краю” ў 1920 г., “дзе скончыла сваю Беларускаю Гімназію” ў 1923 г. і была залічана на першы курс універсітэта ў 1924 г.

Сеўба Аляксей, сын Сымона з мястэчка Бярэзіна Барысаўскага павета, нарадзіўся ў 1906 г. Скончыўшы 8 класаў Радашковіцкай беларускай гімназіі, 15 верасня 1926 г. падаў дакументы ва універсітэт імя Стафана Баторыя.

Чарняўская Зоя Аляксандраўна (нар. 1908) разам з бацькамі пераехала ў Гродна ў 1921 г. з сяла Грэнадзёрскае Курскай вобласці (Расія); пасля заканчэння гімназіі імя Элізы Ажэшка ў 1929 г. пачала набываць прафесійныя веды ў галіне выяўленчага мастацтва.

Прыведзеныя звесткі, на нашу думку, даюць усе падставы ўвесці ў навуковы і шырокі грамадска-культурны ўжытак малавядомы і недаследаваны аспект агульнаацыянальнай спадчыны — выяўленчае мастацтва Заходняй Беларусі. Першым крокам гэтай своеасаблівай маральнай рэстытуцыі нам бачыцца збор як мага больш поўнай і дакладнай інфармацыі ў архіўна-музейных сховішчах Расіі, Украіны, Літвы, Польшчы, Чэхіі.

Матэрыялы будучага банка дадзеных у выглядзе біяграфічных даведак, успамінаў, ксеракопій дакументаў, фотакартак, слайдаў твораў і апісанняў выставак могуць стаць падмуркам “Слоўніка заходнебеларускага мастацтва”.

¹ Гісторыя беларускага мастацтва. Мн., 1990. Т. 4. С. 293–294.

² Запіс гутаркі з Сямёнам Герусам. Захоўваецца ў асабістым архіве аўтара.

³ Запіс гутаркі з Аляксеем Анішчыкам. Захоўваецца ў асабістым архіве аўтара.

⁴ Гл.: Ліс А.С. Мастак родам з Вётхавы // Ліс А.С. Цяжкі шлях да свабоды. Мн., 1994.

⁵ Цэнтральны дзяржаўны архіў Літвы, ф. 175 (Вільнюскага універсітэта), спр. 4–47.

Наталля КРЫВАДУБСКАЯ (Мінск)

**Матэрыялы па гісторыі ў Беларускай бібліятэцы і музеі
імя Францішка Скарыны ў Лондане**

Беларуская бібліятэка і музей (ББіМ) імя Францішка Скарыны ў Лондане была адчынена 15 мая 1971 г. Гэта — вынік амаль што дваццаціпцігадовых намаганняў групы людзей, на чале якіх стаяў біскуп Часлаў Сіповіч. Ад таго часу кіраўніцтва бібліятэкі адчувае неаслабную падтрымку з боку беларусаў усяго свету.

Сёння бібліятэка імя Ф. Скарыны з’яўляецца важным цэнтрам навуковай інфармацыі пра Беларусь у заходнім свеце. Яна мае кніжныя фонды, якія складаюць каля 20 тысяч кніг і даступныя для ўсіх тых, хто сур’ёзна цікавіцца беларускім пытаннем. Забяспечыць даступнасць да гэтых фондаў — адна з найважнейшых мэтай бібліятэкі. Другой мэтай, не менш важнай за папярэднюю, з’яўляецца збор і захаванне ўсіх беларускіх друкаваных і рукапісных матэрыялаў, асабліва старых і рэдкіх. Набыткі паступаюць рознымі шляхамі: адны купляюцца на аўкцыёнах і ў антыкварных крамах, другія перадаюцца ў дар беларускімі эмігрантамі. Важнай крыніцай папаўнення з’яўляюцца мікрафільмаванне і ксеракапіраванне рэдкіх выданняў з іншых бібліятэк свету.

Гістарычны аддзел. Гэта самы вялікі аддзел пасля літаратурнага. За апошнія гады ён узбагаціўся многімі цікавымі кнігамі, сярод якіх — “Кароткая гісторыя Беларусі” В. Ластоўскага (Вільня, 1910), “Беларускі рух ад 1917 да 1920 году” Я. Варонкі (Коўна, 1920), “Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення” А. Станкевіча (Вільня, 1934). Удалося таксама дастаць шмат ранейшых выданняў на рускай і польскай мовах, у т. л. “Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии” М. Без-Карніловіча (СПб, 1853), “Дневник Люблинского сейма” (СПб, 1869), “Труды IX археологического съезда в Вильно в 1893” (М., 1895–1897), “Сеймы Литовско–Русского государства” Н.Максімейкі (Харкаў, 1902).

Бібліятэка імя Францішка Скарыны асабліва зацікаўлена ў збіранні ўсіх матэрыялаў, якія датычацца жыцця і дзейнасці беларускага першадрукара, гісторыі беларускага друку наогул. “Скарыніяна” ў бібліятэцы прадстаўлена многімі кнігамі, пачынаючы ад такіх, як “Доктор Франциск Скорина” П. Уладзімірава (СПб, 1888), “Чатырохсотлець-

це беларускага друку” (Мн., 1926), і заканчваючы апошнімі працамі ў гэтай галіне. Галоўным скарбам у бібліятэцы з’яўляецца фрагмент Бібліі Ф.Скарыны. Больш дакладна, гэта два аркушы з “Першай кнігі царстваў”, выдадзенай у Празе ў 1518 г. Аркушы ўяўляюць сабой поўны сшытак з чатырох лістоў (па два на кожным аркушы) з чарговай нумарацыяй 19–22 і з тэкстам 10–га і часткова 9 і 11–га раздзелаў кнігі. Галоўная адметнасць іх у тым, што яны ніколі не былі пераплацены ў кнігу. У скарызназнаўчай літаратуры ўжо вядомы такія аркушы, знойдзеныя яшчэ ў XIX ст. у пераплётах гарадскіх кніг горада Вроцлава. Сымон Брага ў 1964 г. зрабіў спробу высветліць гэты факт і прыйшоў да думкі, што, магчыма, непераплаценыя аркушы скарынінскіх выданняў былі канфіскаваны ў Вроцлаве пры іх перавозе з Прагі ў Вільню. Аднак сярод знойдзеных у Вроцлаве аркушаў няма ніводнага з “Кніг царстваў”, затое два ідэнтычныя фрагменты знаходзяцца ў Кэмбрыджы. Такім чынам, адкрываецца яшчэ адна тэма, якая заслугоўвае глыбокага даследавання.

Акрамя кніжных фондаў бібліятэка мае вялікі раздзел часопісаў і газет. Тут знаходзіцца значная колькасць перыёдыкі міжваеннага часу — камплекты “Калосся” (Вільня, 1935–1939), “Вольнага сьцягу” (Мінск, 1920–1922), “Сялянскай долі” (1921–1922), паасобныя экзэмпляры “Варты” (1918), “На чужыне” (1920), “Томана” (Вільня, 1916–1918) і інш.; перыяду Другой сусветнай вайны — “Беларускай газеты” (1942–1943), “Беларускай школы” (1942), “Беларускага работніка” (1944) і інш., а таксама вялікая колькасць беларускай эміграцыйнай перыёдыкі пасляваеннага перыяду — “Беларускія навіны” (1945–1947), “Шыпшына” (1946–1950), “Бацькаўшчына” (1947–1966) і інш.

Аснову музейнай калекцыі складаюць народнае адзенне, прадметы побыту (арнаментаваныя ручнікі, коўдры, дзявочыя блузкі, жаночыя хусткі і інш.), прылады сялянскай працы. Большасць экспанатаў зроблены да 1939 г., некаторыя з іх — да XIX ст.

Каштоўнымі экспанатамі з’яўляюцца слухі паясы, створаныя вядомымі беларускімі майстрамі Янам і Львом Маджарскімі ў XVIII ст. на фабрыцы Радзівілаў. Асаблівай увагі заслугоўвае зроблены ў XVIII ст. драўляны крыж з Мінскага раёна, які з’яўляецца выдатным прыкладам беларускага рэлігійнага мастацтва. Ёсць невялікая калекцыя манет ВКЛ, а таксама банкноты, што ўводзіліся ва ўжытак у 1918 г. мясцовымі ўладамі Слуцка, Магілёва і Гомеля.

Цікавасць уяўляе цудоўная калекцыя паштовых марак, якія выкарыстоўваліся ў Беларусі ў 1918–1922 гг. Большасць з іх належыць ураду БНР (“Скарына”, “Араты” і інш.). Вялікую каштоўнасць маюць маркі “Асобы атрад”, выдадзеныя Булак–Балаховічам. Існавала меркаванне, што маркі не былі ва ўжытку, аднак у музеі знаходзіцца канверт з ёй, адрасаваны ў Рыгу. Другую частку калекцыі складаюць маркі, надрукаваныя Згуртаваннем беларусаў у Вялікабрытаніі ў час страйку 1971 г.

У цэлым дадзеная музейная калекцыя ўяўляе найбольшую цікавасць для замежжа. Яна адкрывае новыя бакі нашай гісторыі і культуры.

Акрамя бібліятэкі і музейных экспанатаў пры бібліятэцы і музеі імя Францішка Скарыны ў Лондане знаходзіцца архіў. Яго можна падзяліць на тры часткі: літаратурную, царкоўную і эміграцыйную.

Літаратурны архіў утрымлівае рукапісы і машынапісы раней апублікаваных матэрыялаў (К.Акула “Закрываўленае сонца”, Я. Малецкі “Пад знакам Пагоні”, М. Шаховіч “Святая ноч” і інш.), а таксама неапублікаваных публіцыстычных прац. Сярод іх — напісаныя В. Захаркам у 1926 г. “Галоўныя моманты беларускага руху”, што асвятляюць беларускі рух перыяду канца XIX – 20-я гады XX ст. Найбольш важным з іх з’яўляецца апісанне падзей 1917–1919 гг., удзельнікам якіх быў сам аўтар. Акрамя гэтага ў літаратурным архіве ёсць рукапісы (машынапісы) твораў такіх беларускіх пісьменнікаў, як П. Сыч, А. Салавей, Л. Геніюш і інш.

Літаратурны архіў утрымлівае таксама і ўспаміны, што асвятляюць розныя перыяды беларускай гісторыі. Так, па першай палове XX ст. — “Успаміны” Кветкі Вітан (Дубейкаўскай) пра І. Луцкевіча; архіў Бернарда Стэповіча з матэрыяламі пра Кастуся Стэповіча (1890–1926, псеўданім Казімір Сваяк) і фотаздымкамі вучняў Беларускай гімназіі і студэнтаў Віленскага ўніверсітэта; “Успаміны” Язэпа Гладкага пра Беларускую Радз (1917–1918) і пра паездку на першы Усебеларускі кангрэс і інш. Цікавымі з’яўляюцца напісаныя ў Лювэне ў 1954 г. “Успаміны” Васіля Рагулі пра падзеі 20-х гадоў і дзейнасць першага і другога соймаў. Магчыма, гэты машынапіс быў пакладзены ў аснову выдадзеных пазней успамінаў В. Рагулі.

Па ваеннаму перыяду вялікую цікавасць уяўляе збор дакументаў 1–га Беларускага звязу, заснаванага пры Лемздорскай дэсантнай школе. Ён уключае справаздачу пра дзейнасць школы яе былога камандзіра У. Качана, пасланую кіраўніку Ваеннага аддзела БЦР у Берліне 29.01.1945 г., і ўсе загады звязу ад № 1 да № 27 (06.05.1941–19.06.1941).

Частка ўспамінаў датычыцца савецкіх канцэнтрацыйных лагераў. Сярод іх — “Мае ўспаміны” А. Катковіч, “Успаміны” біскупа Слосканса (два экзэмпляры — на англійскай і французскай мовах) і інш. Літаратурны архіў уключае ў сябе копіі шэрагу дысертацый, якія маюць дачыненне да Беларусі. Гэта “Гісторыя беларускага тэатра XVI–XIX стст.” Вірджыніі Шыманец, “Рэлігійны слоўнік Брытанскай бібліятэкі, татарска–беларускі “Кітаб” Шырын Акінер (у ББіМ знаходзіцца таксама копія “Кітаба”), “Палітычная барацьба Беларусі ў царскай Дзяржаўнай Думе, 1906–1917” Яна Запрудніка і інш.

Царкоўны архіў ахоплівае перыяд з канца XVIII ст. і да нашых дзён. Ён складаецца з трох частак: 1) дакументы Пінскага духоўнага праўлення канца XVIII–XIX стст.; 2) розныя царкоўныя дакументы з канца XIX ст. да нашых дзён; 3) прыватныя архівы беларускіх святароў у эміграцыі.

Першая частка архіўных дакументаў утрымлівае каля 1000 адзінак, якія змешчаны ў васьмі наступных папках.

1. Архіў Пінскага духоўнага праўлення і Пінскага земскага суда.
2. Спавядальныя роспісы і ведамасці Мінскай епархіі 1800–1880 гг.
3. Ведамасці аб прыходах, кліры, прычце, цэрквах і благачыннях 1798–1845 гг.
4. Царкоўная маёмасць, грашовая і свечачная справаздачы за 1799–1846 гг.
5. Царкоўныя і грамадзянскія забароны і распараджэнні 1806–1847 гг.
6. Царкоўныя службы, выклікі, прызначэнні і пераводы святароў за 1793–1876 гг.
- 7 і 8. Розныя справы за 1798–1888 гг.

Гэтая група дакументаў дае магчымасць рознабакова даследаваць жыццё: рэлігійнае (напрыклад, барацьбу з каталіцтвам і уніяцтвам), эканамічнае (кантракты на арэнду паміж манастырамі і мяшчанами) і палітычнае (указ пра забарону прымаць дзэзерціраў і беспашпартных). Да ўсіх гэтых дакументаў далучаюцца машынапісныя копіі.

Другая частка ўключае дакументы, у першую чаргу, царквы марыянаў. Яны асвятляюць розныя бакі дзейнасці марыянаў (барацьба ўлад супраць гэтай царквы ў 30-я гады XX ст., марыяне ў эміграцыі і інш.).

Аснову трэцяй часткі складаюць прыватныя архівы такіх беларускіх святароў у эміграцыі, як біскуп Часлаў Сіповіч, айцы Леў Гарошка і Язэп Германовіч, а таксама шэраг больш дробных архіваў асобных святароў.

Матэрыялы архіваў асвятляюць розныя бакі жыцця *беларускай эміграцыі* ў пасляваенны перыяд. Найбольш поўнымі з’яўляюцца архівы з Канады і Вялікабрытаніі, у якіх храналогія матэрыялаў даведзена да сярэдзіны 90–х гадоў. Яны складаюцца галоўным чынам з дакументаў розных беларускіх палітычных арганізацый (статуты, праграмы, камунікаты, карэспандэнцыя і інш.), а таксама з матэрыялаў, якія датычацца культурнага жыцця на эміграцыі (запрашэнні на розныя мерапрыемствы, праграмы вечароў, артыкулы з розных выданняў і інш.).

Важнай гістарычнай крыніцай з’яўляецца перапіска другой паловы 40–х гадоў паміж эмігрантамі розных дэпартацыйных (ДП) лагераў і тымі беларусамі, якія ўжо знаходзіліся за межамі Нямеччыны. Лісты асвятляюць палітычнае жыццё эміграцыі, у тым ліку і барацьбу паміж рознымі беларускімі групамі. У іх апісваюцца і культурныя падзеі (сходкі, вечары і інш.). Матэрыялы перапіскі з’яўляюцца крыніцай пра жыццё беларускіх эмігрантаў, іх працаўладкаванне ў новых краінах.

Вядомую цікавасць выклікае група архіўных дакументаў па Нямеччыне, якія падзяляюцца на тры падраздзелы.

Першы — утрымлівае розную інфармацыю па ДП-лагерах. Ён складаецца з дакументаў, паведамленняў, лістоў, якія закранаюць розныя праблемы ДП-лагераў. Акрамя гэтых матэрыялаў дадзены падраздзел мае дыпламы БЦР, выданыя Аляксандру Маляўцы аб прысваенні яму чарговых ваенных званняў ад 20 красавіка 1944 г. (старшага лейтэнанта) і ад 10 студзеня 1945 г. (капітана) Беларускай краёвай абароны, падпісаныя Р. Астроўскім; далучаны Абежнік № 1-1974, у якім Астроўскі тлумачыць сутнасць БКА і абгрунтоўвае прызнанне ім дыпламаў “За грамадскую працу для Беларусі”; а таксама лісты і іншыя дакументы, якія датычацца дзейнасці Рады БНР у другой палове 40–х гадоў.

Другі падраздзел складаецца з дакументаў Беларускай гімназіі (БГ) у Вагэнштэце за 1945–1949 гг. Падраздзел дае ўяўленне аб працэсе адукацыі ў БГ — сярод яго дакументаў знаходзяцца праграмы па фізіцы для 4–8 класаў, спіс настаўнікаў гімназіі, запрашэнне на арганізацыйны сход беларускіх настаўнікаў з мэтай стварэння прафесійнага саюза беларускіх настаўнікаў на чужыне, пастанова пра вынікі 1946/47 навучальнага года і падрыхтоўку да пачатку новага 1947/48 г. і інш.

Трэці падраздзел уяўляе сабой архіў Згуртавання беларускіх (крывіцкіх) скаўтаў на чужыне (ЗБСЧ), перададзены на захаванне ў Лондан. Ён ахоплівае беларускі скаўцкі рух у эміграцыі ў 1945–1949 гг.

і складаецца з 11 брашур, сярод якіх можна выдзеліць “Вытычныя для кіраўнікоў скаўтаў (старэйшыя хлопцы)” В. Пануцэвіча (пра метады выхавання і ўзроставыя асаблівасці скаўтаў 15–18 гадоў), “Пастановы Першага злёту крывіцкіх скаўтаў”, што адбыўся 6–8 ліпеня 1946 г., “Скаўцкі Рэгулямін. Частка 1. Ваўчаняты”, які, згодна з пастановамі II–га Скаўцкага з’езда і Галоўнага кіраўніцтва ад 4 лістапада 1947 г. меў абавязковае дастасаванне да “ваўчанят”.

Акрамя брашур у архіве ЗБСЧ прадстаўлены шматлікія дакументы па скаўцкаму руху ў эміграцыі. Яны размешчаны ў папках тэматычна. Так, першыя тры папкі — гэта архіў ЗБСЧ скаўтаў–студэнтаў з Мюнхена, Рэгенсбурга, Марбурга за 1946–1949 гг. Дзесяць папак утрымліваюць акты па асобных лагерах (Остэргофэн, Касэль, Міхельсдорф, Ватэнштэт і інш.). У іх знаходзяцца справаздачы пра дзейнасць сцягоў, іх рапарты (назва, лік дружын, звязаў, скаўтаў, прозвішчы дружнынавых і інш.), рапарты пра новаарганізаваныя грамады з указаннем колькасці скаўтаў і інфармацыяй аб правадніку. Спецыяльныя папкі змяшчаюць перапіску паміж В.Пануцэвічам (шэфам ЗБСЧ) і кіраўнікамі скаўцкіх арганізацый за 1946–1949 гг., загады Галоўнага кіраўніцтва за 1946 г., агульную карэспандэнцыю за 1946–1949 гг. і інш.

Усе матэрыялы названага падраздзела даюць магчымасць стварыць цэласную карціну беларускага скаўцкага руху ў другой палове 40-х гадоў.

Архіў, як і бібліятэка, ствараўся на працягу дзесяцігоддзяў, і матэрыялы да яго прыбывалі ў Лондан рознымі шляхамі. Так, дакументы Пінскага духоўнага праўлення былі перададзены на пачатку 70-х гадоў з Рымскага аддзела ўсходняй кангрэгацыі. Дакументы па царкве марыянаў былі сабраны і захаваны біскупам Чаславам Сіповічам. Большасць з іх датычыцца беларускага кляштара ў Друі, адкуль паходзіў біскуп Ч.Сіповіч. Яны ахопліваюць перыяд з канца XIX ст. да канца 30-х гадоў XX ст. Пазнейшыя царкоўныя архіўныя дакументы звязаны з царквой марыянаў у эміграцыі, у першую чаргу ў Вялікабрытаніі, дзе з другой паловы 40-х гадоў знаходзілася беларуская місія.

Частку архіва складаюць дакументы, што захоўваліся раней у беларускай місіі ў Парыжы, якую ўзначальваў айцец Леў Гарошка. Пасля пераезду ў Лондан ён забраў туды і значную частку архіва. Сярод яго дакументаў, акрамя царкоўных, былі матэрыялы “Хаўруса” (арганізацыя беларусаў у Францыі), якія адносяцца да 40–50-х гадоў.

Эміграцыйныя архівы папаўняюцца да цяперашняга часу. Частка з іх была перададзена на перазахаванне ў Лонданскую місію ў сувязі са

згортваннем дзейнасці арганізацый — як, напрыклад, архіў Згуртавання беларускіх (крывіцкіх) скаўтаў на чужыне, перададзены шэфам ЗБСЧ В.Пануцэвічам у пачатку 50-х гадоў, ці з мэтай лепшага захавання — як дакументы розных беларускіх эмігранцкіх арганізацый у Канадзе, Бельгіі, Аўстраліі, ЗША, Вялікабрытаніі.

Разумеючы важнасць захавання дакументаў беларускай дыяспары і самога агульнага культурнага цэнтра ў эміграцыі, многія беларусы высылалі і высылаюць свае ўспаміны, дакументы, архівы ў Лондан. Акрамя прыватных асоб Лонданскаму цэнтру дапамагаюць і асобныя беларускія нацыянальныя арганізацыі, у прыватнасці прэзідэнт Беларуска-канадскага каардынацыйнага камітэта Р.Жук-Грышкевіч, якая сістэматычна высылае копіі (дублікаты) усіх дакументаў, што праходзяць праз БККК.

Часткі архіваў вядомых беларусаў падзелены паміж рознымі ўстановамі. Так, у ББіМ захоўваецца істотная частка архіва вядомага беларускага пісьменніка і прадстаўніка Рады БНР у Канадзе Кастуся Акулы, а іншыя матэрыялы яго архіва — у Нацыянальным этнічным архіве Канады. Архіў Сакрата Яновіча таксама падзелены паміж ББіМ, Навуковай бібліятэкай Акруговага музея ў Беластоку, мінскімі ўстановамі.

Часткова матэрыялы паступаюць ад беларусаў-эмігрантаў згодна з іх тастамантамі. Напрыклад, архіў вядомага беларускага кампазітара Міколы Куліковіча перададзены яго ўдавой у сярэдзіне 80-х гадоў. Паступілі таксама прыватны архіў Міколы Дзямідава, архіў старшыні аддзела БАЗА (Беларуска-амерыканскага задзіночання ў Амерыцы) у Стэнфардзе А.Пратаса.

Беларускія бібліятэка і музей у Лондане маюць вялікае значэнне для навуковых даследаванняў. Сёння гэта — самы буйны беларускі цэнтр у эміграцыі. На жаль, магчымасці ББіМ выкарыстоўваюцца далёка не поўнасьцю. У першую чаргу гэта звязана з тым, што фонды беларускага цэнтра ў Лондане мала вядомы гісторыкам. Складаным для нашых беларускіх навукоўцаў з’яўляецца выезд для пошукаў за мяжу. Рада бібліятэкі робіць усё магчымае для пераадолення перашкод: падтрымлівае сувязі з рознымі ўстановамі Беларусі, якім перадаюцца ксеракопіі і мікрафільмы некаторых матэрыялаў; выдала брашуру “Бібліятэка і музей Францыска Скарыны. 1971–1991” (на англійскай мове), у якой дадзены агульны агляд фондаў ББіМ; стварае камп’ютэрны каталог бібліятэкі і ставіць пытанне пра стварэнне архіўнага каталога.



З фотатэкі нашых страт

Фрагмент дэ-ісусага чыну. XVII–XVIII стст. (?). Віцебшчына.
З даваеннай калекцыі Беларускага дзяржаўнага музея.

СУМЕСНАЕ
ВЫКАРЫСТАННЕ
АРХІЎНЫХ ФОНДАЎ

Ганна ЗАПАРТЫКА (Мінск)

**Перспективы навуковай рэканструкцыі музея
імя Івана Луцкевіча ў Вільні**

1. Гісторыя музея

Гісторыя беларускіх музеяў, збораў і калекцый мінулага ўвогуле і Беларускага музея імя І.Луцкевіча ў Вільні ў прыватнасці мела трагічнае завяршэнне. Наканаваны лёс быць вывезенымі і раскіданымі па многіх краінах і гарадах не абмінуў ніводнага з іх.

Музей, пра які пойдзе гаворка, пачынаўся з прыватнай калекцыі гімназіста Івана Луцкевіча. За сваё кароткае жыццё (1881–1919) гэты асветнік сабраў вельмі багатую калекцыю і за год да смерці завяшчаў яе Беларускаму навуковаму таварыству ў Вільні. Пры жыцці збіральніка з-за адсутнасці сродкаў і памяшкання калекцыя не магла быць сістэматызавана і ўпарадкавана. У 1921 г. яна з прыватнай кватэры была перавезена ў былы базыльянскі кляштар у Вільні, дзе гаспадарамі было адведзена памяшканне пад экспазіцыю. З гэтага часу пачынаецца адлік гісторыі музея як навукова арганізаванай установы. З 1921 г. узмацніўся прыток у музей экспанатаў, дакументальных фондаў і фотаматэрыялаў. У 1920-я гады музей сфармаваў аддзелы дагістарычны, этнаграфічны, побытавы, рукапісаў і друкаў. Работаі музея кіраваў савет, які працаваў на правах секцыі Беларускага навуковага таварыства. Ён складалася з трох членаў: дырэктара (Антон Луцкевіч), бібліятэкара (Уладзімір Самойла) і казначэя (Антон Неканда-Трэпка). У 1933 г. А.Луцкевіч падрыхтаваў і выдаў пуцяводнік па музею.

У Архіве новых актаў у Варшаве захоўваецца фонд матэрыялаў польскага Міністэрства асветы і вызнанняў (ф.7006), у матэрыялах якога ёсць адказы музеяў на анкету 1937 г. Сярод іх маецца анкета-адказ, запоўненая рукой Антона Луцкевіча. Хоць і належаў музей да Беларускага навуковага таварыства, але атрымліваючы праз Міністэрства ўрадавыя субсідыі, трымаў перад ім справаздачу. Згодна з гэтай анкетай на 1 студзеня 1937 г. музей меў 4228 экспанатаў. Колькасць іх па калекцыях вызначалася наступнымі лікамі: этнаграфія — 86, выяўленчае мастацтва — 161, скульптура — 65, мастацкія промыслы — 154, нумізматыка — 2492, археалогія — 184. Бібліятэка музея мела 10555 тамоў кніг і

перыядычных выданняў¹. Да таго ж пры музеі існаваў архіў, які ўвабраў у свае фонды архівы газет “Наша Ніва”, “Томан”, “Голас беларуса”, часопісаў “Крывіч”, “Маланка” і інш.; архівы беларускіх партый, камітэтаў, саюзаў, таварыстваў; дакументы Віленскага народнага ўніверсітэта, Беларускага навуковага таварыства, асабістыя архівы Л.Дубейкаўскага, К.Душ-Душэўскага, П.Жаўрыда, В.Ластоўскага, братоў І. і А.Луцкевічаў, А.Смоліча, Цёткі (А.Пашкевіч) і многіх іншых.

Дагістарычны адзел музея меў сфрагічную калекцыю з 103 пчатак, калекцыі пярсцёнкаў, манет, старажытных крыжоў, ікон, беларускага лубка віленскіх майстроў XVII–XIX стст.

Этнаграфічны адзел захоўваў калекцыі народнай разьбы, музычных інструментаў, шклянных вырабаў.

Побытавы адзел меў калекцыі старога адзення, слупцкіх паясоў, старажытнай зброі, альбомы, гравюры, фотаздымкі.

Адзел рукапісаў і друкаў меў крыніцы пачынаючы ад XIV ст. Тут захоўвалася Жухавіцкае Евангелле XIV ст., татарскі рукапіс “Аль-Кітаб” XVI ст., “Літоўскі статут” 1588 г., “Біблія доктара Францыска Скарыны” 1517 г., “Трыодзь кветная” 1491 г., “Аглашэнні Тодара Студзіты”, “Слупцкі памяннік” 1513 г., “Актаіх” XV ст., “Віленскае Евангелле” XVI ст., “Апостал” XVI ст., “Трэбнік” 1545 г. і многае іншае. Багатым быў збор і старажытных беларускіх грамад.

19 верасня 1939 г. Вільня была занята савецкімі войскамі. 10 кастрычніка 1939 г. быў падпісаны “Дагавор аб перадачы Літоўскай рэспубліцы г.Вільні і Віленскай вобл. і аб узаемадапамозе паміж Савецкім Саюзам і Літвой”. Паміж гэтымі дзвяма датамі, перад самай эвакуацыяй савецкай адміністрацыі, у Вільні былі арыштаваны Ул.Самойла, А.Неканда-Трэпка, Я.Пазыняк, В.Багдановіч і іншыя спадзвіжнікі справы Беларускага музея. 30 верасня 1939 г. быў арыштаваны і дырэктар музея старшыня Беларускага навуковага таварыства Антон Луцкевіч. Відавочна, што з гэтага арышту і пачынаецца ўся трагедыя музея. “У выніку арыштаў, — успамінае Мар’ян Пецюкевіч, — Беларускі музей быў пазбаўлены кіраўніцтва і працаўніка ў адной асобе, а Беларускае навуковае таварыства — свайго лідэра. На дзвярох Беларускага музэю [...] вісеў замок, і мала хто ведаў, у каго знаходзяцца ключы”². З успамінаў М.Пецюкевіча вядома, што ў кастрычніку 1940 г. (праз год!) музей быў перададзены ў ведамства Інстытута літуаністыкі, які падпарадкоўваўся Народнаму Камісарыяту асветы Літвы. Неўзабаве на базе Інстытута літуаністыкі ствараецца Акадэмія навук Літоўскай ССР, і

музей імя І.Луцкевіча, як і іншыя музеі Вільні, пераходзіць у яе падпарадкаванне. У пачатку мая 1941 г. М.Пецюкевічу было прапанавана ўзначаліць музей. “Праца нашага сціплага калектыву даволі хутка пачала даваць добрыя вынікі. Нягледзячы, аднак, на такія ненармальны стан музэю (маецца на ўвазе цеснае, цёмнае і вільготнае памяшканне ў базыльянскіх мурах на Вастрабрамскай, 9), мы дазволілі, шляхам выключэння, карыстаць з нашых матар’ялаў вучоным, пісьменнікам і журналістам”³. У пачатку вайны, пасля эвакуацыі М.Пецюкевіча дырэктарам музея становіцца Я.Шутовіч. Ва ўсе ваенныя гады музей працаваў і быў адчынены для наведвальнікаў. У 1943 г. ён пераехаў у лепшае памяшканне па вул. Св.Ганны, 4. Там ён прабыў да сваёй ліквідацыі.

2. Ліквідацыя музея

Пасля вызвалення Вільні ў ліпені 1944 г. музей стаў падпарадкоўвацца Камітэту па справах мастацтваў Літоўскай ССР, крыху пазней — Наркамасветы Літоўскай ССР. У гэты ж перыяд для музея адводзіцца новы будынак — асабняк па вул. Касцюшкі, 16. Ордэр на яго быў атрыманы 6 кастрычніка 1944 г. 25 кастрычніка туды былі перавезены некаторыя экспанаты. “Але заняць будынак музэю не далі, бо канчаткова ён быў прызначаны іншай арганізацыі. Дырэкцыя музэю паставіла бараніцца — адстойваць свае правы на памяшканне пры вул. Касцюшкі, 16. Яна піша 4 лістапада заяву пракурору Літоўскай ССР у Вільні. Адказу ад пракурора ў справе, так важнай для музэю, дырэкцыя не атрымала”⁴.

19 лістапада 1944 г. у Беларускай музей з’явілася ўрадавая дэлегацыя БССР з прапановай пераехаць у Мінск. Дзеля канчатковага вырашэння гэтага пытання Я.Шутовіч прапанаваў 21 лістапада правесці нараду з удзелам беларускай грамадскасці. Але 20 лістапада Янка Шутовіч быў арыштаваны (у Вільні ён зноў з’явіўся толькі ў 1956 г.). Праз некалькі дзён Наркамасветы Літоўскай ССР быў прызначаны новы дырэктар — Юозас Пятруліс. У гэтыя ж дні Саўнаркамам Літвы была ўтворана ліквідацыйная камісія, куды ўвайшлі: старшыня — М.Мешкаўскене (нам. народнага камісара асветы), гісторык Альбінас Даўкша-Пашкявічус, дырэктар музея АН Літвы К.Мякас. 24 лістапада 1944 г. яна правяла сваё першае пасяджэнне, дзе разглядаліся наступныя пытанні: 1. Прынцыпы адбору экспанатаў; 2. Тэхніка адбору экспанатаў; 3. Апісанне і падрыхтоўка да вывазу экспанатаў; 4. Інвентарызацыя выбраных для вывазу экспанатаў і інш. У пратаколе гэтага пасяджэння

ёсць такі запіс: “Усе экспанаты падзяліць на групы: 1) экспанаты, якія маюць адносіны да гісторыі літоўскага народа; 2) экспанаты, якія маюць адносіны да гісторыі беларускага народа; 3) экспанаты, якія маюць адносіны да гісторыі і літоўскага, і беларускага народаў; 4) экспанаты, якія не маюць адносінаў да гісторыі і беларускага, і літоўскага народаў. Усе экспанаты першай і чацвёртай груп — пасля адбору — пакінуць у Літве. Падрыхтаваць да вывазу, калі такія ёсць, толькі іх дублікаты. Экспанаты другой групы падрыхтаваць да вывазу, пакінуць у Літве іх дублікаты пры ўмове іх наяўнасці”. Дзеля выканання пункта 2 парадку дня пасяджэння ліквідацыйнай камісіі былі запрошаны праф. Пакаркліс, праф. Яблонскі, праф. д-р Я.Вальджус, дац. Кулікаўскас, праф. Велюкас, праф. мастак Гудайціс, мастак Дрэма, бібліёграф Пошка, геолог Чапуліце, музейны работнік Гвітаўжас. Для выканання тэхнічных работ прыцягваліся супрацоўнікі Беларускага музея і Наркамасветы Літвы⁵.

Для ўдзелу ў працы ліквідацыйнай камісіі была запрошана дэлегацыя з Мінска, якую ўзначаліў нехта Сабін, чалавек, па ўсяму відаць, абыякавы і недасведчаны ў музейных справах. Экспанаты, адабраныя для вывазу ў БССР, былі адпаведна апісаны, сфатаграфаваны і зафіксаваны малюнкамі; быў зроблены інвентарны акт на дзвюх мовах — літоўскай і рускай. У чэрвені 1945 г. ліквідацыйная камісія правяла яшчэ адно пасяджэнне. Фармаваны некалькі дзесяткаў гадоў, свораны выдатнымі беларусамі, перастаў існаваць музей. Быў ён, несумненна, па сваім змесце і духу беларускі.

Экспанаты, кнігі і дакументы Беларускага музея цяпер трэба выяўляць па наступных адрасах:

Вільня

1. Гісторыка-этнаграфічны музей АН Літвы і яго філіялы.
2. Літоўскі дзяржаўны мастацкі інстытут.
3. Бібліятэка АН Літвы (мае беларускі фонд з прынятых ад музея матэрыялаў).
4. Цэнтральны дзяржаўны архіў Літвы.

Мінск

1. Нацыянальны музей гісторыі і культуры Беларусі.
2. Нацыянальны мастацкі музей Беларусі.
3. Нацыянальная бібліятэка Беларусі.
4. Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва.

5. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі.
6. Нацыянальны архіў Беларусі.
7. Літаратурны музей Янкі Купалы.
8. Прэзідэнцкая бібліятэка.
9. Цэнтральная навуковая бібліятэка імя Якуба Коласа Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі.

Некаторая частка экспанатаў, фотаздымкаў, дакументаў беларускага музея пасля яго ліквідацыі трапіла ў прыватныя рукі. Як сведчыць Я.Шутовіч, мастацкія работы Язэпа Драздовіча, Рафала Яхімовіча, дрэварыт Паўла Комара 1750 г., карціна К.Брулова трапілі ў рукі П.Сергіевіча, частку якіх мастак пасля перадаў у Мінск.

3. Перспектывы навуковай рэканструкцыі музея

Музей меў такі вялікі ўплыў на духоўнае станаўленне і нацыянальную свядомасць беларусаў, што і сёння яго лёс не перастае хваляваць вучоных і грамадскасць. З рэальнай, арганізаванай па прынцыпу любой падобнай установы ён ператварыўся ў сцяг нацыянальнай ідэі, стаў помнікам беларускаму адраджэнню пачатку XX ст. Ён застаецца для нас духоўнай крыніцай, эпохай у беларускім нацыянальным станаўленні.

Наступіў час, калі мы павінны вырашыць праблемы рэканструкцыі музея імя І.Луцкевіча. Зразумела, што аднавіць музей як навуковую ўстанову ўжо немагчыма. Калі і дапусціць такую ўмову, то ўсё роўна гэта быў бы ўжо зусім іншы музей. Час патрабуе свайго ўвасаблення.

Гаворка пойдзе пра навуковую рэканструкцыю Беларускага музея, што дасць мажлівасць навукоўцам паспяхова карыстацца адпаведнай інфармацыяй у сваіх даследаваннях, а грамадскасці — усвядоміць і ўбачыць веліч страчанай спадчыны.

Першая такая спроба была ажыццёўлена музейшчыкамі, архівістамі, гісторыкамі ў 1996 г., калі ў Нацыянальным музеі гісторыі і культуры Беларусі арганізавалі выстаўку “Спадчына, якая належыць Беларусі”, прысвечаную 75-годдзю музея і 115-годдзю нараджэння яго заснавальніка Івана Луцкевіча. На выстаўцы экспанаваліся рэчы, кнігі і дакументы, якія захоўваюцца ў музеях, архівах і бібліятэках Мінска. Другі крок у гэтай справе — стварэнне каталога ўсіх экспанатаў з музея імя І.Луцкевіча, што зберагаюцца ў межах Беларусі. Гэтая праца ўжо распачата.

Паўстае пільная патрэба ў спасціжэнні ўсяго значэння каштоўнасцей музея, што захоўваюцца за межамі Беларусі, у прыватнасці, у Літве. Найважнейшай умовай рэканструкцыі павінна стаць стварэнне *аб'яднанага каталога*. Ён можа паслужыць навуковаму апісанню музейных прадметаў і мастацкіх твораў. Для такога каталога можна прапанаваць раздзелы: 1. Археалогія; 2. Нумізматыка, сфрагістыка; 3. Этнаграфія; 4. Мастацтва; 5. Мастацкія промыслы; 6. Іншыя малаколькасныя калекцыі. Апісанне прадметаў і мастацкіх твораў павінна адпавядаць сучасным патрабаванням. Каталог павінен быць ілюстраваным.

Як было сказана вышэй, Беларускі музей меў бібліятэку з 10555 тамоў. Навуковая рэканструкцыя гэтай бібліятэкі патрабуе адметнага падыходу. Дзеля яе можа паслужыць самастойны *анатаваны каталог* з падрабязным апісаннем найбольш старажытных і значных кніг. Узорам можа стаць каталог, зроблены ў свой час Ф.Дабранскім да фондаў Віленскай публічнай бібліятэкі, а таксама “Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі” В.Ластоўскага.

У 1963 г. Цэнтральная бібліятэка АН Літвы выдала кнігу “Собрание рукописей”. Там знаходзім і Віленскі беларускі фонд (ф. 21–ВБФ), які мае 2306 адзінак захавання. У гэтым фондзе — аўтографы, машынапісы беларускіх пісьменнікаў Я.Чачога, В.Дуніна-Марцынкевіча, А.Гурыновіча, Я.Лучыны, Я.Коласа, Я.Купалы, М.Багдановіча, М.Танка, З.Бядулі, М.Машары, Цёткі (А.Пашкевіч), фалькларыста Е.Раманава; дакументы “Пецяярбургскага таварыства студэнтаў беларусаў”, “Таварыства працаўнікоў беларускага тэатра “Полымя”, “Беларускай драматычнай майстроўні” і многае іншае. Дакументы з беларускага музея ёсць і ў Цэнтральным дзяржаўным архіве Літвы, іншых сховішчах. Многае ўжо выяўлена нашымі даследчыкамі. Але выкарыстанне гэтых дакументаў у працах беларускіх вучоных застаецца актуальным.

Рэканструкцыя архіўнага раздзела Беларускага музея павінна ісці праз падрыхтоўку *археаграфічных зборнікаў*. Яны могуць складацца з наступных раздзелаў:

1. Дакументы беларускіх палітычных партый і грамадскіх аб'яднанняў;
2. Дакументы тэатральных, мастацкіх, выдавецкіх суполак;
3. Дакументы з асабістых архіваў дзеячаў беларускай літаратуры, мастацтва, культуры, навукі, палітыкі, грамадскіх рухаў і інш.

Падрыхтоўка каталога музейных прадметаў і твораў мастацтва, анатаванага каталога бібліятэкі, археаграфічных зборнікаў дакументаў,

што належалі Беларускаму музею імя І.Луцкевіча ў Вільні, патрабуе вялікай працы навукоўцаў, архівістаў, музейных работнікаў з нашага боку і добрай волі, разумення нашых праблем і памкненняў навукоўцаў і афіцыйных службаў Літвы. Пры Нацыянальным навукова-асветным цэнтры імя Ф.Скарыны трэба стварыць творчую групу, якая магла б распрацаваць план узаемадзеянняў, арганізаваць яго навуковае забеспячэнне, каардынаваць ўсю працу па рэканструкцыі музея. Толькі сумесныя намаганні дадуць станоўчы вынік.

¹ Лабачэўская В. Новыя звесткі пра зборы Беларускага музея імя Івана Луцкевіча ў Вільні // Спадчына. 1995. № 5; Інвентарная кніга Музея ім. І.Луцкевіча Беларускага навуковага таварыства ў Вільні // Спадчына. 1995. № 2. С. 95–111; № 3. С. 138–156.

² Пецюкевіч М. Успаміны пра Віленскі музей // Спадчына. 1995. № 2. С. 80.

³ Тамсама. С. 83.

⁴ Шутовіч Я. З успамінаў пра Віленскі беларускі музей (публ. І.Луцкевіча) // Спадчына. 1995. № 1. С. 39.

⁵ Тамсама. С. 39–47.

Валянцін ГРЫЦКЕВІЧ (Санкт-Пецярбург)

Крыніцы па гісторыі Беларусі ў пецярбургскім Расійскім гістарычным архіве

Паназапашаныя за гады пасля падзелаў Рэчы Паспалітай крыніцы Беларусі, што апынулася пад расійскім кіраваннем, змяшчаюць шмат незаменнай інфармацыі па гісторыі нашай краіны. У першую чаргу яны засяроджаны ў Расійскім гістарычным архіве ў Пецярбургу. У час вывучэння яго картатэк, вопісаў і саміх фондаў нам удалося знайсці шмат і саміх крыніц, і ўказанняў на іх. Абмяжуемся пералікам толькі некаторых з іх — тых, што тычацца гісторыі пэўных галін культуры Беларусі XIX – пачатку XX ст.

Найбольш цікавыя для беларусаў матэрыялы фондаў Міністэрства асветы (фонд № 733), Медыцынскага дэпартаменту Міністэрства ўнутраных спраў (фонд № 1294), Дэпартаменту герольдыі Правіцельства Сената (фонд № 1343), калекцыя фармулярных спіскаў Свяцейшага сіноду (у тым ліку фонд грэка-уніяцкіх мітрапалітаў, дзве часткі спісу якога з ліку трох былі надрукаваны да рэвалюцыі). Гэтыя фонды

маюць у сваім складзе вялікую колькасць дадзеных аб рэлігійным жыцці, адукацыі, стане здароўя жыхарства Беларусі, звесткі пра біяграфіі прадстаўнікоў асобных родаў і персанажаў гісторыі Беларусі, у тым ліку дзеячаў асветы, аховы здароўя, практычных галін асобных навук і г.д.

На аснове існуючых вопісаў і матэрыялаў картатэк дадзенага архіва варта скласці інфармацыйныя тэматычныя комплексы, якія маглі б стварыць падмурак для банка дадзеных па гісторыі Беларусі ў Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве. Стварэнне такога банка дадзеных дасягальна для архіўных устаноў Беларусі пры фінансавай падтрымцы імі пэўных супрацоўнікаў гуманітарных устаноў Пецярбурга, якія здолелі б у стацыянарных умовах распрацаваць і здзейсніць праграму назапашвання ў беларускіх архіўных установах мікрафільмаў патрэбных для асветлення гісторыі Беларусі спраў з расійскіх архіваў і, у першую чаргу, з Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва ў Пецярбургу.

Ганна СУРМАЧ (Мінск)

Пошукі страчаных архіваў па гісторыі беларускай дзяржаўнасці (Прага, Масква, Парыж)

Драматычная гісторыя станаўлення беларускай дзяржаўнасці мае і такі своеасаблівы аспект, як страты крыніцзнаўчай базы для яе вывучэння. Адной з прычын такой сітуацыі з'яўляецца тое, што значная частка дакументаў дзяржаўных структураў стваралася і захоўвалася па-за межамі Беларусі. Як вядома, у 1918 г., калі была абвешчана незалежнасць Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР), толькі невялікі час беларускаму ўраду давялося працаваць на тэрыторыі Беларусі. Увесь яго далейшы лёс быў звязаны з дзейнасцю на эміграцыі — спачатку ў Літве, з 1923 г. — у Празе, з 1943 г. — у Парыжы і далей у іншых краінах свету. Ва ўсіх гэтых краінах і засталіся сляды архіваў Рады БНР, асабістыя дакументы беларускіх дзяржаўных дзеячаў.

Найбольш плённы перыяд дзейнасці дзяржаўных структураў БНР у эміграцыі прыпадае на Прагу, дзе Рада БНР знаходзілася з 1923 да 1943 г. У пасляваенны час у Празе ішло бурлівае беларускае жыццё. Тады там вучыліся ў Карлавым універсітэце каля паўсотні беларускіх студэнтаў, многія з якіх потым сталі адметнымі нацыянальнымі дзеячамі. Акрамя Рады БНР працавалі там і іншыя арганізацыі, існаваў перыядычны друк. У выніку іх дзейнасці стварыўся пэўны комплекс да-

кументаў, які дапаўняўся іншымі беларускімі матэрыяламі, што мэтанакіравана збіраліся арганізацыямі і асобнымі дзеячамі па пытаннях беларускай гісторыі і ўсяго, што мела дачыненне да беларускага нацыянальна-вызваленчага руху.

Комплекс беларускіх дакументаў у Празе быў прадстаўлены трыма часткамі:

1. Беларускі загранічны архіў, створаны Радай БНР у 1928 г.
2. Асабістыя архівы беларускіх дзеячаў, найбольш буйныя з іх архівы прэзідэнтаў Рады — Пятра Крэчэўскага, Васіля Захаркі, а таксама вядомага дзеяча Івана Ермачэнкі.
3. Беларускі аддзел Рускага замежнага гістарычнага архіва.

Лёс кожнай з частак склаўся па-свойму, аднак з падобным вынікам. Большасць гэтых дакументаў страчана ў плыні часу. Захаваўся ў пэўным аб’ёме толькі асабісты архіў Івана Ермачэнкі, які знаходзіцца часткай у Дзяржаўным архіве Расіі і часткай у Нацыянальным архіве Беларусі.

Больш дзесяці гадоў як архівіст я вяла пошукі страчаных дакументаў. Публікацыі аб выніках гэтай працы зроблены мною ў часопісе “Беларуская мінуўшчына” і газеце “Літаратура і мастацтва”. У час даследаванняў удалося вызначыць, найперш, прыкладны спіс страчаных дакументаў і іх колькасць. Прасцей было знайсці звесткі аб складзе Беларускага загранічнага архіва: змястоўная інфармацыя пра гэта ёсць у артыкуле М. Караленкі ў часопісе “Шлях моладзі” (1938. № 3)

Значна больш складаным быў пошук звестак пра асабістыя архівы прэзідэнтаў БНР. У Дзяржаўным архіве Расіі мной знойдзены вопіс гэтых дакументаў, зроблены пры перадачы іх у Рускі замежны архіў у 1943 г. І толькі зусім нядаўна выяўлены звесткі пра склад матэрыялаў Беларускага аддзела ў Рускім загранічным архіве. У час работы ў Дзяржаўным архіве Чэхіі ў Празе мне паведамілі, што супрацоўнікі архіва нечакана знайшлі падрабязную картатэку Рускага замежнага архіва, складзеную ў час вайны, 50 гадоў яна праляжала невядомай. Там знойдзена 18 картак з апісаннем беларускіх матэрыялаў — 12 тысяч лістоў цікавейшых дакументаў.

Вызначэнне складу пражскіх беларускіх дакументаў само па сабе было важным і давала ўяўленне аб тым, якая важная інфармацыя была там і якой непараўнай стратай для гісторыкаў з’яўляецца іх адсутнасць.

Аднак, вядома ж, было б важней устанавіць, дзе зараз знаходзяцца гэтыя дакументы. Чым далей вядуцца пошукі, тым больш складанай

выглядае справа. Сёння дакладна можна сказаць, што названых вышэй асобных комплексаў дакументаў у поўным складзе, так, як яны былі сфармаваны першапачаткова, няма ў тых сховішчах, дзе яны павінны былі б быць — архівах Беларусі, Дзяржаўным архіве Расіі, Дзяржаўным архіве Чэхіі.

Вядома, што Беларускія загранічныя архіў не паступіў у Маскву ў 1945 г., калі туды перадаваўся РЗГА. У Дзяржаўным архіве Чэхіі я знайшла дакумент аб тым, што ў 1947 г. ён яшчэ знаходзіўся ў Празе. Гэта апошняя звесткі пра яго. Нічога больш дакладнага ў архівах Чэхіі знайсці не ўдалося. Вядома толькі, што ён знаходзіўся ў 1947 г. у Архіве Міністэрства ўнутраных спраў Чэхаславакіі, але цяпер яго там няма. Няма звестак і аб перадачы яго ў іншае месца. След абрываецца. Можна толькі меркаваць, што яго маглі забраць і перавезці ў СССР пазней пэўныя савецкія службы і перадаць у нейкія ведамасныя спецыяльныя сховішчы. Малаверагодна, але магчыма і тое, што архіў знаходзіцца недзе ў сховішчах Чэхіі, не ўсе матэрыялы якіх дакладна ўлічаны.

Асабістыя архівы прэзідэнтаў, як сведчаць дакументы, былі перададзены ў Расію замежныя архіў па распараджэнню акупацыйных нямецкіх уладаў. Яны таксама недзе зніклі. У фондах Рускага архіва ў Маскве гэтых дакументаў быццам бы таксама няма. Яны не знойдзены пакуль і ў Празе.

Незразумела таксама, куды маглі падзецца дакументы Беларускага аддзела Рускага архіва. Яны былі структурнай часткай архіва, і невядома на якім этапе зніклі адтуль.

У фондах Рускага замежнага архіва ёсць некаторая колькасць беларускіх матэрыялаў. Але гэта асобныя дакументы, яны не з’яўляюцца названымі мною комплексамі. Узнікае трывожнае падазрэнне. Не выключаю, што беларускія матэрыялы трапілі ўсё ж у Маскву і былі сфармаваны па розных сховішчах. У такім разе цяжка будзе вызначыць, ці захаваліся ўсе дакументы. Сістэматызацыя іх будзе парушанай, а інфармацыйныя страты могуць быць непараўнальнымі.

Зараз ёсць звесткі, што ў Нацыянальным архіве Беларусі выяўлены беларускія дакументы з Прагі. Патрэбна ўстанавіць, ці з’яўляюцца яны часткай названых вышэй архіваў, ці проста паступілі ў архіў з асабістымі дакументамі асобных дзяржаў, якія мелі да іх дачыненне.

Дзеля таго, каб паставіць кропку ў гісторыі з беларускімі архівамі ў Празе, неабходны намаганні як беларускіх гісторыкаў і архівістаў, так і падтрымка ў гэтай справе з боку Чэхіі і Расіі. Менавіта толькі з іх

дзейснай дапамогай можна вярнуць страчаныя дакументальныя крыніцы па гісторыі нашай дзяржаўнасці.

У Празе, у Славянскай бібліятэцы, захоўваецца значная колькасць беларускіх кніжак, перыядычных выданняў міжваенага часу, многіх з якіх няма ў самой Беларусі. На канферэнцыі павінна было быць выступленне дырэктара Славянскай бібліятэкі сп. Мілены Клімавай. На жаль, яна не прыехала. У некаторай ступені я магу запоўніць адсутнасць гэтай інфармацыі.

У мінулым годзе мне давялося працаваць з фондамі бібліятэкі з дапамогай сп. Клімавай, і я збіраюся выдаць брашуру з поўнымі звесткамі і шыфрамі беларускіх выданняў дзеля патрэбы нашых даследчыкаў.

Як вядома, частка пражскіх архіваў трапіла ў Парыж. Як пісала ў сваіх успамінах Ларыса Геніюш, каштоўныя дакументы з архіва прэзідэнтаў БНР вывез у двух чамаданах у Парыж Мікола Абрамчык, што пераняў пасаду прэзідэнта рады БНР пасля смерці Васіля Захаркі ў 1943 г. Гэтыя дакументы і цяпер захоўвае ўдава М. Абрамчыка спадарыня Ляўковіч. Там жа знаходзяцца і некаторыя дакументы аб дзейнасці Рады БНР за 1943–1970 г., калі М. Абрамчык быў прэзідэнтам.

Парыжскі комплекс беларускіх дакументаў уяўляе сабой значную цікавасць для вывучэння гісторыі беларускай дзяржаўнасці, і добра было б, каб ён таксама стаў даступным для карыстання нашым навукоўцам.

Ніна СТУЖЫНСКАЯ (Мінск)

Матэрыялы па гісторыі Беларусі ў Рускім замежным гістарычным архіве

Спачатку крыху з гісторыі архіва. У 1928 г. у групы расійскіх эмігрантаў з'явілася добрая думка сабраць матэрыялы аб нядаўнім мінулым. Яна наўрад ці ажыццявілася б, калі б не дапамога з боку Міністэрства замежных спраў Чэхаславацкай Рэспублікі, якое пацягнулася і выдзеліла памяшканне Архіва і бібліятэкі МЗС — 20 вялікіх пакояў старога Тасканскага палаца на Градчанах.

Такім чынам, старадаўні культурны цэнтр заходняга славянства, Прага, дала прытулак збіральнікам і носьбітам расійскай гісторыі. Тут яны знайшлі новую духоўную радзіму, гасціннасць і падтрымку ў грамадскіх і ўрадавых колах Чэхаславацчыны.

МЗС ЧСР зацвердзіў і Статут РЗГА. Згодна з Статутам, агульнае кіраўніцтва, нагляд і кантроль за справамі Архіва належала ўпаўнаважанаму МЗС праф. Яну Славіку (са студзеня 1934 г. ён заняў пасаду дырэктара РЗГА). Кіраўніцтва бягучымі справамі ажыццяўляла Упраўленне архіва, навуковай працай — Рада архіва.

Невялічкая кніжачка пра архіў, выдадзеная ў Празе ў 1931 г., паведамляла, што “РЗГА збірае, захоўвае, прыводзіць у парадак і навукова апрацоўвае матэрыялы, якія адносяцца да навейшай гісторыі Расіі і яе народаў; набывае і прымае на захоўванне; робіць вопісы і арганізоўвае навуковую апрацоўку; складае спецыяльную гістарычную бібліяграфію; збірае розныя гістарычныя калекцыі; выдае па магчымасці працы і зборнікі; праводзіць навуковыя даследаванні і арганізоўвае лекцыі па гісторыі”¹.

Дзейнасць Архіва распаўсюджвалася на краіны Старога і Новага свету, дзе была расцярушана эміграцыя з Расіі.

Ужо ў 1931 г. Архіў меў багатую бібліятэку, дзе быў выдзелены спецыяльны аддзел па нацыянальных і рэгіянальных рухах. У пададзеле №3 збіраліся беларускія матэрыялы: беларускія кнігі, часопісы, газеты, рукапісы. На 1 студзеня 1931 г. бібліятэка налічвала 18 тыс. кніг, з іх 39 беларускіх. Па дадзеных справаздачы Архіва за 1936 г. (са справаздачамі па папярэднія гады мне не ўдалося пазнаёміцца), у кніжна-часопісны аддзел паступіла 2246 кніг, з іх 7 — беларускіх. На жаль, невядома якіх. Са справаздачы за 1936 г. вядома, што газетны фонд Архіва меў выданні штаба генерала Булак-Балаховіча 1920 г. “Партызан”, “Звястун” і інш.

Беларускія матэрыялы паступалі ў аддзелы гісторыі асобных расійскіх губерняў перыяду кастрычніцкага перавароту і грамадзянскай вайны, сялянскіх антыбальшавіцкіх рухаў. Як паведамлялася ў справаздачы, даволі акуратна падбіраліся і камплектаваліся беларускія палітычныя часопісы розных гадоў, якія захоўваліся беларускай эміграцыяй. У 1935 г. іх налічвалася больш за 40 найменняў.

Вялікія паступленні дакументаў Архіў меў ад прадстаўнікоў шматлікіх дзяржаўных утварэнняў на тэрыторыі Расіі перыяду грамадзянскай вайны, у тым ліку і беларускіх. У 1935 г. паступіў Архіў Беларускай Народнай Рэспублікі і “журналы” Рады і Сакратарыята. У справаздачы няма, на жаль, тлумачэнняў, на якіх умовах быў набыты Архіў БНР — ва ўласнасць ці прыняты на захаванне. Пытанне раз вельмі важнае.

Магчыма, што частка архіва БНР, пра якую сведчыць справаздача 1936 г., захоўваецца цяпер у Дзяржаўным архіве Расійскай Федэрацыі ў Маскве, у фондзе № 6218 пад назвай “Материалы, относящиеся к БНР”.

У 1945 г. чэхаславацкі ўрад перадаў РЗГА ўраду СССР. Матэрыялы Архіва атрымалі грыф “сакрэтна” і трапілі ў Маскву — у 12-ы пад’езд шэрага будынка былога Дзяржаўнага архіва кастрычніцкай рэвалюцыі на Пірагоўцы. І на доўгія гады крыніцы зніклі для даследчыкаў.

Але сапраўдная гісторыя, як твор іканапісца, пэндзлем якога водзіць сам Усявышні, абавязкова прабежца праз фальш часу.

Са шматлікіх фондаў Пражскага архіва два складаюцца выключна з беларускіх матэрыялаў. Гэта фонд БНР (назва, дадзеная ў двукоссі — “Буржуазно-националистическая республика, г. Ковно”) і фонд Івана Ермачэнкі.

Трэба адзначыць, што вопісы фондаў, якія я праглядала, састарэлі, не адпавядаюць зместу, у іх памылкова пазначаны крайнія даты. Змест беларускіх фондаў значна багацейшы, чым гэта можна сабе ўявіць, карыстаючыся вельмі сціплым і неадпаведным апісаннем. Да таго ж вопісы літаральна стракаюць палітычнымі і ідэалагічнымі выкрывальніцкімі штампамі, накіраванымі “шпіёнскія арганізацыі”, “антысавецкая праца” і г. д.

Згаданы фонд, які захоўвае матэрыялы, “относящиеся к БНР”, налічвае 15 спраў. Гэта — “часопісы” (чарнавікі), дакументы беларускіх міністэрый, урадавых устаноў, статутныя граматы БНР 1918 г., выпіскі з пратаколаў пасяджэнняў Рады БНР (за 1921 г.). Шмат крыніц фонда асвятляюць міжнародную дзейнасць БНР. Гэта матэрыялы Варшаўскай, Жэнеўскай, Брусельскай, Пражскай, Генуэзскай канферэнцый, сустрачы прадстаўнікоў балтыйскіх краін у Рызе, Лігі нацый і г. д.

Матэрыялы дэманструюць упартую барацьбу членаў урада БНР, асабіста старшыні Савета міністраў В. Ластоўскага за ўдзел ва ўсіх перамовах еўрапейскіх дзяржаў па тэрытарыяльных пытаннях і міжнародным прызнанні БНР.

46 спраў захоўвае фонд Івана Ермачэнкі. Яны ахопліваюць час з 1920 па 1940-я гады. Крыніцы самыя розныя: асабістыя дакументы, друкаваныя матэрыялы з часопісаў і газет, карты, кнігі, кароткія гістарычныя даведкі, артыкулы і нарысы пра Беларусь.

Вялікую частку фонда складаюць дакументы беларускіх грамадскіх і палітычных арганізацый у Празе — такіх, як Беларускі нацыянальны

фронт, Вольны саюз, Беларускі Сакольскі саюз і г. д.² У фондзе захоўваюцца пратаколы шматлікіх з’ездаў, кангрэсаў па праблемах Усходняй Еўропы, што даволі часта збіраліся ў тыя гады ў Празе³. Вельмі цікавыя і змястоўныя матэрыялы ўтрымлівае фонд І.Ермачэнкі па гісторыі Беларускай партыі эсэраў. Вялікая каштоўнасць фонда ў тым, што значную яго частку складае архіў Рады БНР — гэта справы № 7–12: дэкларацыі, звароты Рады БНР, мемарандумы, пратаколы пасяджэнняў. Некаторыя дакументы датуюцца 1918 г. Гэта звароты Рады ў літоўскую Тарыбу аб умовах супрацоўніцтва за подпісамі В.Ластоўскага і Я.Станкевіча, аб утварэнні Беларускага Міністэрства на чале з Я.Варонкам. Справы фонда № 11, 12, якія пазначаны ў вопісах “Аб беларускіх арганізацыях усіх старон свету”, на самой справе захоўваюць сапраўднае багацце: аб’ёмнае ліставанне (арыгіналы) В.Ластоўскага і П.Крэчэўскага, П.Бокача, В.Хмары-Разумовіча, Я.Найдзюка, К.Езавітава, А.Шкуцькі, С.Якавіюка, М.Вяршыніна. Справа № 11, якая мае каля 500 арк., захоўвае лісты П.Крэчэўскага да В.Захаркі і Т.Грыба і лісты да П.Крэчэўскага ад М. Вяршыніна, таксама багацейшую перапіску В. Захаркі. Апошні пісаў у Вільню, Коўна, Берлін, Лондан, Варшаву і ў Амерыку. Сярод адрасатаў былі А.Цвікевіч, І.Ермачэнка, М.Дзямідаў, К.Езавітаў, Я.Найдзюк, А.Клімовіч, В.Гадлеўскі і інш.

Тут жа перапіска Т.Грыба за 1921–23 гг. Трэба сказаць, што ліставанне ахоплівае 20–30-я гады да пачатку Другой сусветнай вайны і адлюстроўвае ўдзел дзеячаў БНР у тагачаснай еўрапейскай палітыцы. Гэта таксама і назіранні за зменлівымі абставінамі ў неспакойным свеце, і спроба вызначыцца ў новых умовах, не страціць сілы і не разгубіцца.

Фонд І.Ермачэнкі асвятляе таксама дзейнасць беларускай эміграцыі напярэдадні і ў часы Другой сусветнай вайны. Прадстаўнікі БНР спрабавалі знайсці новых саюзнікаў, сваё месца, вызначыць манеру паводзін у стасунках з новай Германіяй. Яны неаднаразова запрашаліся ў Берлін для перамоў і вызначэння ўзаемных пазіцый, што знайшло адлюстраванне ў лістах В. Захаркі і К. Езавітава. Як сведчаць крыніцы, беларуская эміграцыя паспела падлічыць першыя ахвяры сярод беларусаў у пачатку вайны і пачала наладжваць дапамогу Радзіме. З гэтай мэтай яна стварала новыя арганізацыі накіштальт Беларускага камітэта самапомачы, дакументы якога захоўваюцца ў фондзе.

Такім чынам, беларускія фонды РЗГА — найкаштоўнейшая крыніца па гісторыі Беларусі перыяду Першай і Другой сусветных войнаў, крыніца, якая высвятляе амаль зусім невядомыя яе старонкі. Шкада,

што гэтыя матэрыялы, якія значна дапоўнілі б нашы веды па гісторыі Бацькаўшчыны, знаходзяцца пад чужым дахам замежнага архіва і апошнім часам цяжка даступныя даследчыку.

Між іншым, знаёмства з дакументамі архіва І.Ермачэнкі ўнесла праўкі і ў некаторыя моманты гісторыі беларускага змагання з бальшавіцкім рэжымам. Напрыклад, знойдзены зусім выпадкова семежаўскія чарнавікі Васіля Русака, якія былі напісаны ім літаральна ў апошні дзень перад пачаткам баёў Брыгады БНР, дазволілі ўнесці карэктывы ў спіс Рады Случчыны. А перапіска Уладзіміра Бурцава з кіраўніцтвам тайнай палітычнай манархісцкай арганізацыі “Брацтва Рускай Праўды” адкрыла зусім нечаканыя старонкі гісторыі Беларускай сялянскай партыі “Зялёны дуб”, якая зусім не знікла ў 1925 г., як памылкова я сцвярджала раней (гэтая памылка ўвайшла ў ЭГБ⁴), а працягвала дзейнічаць ў другой палове 20-х — першай палове 30-х гадоў, карыстаючыся выключна дыверсійнымі тэрарыстычнымі метадамі.

Даволі цікавыя і значныя матэрыялы па гісторыі Беларусі захоўваюцца ў фондах генерала Дзянікіна, Б. Савінкава, ужо згаданага Ул. Бурцава, Расійскага Палітычнага камітэта, Народнага саюза Радзімы і Свабоды, у фондах выкладчыкаў пражскіх навучальных устаноў і інш.

Шырокая панарама ўзброенай палітычнай барацьбы беларускіх арганізацый, партызанскага руху супраць савецкай улады паўстае са старонак фондаў Б. Савінкава і РПК. Гэта яшчэ і цікавыя постаці, раней невядомыя ці малавядомыя, для якіх барацьба з бальшавіцкім рэжымам была сэнсам жыцця.

Ёсць у РЗГА і фонд, які складзены выключна з савецкіх крыніц. Гэта загады карных і рэпрэсійных органаў, якія, як бачым, старанна збіралі і аналізавалі эміграцыя. Першапачаткова гэта, вядома, рабілася ў цэнтрах і штабах тагачаснай апазіцыі савецкай уладзе.

Такім чынам, агульнае ўражанне такое, што ў РЗГА захоўваюцца матэрыялы пра значную частку гісторыі Беларусі, гісторыі еўрапейскай, антысавецкай, незалежнай.

¹ Русский Заграничный Исторический Архив при Министерстве Иностранных дел Чехословацкой Республики в 1930 году. Прага, 1931. С. 5.

² Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі (ДАРФ), фонд 5875, воп. 1, спр. 5, 14, 16 і інш.

³ Тамсама, спр. 5, 8, 9, 11.

⁴ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1996. Т. 3. С. 457–458..

Бернхард Х'ЯРЫ (Франкфурт-на-Майне) **Вываз беларускіх каштоўнасцей у Германію**

РАПАРТ

аб праверцы 26.9.[1941] Беларускага краязнаўчага музея ў Мінску

26 верасня я агледзеў Беларускі краязнаўчы музей на Галоўнай вуліцы [цяпер у будынку б. музея знаходзіцца Дом мастацтва — Рэд.]. Па бальшавіцкаму прынцыпу ўключана і паказана самае істотнае ў 3 аддзелах:

- 1) дагістарычнае і раннегістарычнае развіццё з 13 ст.
- 2) прыгнёт феадальнага часу 13–20 ст.
- 3) савецкая адбудова.

Аддзелы 1 і 2 размяшчаюцца на 1-ым паверсе, аддз. 1 змяшчае вельмі цікавую дагістарычную калекцыю, таксама асобныя германскія знаходкі. Аддз. 2 змяшчае старую зброю, рыштунак, карціны, розныя вырабы, карты і інш. Аддз. 3 поўнаасцю знішчаны.

Стан калекцыі запушчаны, доўгі час ніхто не займаўся яе ўпарадкаваннем. У вайну калекцыя панесла вялікія страты. Па звестках музейных ахоўнікаў, страчана, напрыклад, шабля маршала Ноя. Шмат якія карціны парваныя, а рамы паламаныя. Музейны ахоўнік, здаецца, перакананы бальшавік. Ён лічыць сябе румынам і дэманструе з гонарам намаляваную ім самім карціну, дзе паказаны жудасныя ўмовы працы ў часы царскага рэжыму. Са шкадаваннем гаварыў ён аб знішчаных экспанатах 3-га аддзела і спадзяецца іх патаемна ўзнавіць.

Адміністрацыя, якая пераняла музей ад горада, ускладае на яго віну за поўнае знішчэнне экспанатаў, што знаходзіліся ў 3 аддз. Нейкі Гутко атрымаў указанне зрабіць гэта. Адміністрацыя таксама баіцца, што беларускі бок будзе знішчаць каштоўныя матэрыялы, бо ўспрыняцце Беларусі як краіны, багатай на культурна-гістарычныя помнікі, рэзка знізілася. Таму я прашу, каб калекцыя Беларусі была ўзята пад нагляд, абаронена генеральным камісарам і перададзена мне ў падпарадкаванне. Я як спецыяліст буду імкнуцца стварыць сітуацыю, калі, кіруючыся ўказаннямі Беларускага краязнаўчага музея, будзе вырашана праблема захавання калекцыі. Для правядзення гэтай працы я буду шукаць высокакваліфікаваных спецыялістаў сярод беларускай інтэлігенцыі і сярод нямецкага народа. Перш за ўсё павінна быць вызначана, хто быў ахоўнікам калекцыі. Кампенсацыя для яго будзе падыходзячай.

Я прапаную гэтую праблему вырашаць з двух пунктаў гледжання: па-першае, беларускае краязнаўства выступае як вядучая дысцыпліна (геалогія, дагістарычныя часы, батаніка, заалогія, грамадазнаўства); па-другое, доказы ня-

мецкага культурнага ўплыву ў былыя часы і пры новым парадку ў краіне ўяўляюцца генеральнаму камісару ўзнаўляльнымі. Асобныя экспанаты, напрыклад, гармата нямецкага ліцейшчыка Мэрля і г.д. даюць магчымасць нанова пачаць арганізацыю гэтага аддзела.

С. Г. Курці

ДА Мінскай вобл., ф. 688, воп. 5, адз. зах. 1, л. 2.

* * *

Камісар акругі Глыбокае

Глыбокае, 24 чэрвеня 1942 г.

р-н 25

Reff. // а - Не./ Go

Генеральнаму камісару Беларусі

Адз. II а

У Мінску

Змест: Добраахвотная дапамога цэркваў у збіранні металу.

Спасылка: Загад генеральнага камісара Адз. II а Jn / Hn.

Ад 18. IV. 1942.

Збіранне металу ў акрузе Глыбокае можна лічыць урачыста завершаным. Тут было ўсяго сабрана: 7920 кг медзі, 34875 кг латуні, 520 кг свінца, 259 кг волава, 378,40 кг манет, 12356,80 кг званоў і 830,45 кг інш. металаў.

Добраахвотную дапамогу царквы, за невялікім выключэннем, можна ацаніць толькі на выдатна. Нягледзячы на тое, што цэрквам патрабуюцца званы для службы, яны добраахвотна аддалі ўсё. Асобным вялікім цэрквам будуць дадзены ў распараджэнне для царкоўнай службы маленькія званы вагою да 15 кг. А іншыя царкоўныя прадметы з каляровага металу, напр. падсвечнікі, без пярэчанняў трэба аддаць. Як ужо спачатку адзначалася, некаторыя святары праваслаўнай царквы адмаўляліся аддаваць свае званы пры зборы металу. Сярод іх можна назваць святара з Лужкоў (акруга Глыбокае) Васіля Векарэвіча.

Часта можна было адчуць адпор і з боку ў некаторай ступені пасіўнага рымска-каталіцкага духавенства. Хоць асобныя святары супраціўляліся, але званы ўсё роўна забіралі. Паколькі збіранне металу мела характар добраахвотнага ахвяравання, падобная нястача натуральна не магла дапускацца і званы былі зняты з вежаў.

Я мяркую, што пісьмовы загад, копія ці арыгінал, будзе патрэбны дзеля таго, каб перадаць у Ватыкан (святар будзе дакладваць С. Д. у Вілейцы).

Раённы камісар [подпіс неразборлівы]

БДА, ф. 370, воп. 1, адз. зах. 3, л. 3.

* * *

Генеральнаму камісару Мінска

Мінск, 2 сакавіка 1944.

Аддз. I. (культуры)

- Dr L/W -

У аддзел Права II

Распараджэнне

У Германіі

Змест: Забеспячэнне захаванасці Краязнаўчага музея Мінска.

Па загаду групэнфюрэра Краязнаўчы музей Мінска, на які ўскладзена адказнасць за каштоўныя культурна-гістарычныя багацці беларускай зямлі, па магчымасці павінен быць абаронены ад страт ваеннага часу. Забеспячэнне абароны павінна ажыццяўляцца праз музей горада Інстэрбург, які знаходзіцца ва Усходняй Прусіі.

Дырэктар інстэрбургскага музея сп. Гронаў, які дагэтуль добраахвотна з'яўляўся актыўным дзеячам, бачыць у такім намеры разумны падыход і праз тэлеграф паведаміў сваю згоду.

Беларуская Цэнтральная Рада зробіць магчымым ажыццяўленне прадугледжаных мерапрыемстваў па абароне музейных каштоўнасцей, якім пазней будзе забяспечаны паказ па ўсёй беларускай зямлі, таму патрабавецца адпаведная дамова паміж ген. камісарам і горадам Інстэрбург. Гэтая дамова мусіць складацца з наступных пунктаў:

1) Прадметы Краязнаўчага музея Мінска на час вайны будуць перададзены ў музей горада Інстэрбург.

2) Музей Інстэрбурга засведчыць прыняцце асноўных прадметаў праз горад Квітунг.

3) Музей Інстэрбурга забяспечыць абарону, належнае захаванне і дбайнае абыходжанне з даверанымі музейнымі каштоўнасцямі.

4) Трэба дамовіцца з музеем Інстэрбурга аб суадноснай кампенсцыі страт з часу атрымання музейных каштоўнасцей.

5) Пасля заканчэння вайны захаваныя музейныя каштоўнасці цалкам перадаюцца ў Мінск згодна з пастановай Беларускай Цэнтральнай Рады.

З прычыны тэрміновай адпраўкі каштоўнасцей камендатура дае вагоны, а я прашу копію адпаведнай дамовы.

У загадзе:

2. Накіравана начальніку Урадавай рады сп. Хенэ.

БДА, ф. 370, воп. 1, адз. зах. 1356, л. 20.

* * *

Генеральнаму камісару Мінска

Мінск (усх. землі) 15.3.44

Змест: Адпраўка музея ў Інстэрбург

Спасылка

Дырэктару Краязнаўчага музея г. Інстэрбург

Вальтэру Гронау

Пагрузка хутка скончыцца, так што эвакуацыю можна пачаць тады, калі будзе падпісана дамова з гор. Інстэрбург.

Музею неабходна падрыхтаваць:

1) Для перавозкі каштоўнасцей патрабуюцца спецыяльныя (з шафамі) 4-5 вагонаў. Гледзячы па абставінах, можна не грузіць усе вагоны ў адзін дзень, але пра адпраўку кожнага з вагонаў своечасова паведамляць у Інстэрбург.

Павінен быць падрыхтаваны спіс запакаваных прадметаў у асобных скрынях у 2-х экзэмплярах, складзены на беларускай мове: першы экзэмпляр застаецца ў Мінску, а другі пойдзе ў Інстэрбург. Супрацоўнікі Шукалойца [дырэктара Мінскага музея. — *Рэд.*] — Кароль і Сямёнаў — маюць жаданне перайсці на працу ў музей Інстэрбурга. Каб гэта стала магчымым, музею трэба паклапаціцца аб раскватараванні названых супрацоўнікаў і стварэнні адпаведных умоў працы. Гэта плануе часткова забяспечыць Беларуская Цэнтральная Рада. Але дадзенае пытанне яшчэ да канца не вызначана і будзе вырашацца генеральным камісарам.

2) Сярод музейных экспанатаў знаходзяцца некаторыя акты, якія ілюструюць жыццё і быт караімаў у Троках. Я пераканаў цяперашняга галаву караімаў Яго Прэасвяшчэнства Шапшала, з якім я сустракаўся ў Вільні, [каб яму] перадаць да пэўнага часу грэка-каталіцкія і рымска-каталіцкія царкоўныя малітоўнікі і культавыя прадметы.

3) Што тычыцца перакладу працы Сп. Каліцінай, дык я за недахопам часу да сённяшняга дня не дайшоў да гэтага. Як толькі яна будзе ўрачыста перададзена музею, я, ахвяруючы іншымі працамі, перш за ўсё дашлю яе ў Інстэрбург.

[Подпіс неразборлівы]

БДА, ф. 370, воп. 1, адз. зах. 1356, л. 24.

* * *

Копія

Дамова

Паміж генеральным камісарам Беларусі (далей будзе выступаць як “генеральны камісар”) і горадам Інстэрбург (Усх. Прусія) (далей будзе выступаць як “горад”) заключана наступная дамова:

1

Прадметам Краязнаўчага музея Мінска, якія з’яўляюцца культурна-гістарычнымі каштоўнасцямі, павінна быць забяспечана выратаванне ад страт вайны і перавозка ў музей Усходняй Прусіі на час вайны.

Забеспячэнне абароны будзе прадугледжана толькі на час вайны. Генеральны камісар загадаў зрабіць перавозку экспанатаў у Інстэрбург.

2

Горад Інстэрбург возьме на сябе забеспячэнне дбайнага захавання і стараннага абыходжання з даверанымі яму музейнымі каштоўнасцямі, аднолькава як і з нямецкімі музейнымі каштоўнасцямі, пакуль дадзеныя прадпісанні будуць дзейнічаць. Калі будзе неабходна, то для гэтай мэты выдзеліць двух высокакваліфікаваных спецыялістаў краязнаўчага музея.

3

Ген. камісар аплочвае за гэта раней згаданую адпаведную штогадовую кампенсацыю. Кампенсацыя будзе аплочвацца пасля прыняцця кожнай гадавой справаздачы.

4

Генеральны камісар возьме на сябе як аплату расходаў транспарту, так і ўсіх іншых расходаў, якія патрабуюцца для захавання музейных каштоўнасцей і якія ў адпаведнасці з пунктам 3 не патрабуюць далейшай кампенсацыі.

Таксама ген. камісарам аплочваецца дамова аб страхаванні на выпадак пажараў, паводак і інш. небяспекі.

5

Расходы паводле гэтай дамовы — у генеральнага камісара.

Мінск, 14.3.44.

Ген. Камісар

[Подпіс неразборлівы]

Инстэрбург, 17.3.44

Обербургамістр

[Подпіс неразборлівы]

* * *

Інстэрбург, 18.3.

сакрэтна

Нумар па журналу

ўліку дакументаў 384/44

Генеральнаму камісару

Адрэс. І культ[уры]

Мінск

Змест: Адпраўка краязнаўчага музея ў Інстэрбург.

У Вашай тэлеграме ад 15.03 згадваецца ранейшая дамова, якую я ўжо падпісаў і перадаў кур'еру. Пацвярджэнне на тэлеграму прыйшло сёння. А пакуль што дадаткова я магу заўважыць наступнае:

1) Музей не з'яўляецца ўласнасцю горада, але даследаванне гісторыі і размяшчэнне экспанатаў дзяржаўнаму музейнаму даглядчыку даручана, кіраўніцтва я ўзяў на сябе. Аднак гэтыя змены не былі ўлічаны обербургамістрам.

2) Безумоўна, вельмі важна перавесці аванс у памеры 3–4 тысяч марак на рахунак 23409 музея ў ашчадны банк горада Інстэрбурга, тады першыя расходы могуць быць бесперашкодна аплачаны [...]

5) Прымаючы пад увагу цяжкія ўмовы нашага часу, будзем вельмі ўдзячныя, калі ў першым вагоне да ўсяго будзе дададзена таксама скрыня гарэлкі (добра захаваць, размясціць, каб не выцекла і не сапсавала знешні выгляд наклеек) і адзін пакунак папяросаў. Дзякуючы вопыту можна будзе лёгка, бяспечна, у дадатак да ўсяго, вырашыць знешне цяжкую праблему вывазкі, працоўнай сілы і інш.

6) За пасылку дапаможнай сілы я асабіста буду дужа ўдзячны, бо лічу, што вельмі хутка сп. Рэйхсміністр даручыць нам новыя заданні [...]

Вальтэр Гронау

БДА, ф. 370, воп.1, адз. зах. 1356, л. 29 адв.

* * *

Verzeichnis

LfNr.	Bezeichnung des Bildes	Name	Art	Größe
1	Waldsiedlung im Schnee		Öl	45x60
2	Wiesenbach mit Kahn		“	30x40
3	Bauernhaus mit Bäumen		“	30x40
4	Wiesenbach im Winter	Alperowich	“	50x65
5	Waldwiese		“	45x75
6	Mannerkopf		“	48x55
7	Damenporträt		Tempora	30 oval
8	Teich mit Birken	Zaß	Öl	45x70
9	Gruppe am Tisch mit Kerze		“	22x40
10	Abend am Damm	Leitmann	Tempora	30x40
11	Alte Häuser	Marchini	Tuschskizze	16x20
12	Morgen	Leitmann	Tempora	35x50
13	Kindertheater	Solomatkin	Öl	50x80
14	Fabrik in Bäumen	Golowtschenko	Aqu.-Skizze	17x25
15	Regenwetter	Leitmann	Tempora	35x48
16	Waldrand		Öl	35x45
17	Teich und Abendstimmung		Aquarell	35x45
18	Hof		Öl	22x30
19	Brücke		Aquarell	30x40
20	Matrose, Heimkehr		Öl	22x30
21	Najaden	Gordanio	“	15x20
22	Flußlandschaft	Leitmann	Aquarell	35x45
23	Fabrigelände	“	“	35x45
24	Zarenbett		Tempora	25x35
25	Russische Kirche	Brezani	Aquarell	18x21
26	Romantische Landschaft		Öl	19x24
27	Strand mit Häusern	Golowtschenko	Aquarell	21x29
28	Buntes Ornament			rund
29	Vorstadt	Leitmann	Aquarell	30x45
30	Alter Frauenkopf		Ölskizze	33x44
31	Abend	Leitmann	Tempora	34x45
32	Landschaft mit Teich			30x40
33	Lithografie aus dem 19. Jahrh. “Schaffende im Wald”			25x40

* * *

Спіс (пераклад)

	Назва карціны	Аўтар	Тэхніка	Памер
1	Заснежаная леснічоўка		алей	45х60
2	Лугавы ручай з чаўном		“	30х40
3	Сялянскі дом сярод дрэў		“	30х40
4	Лугавы ручай узімку	Альпяровіч	“	50х65
5	Паляна		“	45х75
6	Мужчынская галава		“	48х55
7	Жаночы партрэт		тэмпера	30 авальн.
8	Сажалка з бярозамі	Зас	алей	45х70
9	Група каля стала са свечкай		“	22х40
10	Вечар на плаціне	Лейтман	тэмпера	30х40
11	Старыя дамы	Марчыні	эск. туш	30х40
12	Раніца	Лейтман	тэмпера	35х50
13	Дзіцячы тэатр	Саламаткін	алей	50х80
14	Фабрыка сярод дрэў	Галоўчанка	эск.акв.	17х25
15	Дождж	Лейтман	тэмпера	35х48
16	Узлесце		алей	35х45
17	Стаў і вечаровы настрой		акв.	35х45
18	Двор		алей	22х30
19	Мост		акв.	30х40
20	Матрос, вяртанне на Радзіму		алей	22х44
21	Наяда	Джарданіо	“	15х20
22	Рачны ландшафт	Лейтман	акв.	35х45
23	Тэрыторыя фабрыкі		“	35х45
24	Царскі ложак		тэмпера	25х35
25	Праваслаўная царква	Брэзані	акв.	18х21
26	Рамантычны пейзаж		алей	19х24
27	Марскі бераг з дамамі	Галоўчанка	акв.	21х29
28	Пярэсты арнамент			круглы
29	Прадмесце	Лейтман	акв.	36х45
30	Галава старой жанчыны		эск. алей	33х44
31	Вечар	Лейтман	тэмпера	34х45
32	Пейзаж з сажалкай			30х40
33	Літаграфія 19 ст. “Лесарубы”			25х40

Вальтэр Гронау

15/9.43.

БДА, ф. 370, воп. 1, адз. зах. 1356, л. 35.

* * *

Вальтэр Гронау
Дырэктар музея

Інстэрбург 5 в, 31.3.44.
Краязнаўчы музей —
сакрэтна
Генеральны камісар
Аддз. I (Культ)
Мінск - Усх. землі

Змест: Адпраўка Краязнаўчага музея Мінска.

Ва Усходняе міністэрства ў Берліне я даслаў тэлеграму наступнага зместу:
“Непасрэдная задача — рэйхсміністра Розенберга: накіраванне і размяшчэнне ў замку Гэхштадт на Дунаі экспанатаў Дзяржаўнага музея Мінска, ліст адасланы”.

Гэты ліст дапаўняе тэлеграму тым, што рэйхсміністр прынцыпова прытрымліваецца дадзенага распараджэння, пазбягае расчлянення выратаваных экспанатаў з усходніх зямель, прычым, само сабой зразумела, застаецца выконваючым абавязкі.

Як партнёр па дамове, я буду прасіць Вас выказаць сваю згоду ў дачыненні да ўказанага вышэй. Дасылаю наступнае: “У веданне рэйхсміністра Розенберга ўваходзіць непасрэдна пагрузка ў Гэхштадт, мая згода як партнёра па дамове само сабой зразумелая”. Гэта не мая задача, бо ва ўказаную справу ўключаюцца юрыдычныя меркаванні; для мяне тут аўтарытэт мае толькі кароткае ўказанне рэйхсміністра — тым больш, што мне афіцыйна перададзена, што дадзеныя ўказанні ўжо дасланы.

Я таксама не буду нічога выгружаць, пакуль не паступіць указанне Усходняга міністэрства аб далейшых дзеяннях. Падрыхтаваныя грошы я тэрмінова перадам па прызначэнню.

Хайль Гітлер!

Вальтэр Гронау
БДА, ф. 370, воп. 1, адз. зах. 1356, л. 36.

Пераклала з нямецкай мовы **Алена Казлова**

Николай ИЛЬКЕВИЧ (Смоленск)

**Совместное использование в научных целях уголовных дел
снятого фонда оперативных архивов территориальных
органов Федеральной службы безопасности России**

Я постараюсь коротко рассказать о путях решения одной сложной проблемы, с которой непременно сталкивается исследователь, занимающийся изучением судеб белорусских интеллигентов, репрессированных в ленинско-сталинские годы правления советской страной. Конкретно речь пойдет о 1918–1939 гг. При этом я остановлюсь на вопросах поиска документальных свидетельств об уроженцах и жителях Беларуси, репрессированных на территории нынешней России.

Возможно, и это вполне естественно, найдутся люди сомневающиеся или, скажем, равнодушные, которые сочтут поднимаемую в моем выступлении тему малоактуальной или несвоевременной, немасштабной или же не имеющей к реституции, с точки зрения международного права, никакого отношения. И я, ни в коей мере с ними не соглашаясь, отвечу: для меня одинаково дорого все, что имело касательство к истории и культуре Беларуси, принадлежало ей, но в связи с различными обстоятельствами затем оказалось на территории России или других стран. И как человек, связанный своей судьбой с Беларусью, я также, как и вы, неравнодушен к проблемам поиска, изучения, возвращения, научного использования отечественных реликвий, будь-то украденные ценности из Государственной картинной галереи БССР, Белорусского государственного исторического музея, Минского исторического музея, виленского Белорусского музея имени Ивана Луцкевича, Могилевского областного государственного музея; вывезенные или бесследно исчезнувшие книги и рукописи из библиотеки Полоцкой Софии, библиотеки Хрептовичей, коллекций Ромуальда Земкевича и Кастуся Езовитова; бесценные сокровища, собранные не одним поколением Радзивиллов в Несвижском замке, частные коллекции семей Цехановецких (Витебская губерния), Гуттен-Чапских и многие другие государственные и частные собрания.

Вместе с тем, на мой взгляд, настало время обсудить вопрос широкого использования архивов ВЧК, ГПУ, ОГПУ и НКВД, в данный момент почти полностью рассекреченных на основании Указа Президен-

та РФ “О снятии ограничительных грифов с законодательных и иных актов, служивших основанием для массовых репрессий и посягательств на права человека” от 23 июня 1992 года, и других нормативных актов. Однако эти архивы, хоть и рассекреченные, не переданы в Госархивослужбу России для свободного доступа к ним ученых и находятся по этой причине на ведомственном хранении в территориальных структурах Федеральной службы безопасности РФ.

Проблема архивов государственной безопасности уже поднималась пять лет назад, 29 апреля 1992 г., Александром Михальченко на пленуме правления Белорусского фонда культуры при обсуждении вопросов возвращения белорусских национальных ценностей, находящихся за пределами республики. Тогда оратор сказал, что Республика Беларусь должна предъявить права на документы, сосредоточенные в архивах государственной безопасности, так как в них “идет речь про наших людей, чья судьба выкинула за пределы Беларуси”¹.

По моему глубокому убеждению, речь может идти, как я уже сказал выше, только о совместном использовании снятых, то есть рассекреченных фондов архивов госбезопасности, а конкретно — о прекращенных производством уголовных делах на реабилитированных граждан — уроженцев и жителей Беларуси, а также связанных с ней судьбами. Законодательная база РФ (подробно этот вопрос в выступлении не рассматривается) позволяет иметь доступ к уголовным делам на репрессированных граждан. Разрешение на работу с документами, уголовными делами и изучение этих архивных материалов в научных целях может осуществляться на основании статьи II Закона РСФСР “О реабилитации жертв политических репрессий” от 18 октября 1991 г., в которой записано, что “ознакомление других лиц с указанными материалами производится в порядке, установленном для ознакомления с материалами государственных архивов”, а также и на основании пункта 12 Закона РФ “О внесении изменений и дополнений в Закон РСФСР “О реабилитации жертв политических репрессий” от 3 сентября 1993 г. (№ 698-1).

Огромную, я бы сказал, самую большую и неоценимую помощь белорусским исследователям может оказать в решении этой задачи Комитет государственной безопасности РБ. Согласно Протоколу № 1 к Соглашению о сотрудничестве и взаимодействии между Министерством безопасности РФ и КГБ РБ от 13 мая 1992 г. КГБ РБ наделен правом (пункт “а” и “б” статьи 1) ознакомления с документальными

материалами, имеющимися в распоряжении их коллег в России, получения копий с документов или информации по их содержанию, розыска материалов, связанных с репрессиями и реабилитацией граждан.

Подробный порядок взаимодействия между КГБ РБ и ФСБ РФ по этому вопросу изложен в соответствующих статьях Протокола № 17 от 21 января 1997 г. к вышеуказанному Соглашению. Протокол является весьма прогрессивным шагом вперед и предусматривает возможность реабилитированным лицам или, в случае их смерти, близким родственникам ознакомления через КГБ РБ с материалами архивных следственных дел, хранящихся в архивах ФСБ России, изъятия из дел и возвращения их владельцам переписки, фотографий, рукописей и других документов личного характера, снятия копий с материалов дел, получения биографических и иных справок. Не упущен из виду и вопрос подготовки к опубликованию исторических исследований в отношении видных государственных деятелей, представителей науки, культуры и служителей культа, а также событий, отражающих этапы исторического развития государств, порядок ознакомления и оценки соответствующих документальных материалов, хранящихся в оперативных архивах.

И я совершенно точно знаю, что КГБ РБ пусть и эпизодически, от случая к случаю, по мере возникновения необходимости, но проводит такую работу.

Что же касается архивных структур ФСБ России, то тут любой исследователь или любая общественная, научная организация, обратившиеся в областные или республиканские территориальные органы госбезопасности или в Центральный архив ФСБ России, найдут полное понимание. Я бы даже сказал так: режим наибольшего благоприятствования. Я в этом абсолютно уверен.

Могут, конечно, на пути исследователя возникнуть препятствия, искусственно создаваемые некоторыми недалёковидными, бесчувственными и равнодушными сотрудниками архивов ФСБ РБ, как это было, например, в 1996 г. в одном областном центре. Задумали руководители Смоленской католической общины издать в 1997 г. к 100-летию освящения нашего костела непорочного зачатия Девы Марии сборничек, в котором отразить деятельность священников, репрессированных в 20–30 годы. Обратились в областное Управление ФСБ и получили первоначально разрешение на ознакомление с делами. Но потом что-то произошло (можно только догадываться что), и архивисты, ссыла-

ясь на нормы Закона, отказали в помощи под предлогом отсутствия разрешений на ознакомление с делами от близких родственников. Вроде и не упрекнешь их в следовании букве Закона, но ведь известно: какие могут быть у католического священника “близкие родственники” И тем более, что после репрессий против священников прошло 60–70 лет.

Однако и эти, и другие препятствия все-таки можно обойти и нужно преодолевать. Побольше настойчивости, аргументов, если только вдруг вопрос не решается и вы почувствовали, что вам будет отказано в получении сведений без видимых и серьезных на то причин и оснований.

Другое дело, разумеется, если отказ в ознакомлении с материалами происходит по иным обстоятельствам, например, по морально-этическому фактору. В таком случае логичнее всего ограничиться получением справки по архивному уголовному делу.

Но случаев немотивированного и необоснованного отказа в доступе в научных целях к документам, давно рассекреченным, мало. Как правило, вопрос решается сходу. Совсем недавно ко мне обратился один белорусский ученый, и по его просьбе без всякого промедления были установлены места хранения уголовных дел на расстрелянного в 1920 г. белорусского общественного деятеля Фабиана Гиляровича Шантыра, найдены два дела — в Мурманске и Караганде (Казахстан) — на Ивана Михайловича Баранкевича, в результате чего в одном случае была внесена ясность в обстоятельства ареста, обвинений и причину расстрела писателя, во втором случае получены копия фотографии, пока единственно известной, и интересные биографические сведения, например, об обстоятельствах объявления голодовки Иваном Баранкевичем.

И, кажется, самое время ответить на основные до сих пор возникающие вопросы.

А стоит ли вообще этим заниматься? Что нас может ожидать в архивах ФСБ РФ?

Прежде всего — информация о конкретном человеке. Для большинства из присутствующих на конференции сегодня в зале, я уверен, известны личности Николая Азбукина, Адама Бабареки, Юлии Бибило, Петра Бузука, Иосифа Волк-Левановича, Гавриила Горецкого, Максима Горецкого, Игната Дворчанина, Владимира Дубовки, Николая Дурново, Осипа Дылы, Ивана Замотина, Николая Касперовича, Вацлава

Ластовского, Язэпа Лесика, Михаила Мелешко, Владимира Прокулевича, Чеслава Родзевича, Аркадия Смолича, Ивана Цвикевича, Родиона Шукевича-Третьякова, Николая Щекотихина. На всех их, видных представителей белорусской интеллигенции, в архивах ФСБ России имеются уголовные дела, многие из которых до сих пор не открывала рука исследователя.

Для примера я захватил с собой копии двух документов, которые будут сейчас оглашены впервые. Первый документ — за 1940 год.

“Утверждаю”

Начальник 3 отдела УГБ УНКВД

Ст. лейтенант Госбезопасности

(Викторов)

“.....” февраля 1940 года

**Постановление
(о сдаче агдела в архив)**

1940 г. февраля 9 дня, гор. Саратов

Я, Пом. Оперуполномоч. 2 отделения, 3 отдела УГБ УНКВД по Сар. области, Сержант Госбезопасности ЛАПШИН, сего числа рассмотрел старое архивное агентурное дело под кличкой “Дубовая роща”, —

Нашел:

Агдело “Дубовая Роща” было заведено в 1937 году, по которому проходили два фигуранта польские перебежчики ЛАСТОВСКИЙ Вацлав Устинович, 1883 года, и ЛАСТОВСКАЯ Станислава Петровна, 1889 года, впоследствии были арестованы и осуждены. ЛАСТОВСКИЙ Вацлав Юстинович, осужден по 1 категории и ЛАСТОВСКАЯ Станислава Петровна на 8 лет лишения свободы, а поэтому —

Постановил:

Агдело “Дубовая Роща” подлежит сдаче в архив I спецотдела УНКВД по Саратовской области.

Пом. оперупол. 2 отделения

Сержант Госбезопасности

(Лапшин)

Согласен:

Нач. 2 отд-ния 3 отдела УГБ

Лейтенант Госбезопасности

(Матвеев)

Вкратце прокомментирую этот документ. Речь идет о том, что в 1937 году за В.Ластовским и его женой в г. Саратове было установлено негласное наблюдение. Поскольку они оба были арестованы и репрессированы, то агентурные материалы на обоих были сданы в архив и, по всей видимости, уничтожены.

И второй документ — за 1949 год. Это письмо С.П.Ластовской на имя И.Сталина. Замечу: жена В.Ластовского не знает, что ее муж расстрелян 11 лет назад.

Генеральному Секретарю ЦК ВКП(б)
Иосифу Виссарионовичу Сталину

От Ластовской Станиславы
Петровны уроженки г.Вильнюса,
год рожд. 1889, прожив. в
г. Саратове по Горной ул. д. № 145.

Ходатайство

Мой муж, Ластовский Вацлав Юстинович, работал в Саратовской научной библиотеке при СГУ заведующим отделом “Редких книг и рукописей”. 22/ VIII 1937 г. был арестован органами НКВД и выслан в лагерь без права переписки и там умер 5/IX 1943 г., о чем я получила известие.

Через 3 месяца после ареста мужа была арестована и я (7/XII 1937 г.) и выслана в Темлаг сроком на 8 лет, как член семьи. Все мои документы о работе, об образовании, все мое имущество — все пропало. Из лагерей я была освобождена досрочно (в 1943 г.), как стойкий инвалид. При освобождении инвалидов принималось во внимание не только инвалидность, но и поведение как советского человека.

Я уроженка г.Вильнюса. 15 лет работала народной учительницей. Из них 10 лет в подпольной школе с 1905 по 1915 г., а с 1915 по 1920 г. в легальных. В дальнейшем по семейным обстоятельствам (дети, болезнь) систематически уже не работала.

Уже шестой год, как я освобождена из лагерей, но все еще нахожусь в положении отверженной, потому что в паспорте моем значится 39-ая ст. положения о паспортах.

Я человек старый (мне 60 лет), совершенно одинокая, не говоря даже о том, что больная. У меня нет других средств к жизни кроме моего труда, а мой паспорт ставит меня в бесправное положение.

Я не заслужила себе такой старости. Я лично перед советской властью ничем не виновата, даже на допрос ни разу не была вызвана, а живу на положении осужденной. Неужели тому нет конца?

Ваша высокая человечность дает мне надежду, что с меня будет снято пятно, порочащее меня безвинно.

С.Ластовская

4.IV.1949 г.

г. Саратов

Этот документ, наверное, не нуждается в подробных комментариях.

Не следует забывать и о том, что исключительно благодаря работе с архивами ФСБ РФ для нас станет понятным, разумеется, в отдаленном будущем, весь масштаб трагедии белорусского народа, подвергшегося массовым репрессиям: только за то, что человек являлся выходцем из белорусских областей, на время отошедших к Польше, только за то, что в 20–30 годы он переехал оттуда в СССР (как, кстати, супруги Ластовские), только за то, что носил фамилию, заканчивавшуюся на -евич, -ович, -ский, -цкий, белорус безжалостно уничтожался, ссылался или направлялся в лагерь.

Да, такова была участь не только белорусов, но и поляков, латышей, немцев, болгар, македонцев и других граждан. Но речь сейчас идет о белорусах.

А цифры, если мы обратимся к количественной стороне обсуждаемого вопроса, говорят нам о следующем.

Ваганьковское кладбище в Москве. На нем в период с 1926 по 1936 г. в специально отведенных для Главного управления государственной безопасности НКВД СССР местах (а я напомину, что в 30-е годы все кладбища страны входили в систему Народного комиссариата внутренних дел, точно также, как и Отдел Актов гражданского состояния НКВД СССР) осуществлялось тайное захоронение расстрелянных в Москве чекистами ни в чем невиновных граждан. Всего к 1 июня 1995 г. установлены фамилии 975 захороненных там наших соотечественников, казненных палачами ОГПУ и НКВД СССР. Из общего количества 55 человек уроженцы и жители Беларуси², список и краткие биографические сведения были опубликованы в Москве. Наши земляки составляют весьма большой процент от 975 расстрелянных — 5,64 %, то есть каждый 17–18-ый.

Московский Донской крематорий. Здесь в общей могиле невестребованных прахов погребены останки 1166 казненных чекистами в 1934–1942, 1947, 1950–1953 годах граждан, тела которых после расстрела были кремированы. Здесь нашли свое последнее пристанище Михаил Кольцов (Фридлянд), Всеволод Мейерхольд (Райх), Марте-

мьян Рютин, Александр Косарев, Юрий (Георгий) Пятаков, Михаил Тухачевский, Август Корк, Иона Якир, Иероним Уборевич и другие участники сфальсифицированного И.Сталиным и чекистами так называемого “военно-фашистского заговора”, в том числе и уроженец Брестчины комкор Фельдман Борис Миронович. Из 1166 человек 89 были нашими земляками, то есть 7,63 процента или каждый 13-ый человек³.

Еще два примера.

Ярославская область. Только за 1937–1938 гг. по ярославским уголовным делам было расстреляно по политическим обвинениям 1580 человек. Из этого количества 85 человек были выходцами из Беларуси⁴, что составляет 5,38 % или каждый 18–19-ый расстрелянный.

Смоленская область. К настоящему времени обработаны, введены в компьютер и проанализированы данные на 39 % архива Управления ФСБ, а всего в нем на хранении более 24.000 уголовных дел за 1917–1950-е гг. на 38393 репрессированных и реабилитированных граждан. Занимается этим анализом по своей собственной инициативе Алексей Александрович Забелин, удивительный человек, о котором я не могу не сказать хотя бы пару добрых слов.

В 1930 г. у А.А.Забелина владимирские чекисты расстреляли мать. Был репрессирован и отец Алексея Александровича. Во Франции у А.А.Забелина живет двоюродный брат, который за свой счет принимал (включая расходы на поездку) Алексея Александровича с женой раз в два года. И вот когда пришло время очередной поездки в Париж, А.А.Забелин позвонил брату, поинтересовался у того, оплатит ли он поездку во Францию и на этот раз, и получив положительный ответ, попросил купить вместо билетов персональный компьютер. Так у А.А.Забелина, которому кстати 79 лет, появился дома компьютер. Работе со сведениями на репрессированных граждан Алексей Александрович отдает все свое свободное время, очень часто работает по ночам, хотя в 1996 г. перенес инфаркт. Он, между прочим, потомок уроженца Гродненщины — его мать до замужества носила фамилию Бандысик.

По моей просьбе А.А.Забелин подготовил два списка. Первый — список репрессированных в Смоленской области жителей Беларуси, второй — репрессированных в Смоленской области уроженцев Беларуси. Причем оба списка имеют соответствующий анализ. Итак, первый список, в котором фамилии и краткие биографические сведения на 149 репрессированных жителей Беларуси (22 женщины и 127 муж-

чин). Из аналитической таблицы видно, что основная масса репрессированных жители сельской местности, крестьяне — 55 человек (36,91 %) и рабочие — 24 человека (16,11 %). 4 человека были расстреляны, 84 — лишены свободы на различные сроки, а 43 — сосланы на Урал и в Сибирь.

Во втором списке — аналогичные данные на 717 уроженцев Беларуси (105 женщин и 612 мужчин). Аналитическая таблица поясняет нам, что по социальному статусу или составу это 99 крестьян (13,81 %), 227 рабочих (31,66 %) и 155 служащих (21,62 %). 135 человек из 717 были расстреляны, 398 — направлены в исправительно-трудовые лагеря, а 119 — в ссылку.

Таковы цифры и факты.

Теперь затронем еще один теоретический аспект обсуждаемого вопроса.

А может быть переместить тысячи уголовных дел на репрессированных уроженцев Беларуси из России, допустим, в Минск? Другими словами, есть ли юридические права собственности у Республики Беларусь на эти уголовные дела? Ответ однозначен — под юридическое понятие реституции или, скажем проще, возвращения в натуре какой-то части архивов бывших ЧК, ГПУ, ОГПУ, НКВД — эти массивы документов не подпадают.

В последнее время, правда, были отдельные попытки получить “насовсем” некоторые уголовные дела. 7 октября 1992 г., к примеру, тогдашний и.о. Председателя КГБ РБ генерал-майор Г.Лавицкий письменно обратился к начальнику Управления Министерства безопасности РФ по Калужской области генерал-майору Н.Иудину с письмом, в котором писал: “В целях систематизации материалов на известного в Беларуси писателя просим решить вопрос о высылке на постоянное хранение в наш адрес уголовное дело [...] на Горецкого М.И.” Нет ничего удивительного и неожиданного в том, что письмо это было оставлено без внимания и ответа, поскольку по существующему российскому законодательству уголовные дела на репрессированных и реабилитированных граждан должны храниться по месту репрессий. И это абсолютно логично, тем более, что доступ к материалам, приобщенным к этим делам, теперь наконец-то открыт и для самих репрессированных, и для их родственников, и для исследователей.

По моему глубокому убеждению, необходимо уже сейчас приступить к работе по созданию собственной информационной базы дан-

ных о наличии на хранении в оперативных архивах территориальных органов ФСБ РФ уголовных дел на репрессированных и реабилитированных граждан, уроженцев и жителей Беларуси, а также связанных с ней своими судьбами. Если говорить образнее, но в преломлении темы, то эту мысль более понятно и доходчиво высказал народный писатель РБ Иван Чигринов: выявить “то, где и что в мире белорусское “лежит””⁵.

Такая база данных могла бы состоять из картотеки и карточек на каждое лицо, в отношении которого поступили сведения о его репрессировании и наличии документов в этой связи в архивах ФСБ всех 89 регионов России. Я подготовил проект образца этой регистрационной карточки. В ней, на мой взгляд, необходимо отразить следующие сведения: архив, в котором находится на хранении уголовное дело и номер дела, биографические сведения о репрессированном лице, вид и дата репрессий, статья обвинения, даты освобождения и реабилитации, количество членов семьи, признанных пострадавшими от политических репрессий и некоторые другие.

Кто должен заниматься составлением такой картотеки, как и всей информационной базы данных в целом? Я, возможно, выхожу за тематические рамки своего выступления, но все же отмечу, что этой структурой мог бы стать и Национальный научно-просветительский центр имени Ф.Скорины, и Белорусский НИИ документоведения и архивного дела, и другие организации. Все, как известно, должно исходить из поставленной задачи.

Не менее важной я рассматриваю и сопутствующую созданию картотеки работу по составлению каталога публикаций о репрессированных за пределами РБ гражданах этой категории. Этим ведь также, к сожалению, никто в данный момент не занимается.

Также первостепенное значение имеет исследовательско-издательское направление указанной деятельности. Надо в обязательном порядке и непременно на белорусском языке продолжить издание сборников “Вяртанне” (Белорусский фонд культуры) и информационно-аналитического и культурологического бюллетеня “Кантакты і дыялогі” (Международная ассоциация белорусистов, Белорусское общество дружбы и культурной связи с зарубежными странами).

Во что бы то ни стало нужно сохранить и спасти хрупкое начинание профессора В.Н.Михнюка и продлить жизнь задуманной и основанной им серии документальных и литературно-исторических очер-

ков (книг) “Возвращенные из небытия”. Его первая книга из этой серии о трижды репрессированном и расстрелянном талантливом поэте Алесе Дударе произвела очень сильное впечатление на специалистов, исследующих историю и механизмы политических репрессий в БССР и СССР.

Таковы некоторые рассуждения, которыми я хотел поделиться с вами.

¹ Вяртанне: Дакументы і архіўныя матэрыялы па праблемах пошуку і вяртання нацыянальных каштоўнасцей, якія знаходзяцца за межамі Рэспублікі Беларусь / Беларускі фонд культуры. Мн., 1992. С. 36–38.

² Это, в основном, уроженцы и, редко, жители областей: Гродненской — 12, Минской — 16, Гомельской — 3, Брестской — 3, Витебской — 9, Могилевской — 10. Здесь и далее — по дореволюционному и современному административно-территориальному делению. В отношении остальных известно лишь название населенного пункта, где они родились, или же в анкетных данных указана БССР как место рождения человека.

³ 11 человек — уроженцы Гродненской, 17 — Минской, 10 — Гомельской, 10 — Брестской, 24 — Витебской, 14 — Могилевской областей.

⁴ 19 человек — уроженцы Гродненской, 11 — Минской, 6 — Гомельской, 10 — Брестской, 20 — Витебской, 15 — Могилевской областей.

⁵ Чыгрынаў І. Дзеля Бацькаўшчыны // Вяртанне-2: Артыкулы, дакументы і архіўныя матэрыялы па праблемах пошукаў і вяртання нацыянальных каштоўнасцей, якія знаходзяцца за межамі Рэспублікі Беларусь / Беларускі фонд культуры. Мн., 1994. С. 3–4.

Михаил ШУМЕЙКО (Минск)

Проблемы реституции белорусских архивов на архивно-археографических конференциях республики

Для того, чтобы более наглядно представить себе состояние белорусских архивных собраний к моменту становления архивного дела в Беларуси в 20-е годы, приведу несколько цитат из статей авторов, которых вряд ли можно заподозрить в пристрастности.

Историограф небезызвестного “начальника Северо-Западного края” М.Н.Муравьева — А.И.Миловидов, в частности, писал в 1904 г.: “Россия, заняв Северо-Западный край, нашла в нем обширное архивное богатство, заключавшееся в архивах более чем 200 судебных учреждений разных компетенций, городских ратуш, монастырей и церквей, православных, униатских и римско-католических; были также значительные рукописные собрания и у частных лиц”¹.

Объяснение причин сохранения такого богатства находим в статье преподавателя Виленской гимназии В.А.Лялина. “В Польше и Литве, — отмечал автор, — с самого первого появления писаных законов, было всегда обращено зоркое внимание правительства на тщательное хранение юридических и других актов, на заботливый уход за ними. Литовский статут, *Volumina Legum*, сеймовые постановления предписывали самые точные правила хранения актов, строго карали преступные нарушения их неприкосновенности”².

“Девятые валы” войн, восстаний, революций, прокатившиеся по Беларуси в XIX – начале XX в., уничтожили многое из богатейшего наследия белорусского народа, разметали уцелевшие культурные ценности по зарубежным архивохранилищам, музеям, библиотекам. “Дзе гэта ўсё цяперака? — с горечью вопрошал профессор В.Смолко в статье, опубликованной в первом номере “*Часопіса Міністэрства беларускіх спраў*” за 1919 г. — Медныя званы раскрадваюць камісары і “камітэты беднаты”, архівамі паляць печы ў надзвычайках, дарагія кнігі і другія здабыткі культуры расцягваюць па хатах два гады зладзеі-гаспадары”³.

К сожалению, “наша революция” 1917 г. не оказалась, как это утверждалось до недавнего времени со ссылкой на разговор Е.В.Тарле с Ш.Ланглуа в 1928 г., “умнее” Великой Французской революции. Как и во Франции в конце XVIII в., так и в России, Беларуси, на Украине в начале XX в. восставший народ с остервенением громил ненавистные им помещичьи усадьбы, дворцы, сжигал архивы судебных, полицейских, жандармских органов, не останавливаясь при этом перед уничтожением находившихся в них памятников истории и культуры, истинная ценность которых была неведома простому люду.

Предшествовавшая революции мировая война, в ходе которой значительная часть белорусского архивного богатства оказалась на Западе и Востоке, также внесла свою лепту в документальное обескровливание Беларуси.

С учетом этих, а также многих других, не названных здесь обстоятельств, проблема реституции белорусских архивов, вывезенных в разное время с территории Беларуси, выдвинулась в 20-е годы в число первоочередных. Без ее решения оказывались невозможными не только развитие исторической науки в республике, но и эффективное функционирование органов государственной власти и управления белорусского советского государства, до 1924 г. существовавшего в рамках пяти уездов Минской губернии.

Впервые вопрос о реституции архивов был поднят на Первой Всебелорусской конференции архивистов, проходившей в Минске 12–14 мая 1924 г. Выбор времени проведения конференции не был случайным. Как известно, 3 марта 1924 г. Президиум ВЦИК принял постановление “О передаче Белоруссии районов с преобладающим белорусским населением”, в соответствии с которым 14 уездов Витебской и Гомельской губерний возвращались Россией Беларуси. Таким образом было положено начало “естественной реституции” белорусских архивов (включая и находившиеся в Витебске и Могилеве архивы губернских уровней) из РСФСР. Однако значительная часть архивов, эвакуированных из Беларуси в 1914–1915 гг., продолжала находиться в хранилищах Москвы, Ленинграда, Ярославля, Саратова, Ростова-на-Дону и др. городов России, и необходимость их возвращения в места происхождения стояла в повестке дня работы конференции, хотя специально вопросы реституции не были обозначены в докладах выступавших.

Проблемы возвращения документов, ранее находившихся в минских архивах и вывезенных из них в разное время и в разные государства, затрагивались в дискуссии по докладу В.Г.Краснянского “Минские архивы с давних времен до начала XX в.” (к сожалению, сам доклад в материалах конференции отсутствует).

Выяснив у докладчика, что древние акты, ранее находившиеся в минских архивах, были вывезены затем в Виленский центральный архив древних актовых книг, откуда часть их с началом Первой мировой войны попала в Ярославль, участники конференции высказали озабоченность тем, что некоторые из этих документов в соответствии с условиями Рижского мирного договора были переданы Польше. Выступивший со справкой Я.Л.Дыло отметил, что по имеющимся у него сведениям документам белорусского происхождения, находящимся в Виленском архиве, грозит физическое уничтожение, поскольку “у сучасны момант загадвае Віленскім архівам нейкі Н-дэк, які знішчае тыя архіўныя матэрыялы, якія з’яўляюцца выкрываючымі па прыгнечанню палякамі беларусаў і ліцьвінаў”⁴. Исходя из этого, Я.Дыло счел необходимым, чтобы “канферэнцыя паклапацілася аб астаўшэйся частцы архіву ў Яраслаўлі і каб Цэнтрархіў зьвярнуў яго ў Менск”.

Участвовавший в работе конференции В.И.Пичета внес ясность в ситуацию с документами Виленского архива, эвакуированными в Ярославль и подлежавшими по условиям мирных договоров РСФСР с Литвой и Польшей передаче в эти государства. Из информации Пи-

четы видно, что при решении вопроса о передаче материалов Виленского архива Литве и Польше российская сторона руководствовалась не основополагающим в архивоведении провениенцпринципом (т.е. принципом происхождения), а скорее бывшим тогда в ходу принципом революционной целесообразности. Играя на противоречиях, возникших между Польшей и Литвой из-за Виленского края, Россия отказала в выдаче Польше документов Виленского архива. “Затем, — отмечал Пичета, — при реализации мирного договора с литовцами, архивы, имеющие громадное значение, не были выданы Литве. Постановлено выдать те только архивы, которые находятся на территории РСФСР и не имеют большого значения; часть такого материала была в Ярославле”⁵.

Нетрудно заметить, что о праве Беларуси на владение документами, созданными на ее территории, при переговорах РСФСР с Литвой и Польшей речи не шло. Очевидно, считалось само собой разумеющимся, что их задержание в России одновременно означает их сохранение для Беларуси. (Впоследствии так и произошло, когда во второй половине 20-х годов значительная часть документов бывшего Витебского архива древних актовых книг была передана в республику, а другая часть аналогичных материалов Минщины, Гродненщины, Брестчины, находившаяся в Виленском архиве, в конце 1939 — начале 1940 г. также поступила в белорусские хранилища).

Кстати говоря, материалы конференции вносят коррективы в имевшие в 20-е годы место негативные оценки деятельности уполномоченного Центрархива РСФСР по Витебской губ. Б.Р.Брежго⁶. Оказывается, именно благодаря ему была приостановлена выдача документов бывшего Витебского центрального архива древних актов, находившихся в Ярославле, Литве. Об этом сообщил участникам конференции Пичета, ссылаясь на предоставленную ему Б.Брежго информацию о том, что среди подлежавших выдаче Литве документов из Ярославского архива находятся и те, которые ранее хранились в Витебске, а в 1903 г. были переведены в Вильно. Несмотря на протесты литовской стороны, эти документы были оставлены в Ярославле и затем, как уже отмечалось, поступили в места их происхождения, т.е. в Беларусь.

Выступивший в дискуссии по докладу В.Г.Краснянского руководитель архивной службы Беларуси Д.Ф.Жилунович проинформировал участников конференции об итогах работы возглавляемого им ве-

домства по розыску и возвращению в республику белорусских архивов предреволюционного и послереволюционного времени. “Я прыйшоў к такому заключэнню, — резюмировал Жилунович, — імкнучца, каб ЦВК выдаў пастанову аб узвароце ў Цэнтрархіў Беларусі ўсіх архіваў, якія знаходзіліся ў дарэвалюцыйны час у межах этнаграфічнай Беларусі”⁷.

Наиболее обстоятельно проблемы, связанные с распределением архивов между Россией, с одной стороны, и Польшей, Литвой, Латвией, с другой, были затронуты в докладе В.И.Пичеты “Влияние договоров РСФСР с отделившимися государствами (Польшей, Литвой и Латвией) на состояние белорусских архивов”. Анализ содержания доклада показывает, что в нем были предприняты попытки сформулировать некоторые положения международного архивного права, хотя докладчик по известным причинам не смог оставаться беспристрастным.

Отметив крайне неблагоприятную для РСФСР 11-ю статью Рижского мирного договора, В.И.Пичета указал, что если точно ее соблюдать, то “многие архивы, имеющие ценность для Беларуси, придется отдать Польше, Литве и Латвии”. “Яблоком раздора” стал архив Великокняжеской канцелярии — т.наз. Литовская метрика, на которую одновременно претендовали поляки и литовцы (как известно, Метрика в конце XVIII в. была вывезена в Россию и хранилась сначала в С.-Петербурге, а затем в Москве). Признавая наличие в Метрике значительного количества документов, созданных на территории Западной Беларуси и в соответствии с договором подлежащих передаче Польше, докладчик тем не менее заверил участников конференции, что “при современных условиях выдача Метрики не произойдет”. “Литовская метрика, — подчеркивал он, — является основным материалом по изучению прошлого культуры Белоруссии; отсутствие ее не дает возможности белорусским ученым делать свои исследования, т.к. провинциальные архивы не дают для Белоруссии ничего”⁸.

Далее, ссылаясь на тезис Пичеты о важности документов Метрики для ученых, Д.И.Довгялло внес предложение поставить перед ЦИК республики вопрос о том, чтобы ни при каких обстоятельствах не предпринимать передачу архива ВКЛ Польше. Это предложение было сформулировано в виде резолюции конференции. Кроме того к нему было добавлено требование о принятии самых энергичных мер по возвращению в Беларусь архивных материалов, “якія былі вывезены з Беларусі ў дарэвалюцыйны час і ў часы розных акупацый”⁹. Конференция

приняла также и специальную резолюцию “По вопросу о возвращении архивов, вывезенных из Беларуси”. В ней, в частности, говорилось: “1) признать необходимым все архивы, вывезенные с территории этнографической Беларуси, вернуть в Центрархив БССР”¹⁰. Руководителям Витебского, Могилевского и Минского архивов поручалось в 2-х недельный срок подготовить сведения обо всех архивах, вывезенных с территории Беларуси и представить их в Центрархив республики “дзе ля прыняцця належачых крокаў аб іх узвароце”.

Предложение о принятии такой резолюции исходило от руководителя Центрархива Д.Ф.Жилуновича. В нем, в отличие от резолюции, речь шла о конкретных государствах, с территории которых должны были быть возвращены белорусские архивы: РСФСР, УССР и Закавказская Федерация. При этом Д.Жилунович считал, что “трэба ня просьбай, а прымусова праз ЦВК СССР прапанаваць выдаць архівы Беларусі нам”¹¹.

Обратим внимание еще на один вопрос, стоявший в повестке дня конференции и имевший, на наш взгляд, прямое отношение к обсуждаемым на сегодняшней конференции проблемам. Речь идет об отношении белорусских архивистов к созданию Центрархива СССР. Проинформировав участников конференции о проекте Положения о Центрархиве СССР, зам.руководителя Центрархива республики М.В.Мелешко обратил внимание на то обстоятельство, что с его принятием архивная служба республики не только теряет право на архивы объединенных (союзно-республиканских) наркоматов, но и лишается возможности получить из московских и других российских архивов документы белорусского происхождения, исходя из заложенного в документе положения о недопустимости дробления архивных фондов. Возражение вызвал и пункт Положения о праве Центрархива СССР брать при необходимости в свое ведение архивы дореволюционных учреждений. Мелешко совершенно справедливо усмотрел в этом ущемление прав и интересов Беларуси и предложил, несмотря на поддержку Совнаркомом республики позиции белорусского Центрархива, принять специальную резолюцию с выражением негативного отношения белорусских архивистов к созданию общесоюзного Центрархива. Его поддержал и Д.Ф.Жилунович, отметив при этом, что “няможна культурнай справы аддаваць у другую рэспубліку”¹².

В 1930-е годы это отстаивание законных прав и интересов белорусских архивов было поставлено в вину обоим бывшим руководите-

лям Центрархива республики и квалифицировалось власть предрержащими, как проявление белорусского национализма, как сопротивление проведению централизации архивного дела и т.д.

Хотя, как нам представляется, руководители архивной службы Беларуси, как, впрочем, и Украины, уже тогда в создании общесоюзного органа по управлению архивным делом увидели не только попытку объединить деятельность центральных архивных управлений союзных республик по заведыванию архивными фондами общесоюзного значения, но и централизацию самих архивов, грозившую перерасти в стягивание наиболее важных в научном и политическом отношениях документальных собраний из республик в Центр, как это уже было в конце XVIII–XIX в. и о чем в 1940-е годы писал известный российский архивист профессор МГИАИ И.Л.Маяковский¹³.

История последующего архивного строительства подтвердила опасения, высказываемые участниками Всебелорусской конференции архивистов 1924 г. Наиболее наглядным примером здесь может служить попытка УГА НКВД СССР раскассировать Виленский архив, перевезенный накануне войны в Минск. При этом древнейшая его часть, отнесенная к фондам общесоюзного значения (документы Главного Литовского Трибунала, Главного Духовного Трибунала, Главного Литовского скарбового Трибунала, земских, гродских, подкоморских судов и др.), подлежала передаче Архиву феодально-крепостнической эпохи (впоследствии ЦГАДА). И только начало войны помешало реализовать этот план. Тогда же, в 1924 г., конференция приняла следующую резолюцию: “Канферэнцыя архіўных працаўнікоў БССР далучаецца да думкі Цэнтрархіву БССР, што арганізацыя Цэнтрархіву СССР не выклікаецца ніякай патрэбай, а толькі шкодзіць інтарэсам Беларусі”¹⁴.

Вторично проблемы реституции белорусских культурных ценностей, включая и архивы, обсуждалась на Первом съезде исследователей белорусской археологии и археографии, состоявшемся в Минске в январе 1926 г.¹⁵. Особый интерес здесь вызывают доклады председателя созданной в октябре 1925 г. Археографической комиссии Историко-археологической секции Инбелкульта М.В.Довнар-Запольского “Старые белорусские архивы за границами БССР” и секретаря комиссии Д.И.Довгялло “Литовская Метрика и ее ценность для изучения прошлого Беларуси”, а также выступления директора Госбиблиотеки БССР им. В.И.Ленина И.Б.Симановского о вывозе книг из Беларуси, заведующего Минским госмузеем П.Харламповича, пред-

ставителя Витебского госмузея Я.Василевича о современном состоянии этих музеев.

Открывая съезд, заместитель наркома просвещения республики А.В.Балицкий считал необходимым особо подчеркнуть значение Литовской Метрики как наиболее ценного документального памятника Беларуси. “Польшча, — отмечал Балицкий, — дамагаецца да СССР, каб гэты наш помнік забраць да сябе. Мы павінны заявіць тут, што гэты помнік стара-сьветчыны — наш, і толькі Беларуска-Савецкая ўлада мае на яго права”¹⁶.

Любопытно отметить, что соображения Балицкого о равных возможностях при использовании архивных материалов, находящихся в СССР, которые должны иметь все союзные республики, созвучны обсуждаемым сегодня аналогичным проблемам применительно к т.наз. “фондам общего пользования”. Он, в частности, говорил: “Зразумела, што тыя нашы помнікі, якія знаходзяцца ў СССР, мы лёгка выкарыстаем для навуковых мэт, бо брацкія народы Саюзу ў гэтым нам дапамогуць”¹⁷.

Прозвучавшие на съезде доклады, о которых упоминалось выше, носили скорее обзорно-информационный, а не научно-аналитический характер. Целью их, на наш взгляд, являлось обратить внимание научной общественности республики, органов власти и управления Беларуси на наличие в зарубежных хранилищах архивных, музейных и библиотечных собраний белорусского происхождения и заставить компетентные структуры продолжать принимать энергичные шаги по их возвращению в республику. Как известно, ко времени проведения съезда Президиум ЦИК СССР принял постановление о передаче УССР и БССР их архивных материалов, находившихся в РСФСР. В соответствии с ним была создана специальная комиссия по реэвакуации из РСФСР белорусских архивов, которая начала свою работу.

В резолюции по первой части доклада М.В.Довнар-Запольского, касавшейся белорусских архивов, находившихся в пределах РСФСР (Литовской Метрики, частей Виленского и Витебского архивов и др.), съезд однозначно высказался за необходимость быстрее их возвращения в белорусские хранилища. При этом подчеркивалась раздробленность Метрики, документы которой находились в бывшем архиве земледелия и землеустройства, Ленинградской публичной библиотеке, бывшей Археографической комиссии, бывшем архиве Главного военного штаба, бывшем архиве МИДа и др.учреждениях РСФСР¹⁸.

Вторая часть резолюции относилась к белорусским архивам, хранившимся в Польше. Речь шла о люстрациях, тарифах, скарбовых кни-

гах, созданных в XV–XVIII вв. на белорусских землях и находившихся в бывших Главном архиве Варшавского суда и архиве Казенной палаты, а также об актовых книгах бывшего Виленского центрального архива древних актовых книг, архивах Виленского генерал-губернатора и Виленского учебного округа. “З’езд, — отмечалось в резолюции, — лічыць необходимым прасіць Урад БССР аб пастанове пытання аб іх звярце”¹⁹.

Первый пункт резолюции о Литовской Метрике требовал, чтобы ее оставить в пределах СССР, “бо яна з’яўляецца гістарычнай уласнасцю працоўных Беларусі”. Во втором пункте со ссылкой на значение документов Метрики как важнейшего источника, без которого невозможно изучение прошлого Беларуси, ставился вопрос о необходимости скорейшего перевода Метрики в Беларусь, “на што маецца прыняццёвая згода належных устаноў РСФСР”. Судя по информации М.В.Довнар-Запольского, решение о передаче Метрики Беларуси было принято на заседаниях подкомиссии ЦИК СССР по делам архивов, состоявшихся 16–17 ноября 1925 г. В них принимали участие члены Комиссии ЦИК СССР В.В.Адоратский, Д.И.Багалей, Зенкович, М.В.Довнар-Запольский, а также в качестве экспертов М.К.Любавский, В.В.Максаков, Эйнгорт, Георгиевский, Токарев²⁰.

Как уже отмечалось, на съезде обсуждались и вопросы о возвращении в республику музейных и библиотечных собраний. В резолюции “О музейном деле” было зафиксировано требование о возвращении музейных предметов, вывезенных в разное время в Смоленск, Москву, Ульяновск. В их числе назывались 25 картин из Горок, часть музейных вещей белорусского историка А.В.Жиркевича и др.

Что касается библиотек, то здесь съезд просил Инбелкульт обратиться в правительство с тем, чтобы оно поставило вопрос о возвращении в республику Щорсовской библиотеки Хрептовичей, вывезенной в 1915 г. в Киевский университет, библиотеки Полоцкой униатской семинарии, вывезенной в 1900 г. из Витебска в Киевскую духовную академию, библиотеки известного белорусского историка войны 1812 г. Н.Х.Колодеева, вывезенной в Московский исторический музей.

К сожалению, не все из принятых на конференции белорусских архивистов и съезде археологов и археографов решений о реституции культурных ценностей, включая и архивные собрания, оказались реализованными. Как известно, Литовская Метрика в виде микрофотокопий лишь недавно, благодаря усилиям руководства Главархива БССР,

заняла почетное место в хранилищах Национального исторического архива республики, хотя на второй конференции архивистов Беларуси в 1927 г. М.В.Мелешко называл ее в числе других архивов, вывезенных в свое время в архивы “Ленинграда и Москвы, откуда только Октябрьская революция дала возможность вывезенным архивам вернуться назад в Белоруссию”²¹.

Поскольку речь зашла о Второй конференции архивных работников БССР (в документах она значится как “совещание”), состоявшейся в декабре 1927 г., отметим, что на ней были подведены итоги реституции белорусских архивов из РСФСР. Выступивший с докладом “Организация и структура архивных учреждений БССР” М.В.Мелешко констатировал крайне сложное положение белорусских архивов в начале 20-х годов. “Оккупация, — отмечал он, — весьма тяжело отразилась на состоянии архивов Белоруссии, особенно на архивных материалах первых лет революционного строительства. В результате таких неблагоприятных условий многие архивные фонды Белоруссии в разное время были вывезены в разные места РСФСР. Разыскать все эти архивные материалы сейчас довольно трудно”²².

Тем не менее в принятой по докладу М.В.Мелешко резолюции отмечалось, что фактически в большей части реализовано постановление Президиума ЦИК БССР от 2 октября 1925 г. о возвращении архивных материалов, находившихся за пределами республики. Констатировалось получение архивов из Москвы, Ленинграда, Смоленска, Ульяновска, Тулы, Рязани, Владимира, Ростова-на-Дону.

Выразив пожелание собираться в дальнейшем не реже, чем раз в два года, конференция завершила свою работу. К сожалению, регулярные встречи белорусских архивистов на подобных конференциях не стали впоследствии нормой. Кроме того на известных нам совещаниях и конференциях (наиболее значительными здесь являются юбилейная, посвященная 50-летию принятия декрета “О реорганизации и централизации архивного дела”, июнь 1968 г., а также конференция по проблемам археографии, октябрь 1976 г.) вообще не обсуждались вопросы, связанные с реституцией архивных материалов.

И только в последние годы в связи с известными событиями к этой проблеме вновь обратились белорусские архивисты и историки. Об этом свидетельствуют материалы состоявшейся 25—26 апреля 1996 г. в Минске Международной научной конференции “Зарубежная архивная белорусика”²³. В ее работе, наряду с белорусскими архивистами и ис-

ториками, приняли участие ученые из России и Польши. И хотя конференция не выработала каких-либо конкретных рекомендаций по обсуждаемым вопросам, она способствовала расширению информационного поля о местах хранения и составе документальных материалов как белорусского происхождения, так и о Беларуси, сделав таким образом существенный вклад в формирование базы данных о зарубежной архивной белорусике. Вопросы же организации, методики и методологии такой работы требуют дальнейшего изучения и решения в рамках межгосударственного культурного сотрудничества.

В заключение выскажу несколько соображений, возникших в связи с изучением материалов конференций и съездов, о которых шла речь выше. Представляется, на наш взгляд, крайне целесообразной их публикация (особенно материалов Первой Всебелорусской конференции архивистов, а также частично материалов Второй конференции). Основная предварительная работа по подготовке к изданию этих материалов уже проведена (при участии студентов пятого курса отделения архивоведения БГУ). Необходима небольшая финансовая поддержка этого проекта.

Далее, изучение источников по обсуждаемым сегодня проблемам дало основание сделать вывод о том, что на протяжении нескольких столетий шел непрерывный процесс вымывания документальных памятников с территории Беларуси. Его причины кроются не в индифферентном отношении народа, представителей интеллигенции к своим культурным ценностям, а в отсутствии в прошлом веке в Беларуси сколько-нибудь значительных научно-культурных центров (ВУЗов, не говоря уже об университете, крупных библиотек, исторических архивов), в которых могли бы концентрироваться эти ценности. Таким образом, ценнейшие письменные источники, созданные в разное время на белорусской земле, “уплывали” за ее пределы, оседая в архивах, музеях, библиотеках России, Украины, Литвы, Польши, других стран.

Надеяться на возврат в Беларусь всего, что в разное время (законно или незаконно) было вывезено с ее территории, нет, как нам представляется, оснований. Как показывают события, даже среди стран-участников СНГ все более прочно утверждается принцип: “Каждый владеет тем, чем владеет”. И надеяться на изменения в этом плане — означало бы поддаваться наивным иллюзиям. Более реальным представляется тот путь, о котором уже шла речь и о котором я говорил в своей книге “Собрать рассеянное”.

Не отказываясь от написанного, я в то же время хотел бы, пользуясь предоставленной возможностью, обратиться к участникам сегодняшней конференции с просьбой о содействии в передаче Беларуси хотя бы некоторых ее письменных реликвий — таких, как Туровское Евангелие XI в., Оршанское Евангелие XIV в., Друцкое Евангелие и некоторых других, хранящихся в библиотеках России, Украины, Литвы.

¹ Журнал Министерства народного просвещения. 1904. № 8–9. С. 1.

² Сборник Археологического института. СПб., 1880. Кн. 3. С. 55.

³ Смолко В. Пагібель старасьветчыны // Часопіс Міністэрства беларускіх спраў. Коўна. 1919. № 1. С. 8.

⁴ НАРБ, ф. 249, оп. 1, д. 63, л. 104.

⁵ Там же.

⁶ Так, известный белорусский этнограф и архивист А. А. Шлюбский в библиографической работе “Матэрыялы да крыўскай гісторыі”, опубликованной в журнале “Крывіч” (Коўна. 1925. № 1) так писал о нем: “Да 1922 г. на Віцебшчыне знішчана шмат ня толькі дакументаў, але нават і цэлых архіваў, дзякуючы таму, што архіўнай справай ведаў з цёмным мінулым латыш Б. Р. Брэжга, які знішчыўшы значную частку крыўскіх архіваў, выехаў у Латвію” (с. 68).

⁷ НАРБ, ф. 249, оп. 1, д. 63, л. 105.

⁸ Там же, л. 118.

⁹ Там же, л. 135–136.

¹⁰ Там же, л. 138.

¹¹ Там же, л. 133.

¹² Там же.

¹³ См.: Маяковский И. Л. Очерки по истории и организации архивного дела в СССР. М., 1941. Ч. 1. С. 205.

¹⁴ НАРБ, ф. 249, оп. 1, д. 63, л. 138.

¹⁵ Працы Першага з’езду дасьледчыкаў беларускае археалогіі і археографіі. Мн., 1926.

¹⁶ Там же, с. 8.

¹⁷ Там же.

¹⁸ См.: Шумейко М. Ф. Собрать рассеянное: О реституции белорусских архивов в прошлом и настоящем. Мн., 1997. С. 78–79.

¹⁹ Працы Першага з’езду. С. 5.

²⁰ Там же.

²¹ НАРБ, ф. 249, оп. 1, д. 230, л. 56.

²² Там же, л. 57.

²³ Материалы конференции в настоящее время готовятся к изданию.

Юры НЕСЦЯРОВІЧ (Мінск)

Навуковы аспект вырашэння праблемы выкарыстання спрэчных культурных каштоўнасцей камісіямі Інбелкульта

Прайшло больш 70 гадоў з таго часу, калі ўпершыню на навуковым форуме было пастаўлена пытанне пра вяртанне ў Беларусь гісторыка-культурных каштоўнасцей.

Навуковай установай, якая патрабавала ад улад вяртання ў межы беларускай дзяржавы вывезеных беларускіх музейных, архіўных і бібліятэчных скарбаў, быў Інстытут беларускай культуры. Ініцыятыва ў справе вяртання скарбаў, што знаходзіліся за межамі БССР, належала Гісторыка-археалагічнай камісіі (далей — ГАК) Інбелкульта. Скліканы ёй для арганізацыі сваёй працы на бліжэйшы час 17–18.01.1926 г.¹ з’езд даследчыкаў беларускай археалогіі і археаграфіі ў прынятых на ім рэзалюцыях настойваў на вяртанні вывезеных гістарычных, археалагічных, мастацкіх каштоўнасцей². Камісія па ахове помнікаў пры Інбелкульце мела на мэце выяўленне помнікаў гісторыі і старажытнасцей культуры і прыроды на тэрыторыі БССР³.

Ужо на першым сходзе Гістарычна-археалагічнай секцыі⁴ (далей — ГАС) Інбелкульта ў 1925 г. (адбыўся 24-га лютага, мяркуючы па пратаколу пасяджэння прадстаўнікоў секцыі Інбелкульта 12.02.1925 г., на якім прапанавалася правесці арганізацыйны сход ГАС 18 лютага⁵) сакратар секцыі В.Д.Дружыц (у 1924 г. ён быў старшынёй ГАС; сакратарскія абавязкі выконваў І.М.Барашка⁶) зачытаў даклад па арганізацыі працы секцыі, які ён даводзіў да ведама 20 навукоўцаў, што прысутнічалі на сходзе. У прыватнасці, праца ГАС павінна весціся па двух галінах: гістарычнай і археалагічнай і разгарнуцца ў чатырох накірунках. Адзін з іх — кіраванне археаграфічнай працай. У.І.Пічэта (старшыня ГАС), І.М.Барашка, Я.Л.Дыла, М.В.Мялешка дакладвалі на сходзе пра выяўленне і пошукі імі навуковых каштоўнасцей, што знаходзіліся па-за межамі беларускай дзяржавы (Віленскі архіў, Магілёўскі жандарскі архіў, карта Міншчыны, складзеная Г.Х.Татурам)⁷.

17.09.1925 г. на пасяджэнні Прэзідыума ГАС Інбелкульта было пастаўлена ўзняць пытанне пра “зварот” тых архіўных матэрыялаў у межы Беларусі, якія маюць адносіны да яе гісторыі і гаспадаркі⁸. На пратаколе пасяджэння маецца рэзалюцыя тагачаснага навуковага сак-

ратара Інбелкульта Дылы: “Гістарычна-археалагічнай камісіі просьба тэрмінова даць спісы адносна гэтай справы”⁹. Яшчэ раней В.Дружчыц склаў “Спіс асоб (20 чал. — Ю.Н.), якіх пажадана запрасіць для працы ў археалагічна-гістарычную камісію і якіх прапануе часова (г.зн. працаваць не сталымі сябрамі камісіі. — Ю.Н.) Прэзідыум ГАС (у яго ўваходзілі У.І.Пічэта, С.З.Кацэнбоген, В.Д.Дружчыц¹⁰. — Ю.Н.) на аснове пастановы 24.02.1925 г.”¹¹. У гістарычнай літаратуры пытанне аб стварэнні ГАС і Археаграфічнай камісіі (далей — АК) Інбелкульта дакладна і выразна не высветлена. А.Саковіч лічыла, што ГАС Інбелкульта пачала сваю працу ў верасні 1925 г.¹² У калектыўнай манаграфіі вучоных АН БССР пра Інбелкульт сцвярджаецца, што ГАС існавала ў складзе Інбелкульта яшчэ да жніўня 1925 г.¹³ У працы А.Гануша і П.Кручака ідзе гаворка пра тое, што 1 жніўня 1925 г. М.В.Доўнар-Запольскі “... быў прызначаны старшынёй гісторыка-археаграфічнай камісіі Інбелкульта”¹⁴. На самой жа справе задачы падрыхтоўкі і выдання крыніц па старажытна-сярэдневяковай гісторыі Беларусі ў 1925–1926 гг. ставіла пры Інбелкульце ГАС, а пасля — АК, а ў 1924 г. — ГАС (яна планавала падрыхтаваць гістарычную хрэстаматыю¹⁵). У 1925 г. ГАС пачала складаць “крынічныя падручнікі для студэнтаў і маладых даследчыкаў”¹⁶, распрацавала план друку бібліятэчкі гістарычных крыніц па гісторыі Беларусі (15 сшыткаў), намеціла адказнымі рэдактарамі выпуску 1 бібліятэчкі І.І.Краскоўскага, выпуску 2 і 11 — В.Д.Дружчыца, выпуску 3 — Д.І.Даўгялу, выпуску 5 — М.В.Доўнар-Запольскага, выпуску 12 — У.І.Пічэту¹⁷.

Паводле паведамлення М.М.Улашчыка, 24.01.1925 г. была створана ГАС Інбелкульта, а “1-га кастрычніка таго ж года Секцыя ўтварыла ў сваім складзе Археаграфічную камісію, якой і была даручана археаграфічная праца”¹⁸. М.В. Мікалаеў адносіць стварэнне АК Інбелкульта да студзеня 1925 г.¹⁹. Паводле паведамлення М.Улашчыка, атрымліваецца, што 1.10.1925 г. пры Інбелкульце былі створаны ГАС і АК. Зазірнем у крыніцы: “У сувязі з пераездам у Менск на сталую працу Інбелкульта праф. М.В.Доўнар-Запольскага і археографа Д.І.Даўгялы, распачала сваю працу гістарычна-археалагічная камісія Інбелкульта”²⁰. У планах працы АК на 1927–1928 акадэмічны год указана: “З 1 кастрычніка 1925 г. Археаграфічная камісія заснавана пры Інбелкульце”. Але мы лічым, што Д.І.Даўгяла гэтым сказам адлюстроўваў той факт, што з 1.10.1925 г. пры Інбелкульце археаграфічная праца вядзецца мэтанакіравана і прафесійна. Д.Даўгяла таксама ўказваў: “Пры Акадэміях навук СССР, УССР і

пры Кракаўскай Акадэміі працуюць Камісіі Археаграфічныя... Усе камісіі гэтыя працуюць над росшукамі, апрацоўкай і выданнем у друку крынічных матэрыялаў, іх перапіскаю, усебаковым іх вывучэннем з боку археаграфічнага. Гэтую ўстаноўку мае і АК Інбелкульта²¹ ў сувязі з новым напрамкам дзейнасці Інбелкульта, узятым у 1926–1927 акадэмічным годзе — паступовым пераўтварэннем яго ў Беларускаю АН — і стала магчымым выдзяленне Археаграфічнай камісіі як самастойнай структуры. “Рэарганізацыя Інбелкульта ў вышэйшую навукова-даследчую ўстанову акадэмічнага тыпу пачалася ў 1927 г. У працэсе рэарганізацыі працы быў укладзены новы статут, зацверджаны СНК БССР 29 чэрвеня 1927 г...”²². АК адносілася да кафедры гісторыі беларускага права, якая ўваходзіла ў клас гісторыі. “Гістарычная кляса, утвораная на падставе статуту Інбелкульта, які зацверджаны СНК БССР 29.06.1927 г., застаецца ў сваёй структуры без значных змен у параўнанні з прынятай Цэнтральным урадам БССР арганізацыйнай структурай”²³.

Пershапачаткова планавалася, што АК будзе ўзначальваць М.В.Доўнар-Запольскі і ў яе працы будуць прымаць удзел В.Д.Дружыц, М.В.Мялешка, а магчыма і іншыя беларускія вучоныя. Пасля вымушанага ад’езду з Мінска Доўнар-Запольскага АК фармальна ўзначаліў У.І.Пічэта, але фактычна яе працу вёў адзін Д.І.Даўгяля. “АК пры катэдра права працуе ў складзе сакратара — 1 штатная адзінка навуковага супрацоўніка [...]. Персанальнае павелічэнне складу камісіі за 5 год (з 1928 па 1933 г. — Ю.Н.) не прадбачыцца”²⁴.

У першы год існавання ГАК налічвалася 9 вучоных, якія працавалі ў ёй у гісторыка-археаграфічнай галіне. ГАК паставіла на мэце: “Высветліць як той гістарычна-археалагічны скарб, які існуе ў БССР, так і тыя беларускія архіўныя фонды, музейныя і бібліятэчныя скарбы, якія знаходзяцца за межамі БССР”²⁵. На пасяджэнні ГАК было вырашана, што для распрацоўкі яе дзейнасці старшыні і сакратару неабходна азнаёміцца з архівамі і музеямі Віцебска, Смаленска, Мінска і Кіева²⁶. У сувязі з гэтым паездка М.В.Доўнар-Запольскага і Д.І.Даўгяля мела не толькі навуковую, беларусазнаўчую мэту — падрыхтоўку матэрыялаў для “Беларускага архіва”, але і мэту беларусіцкую — складанне спіса вывезеных беларускіх архіваў. Гэтая мэта была “аператыўна” выкана на беларускімі вучонымі. Хаця ў дакладзе ГАК аб “узвароце” беларускіх архіваў гаварылася, што “пры сучасных умовах магчыма вызначыць толькі месцы, у якіх захоўваюцца галоўныя і самыя каштоўныя архіўныя фонды, вывезеныя ў розныя часы з Беларусі, а таксама пералічыць

архіўныя матэрыялы, якія без супярэчнасці павінны быць выдзелены з расейскіх архіваў, бо для апошніх не патрабуюцца матэрыялы, якія датычацца да гісторыі Беларусі. Вызначыць з падрабязнасцю ўсе месцы, у якіх захоўваюцца беларускія архіўныя каштоўнасці, у цяперашні час нельга, бо шмат фондаў перадзвінута з адных месцаў сховы ў другія. З боку ГАК Інбелкульта будуць прыняты ўсе меры да таго, каб па магчымасці ў працэсе працы ўзварота архіваў сцісла высветліць, дзе знаходзяцца вывезеныя раней дакументы, а таксама даць і вычарпальны спіс устаноў, з якіх належыць атрымаць архіўныя матэрыялы”²⁷.

На пасяджэнні ГАК 17.10.1925 г. пастанавілі: “Лічыць увайшоўшымі ў склад Камісіі У.І.Пічэту, В.Д.Дружыца і М.В.Мялешку па гістарычнай галіне” (г.зн., што да гэтага часу ГАК складалася толькі з М.Доўнар-Запольскага і Д.Даўгяля). На пасяджэнні таксама пастанавілі: “Звярнуць увагу Прэзідыуму Інбелкульта на неабходнасць узяць пытанне і зрабіць належныя зносіны наконт таго, каб з быўшага Гістарычнага музея ў Маскве і з б. Эрмітажа былі перададзены ў Менскі Дзяржаўны музей усе дублікаты архаічных і археалагічных экспанатаў з калекцый, што датычыліся Беларусі. Прасіць Прэзідыум Інбелкульта, каб былі выдадзены сродкі на фотаграфічныя здымкі з тых калекцый у Масквы — Ленінграда, Кіева — Смаленска і іншых гарадоў, аўтэнтыкі якіх не могуць быць выдадзены ў музеі калекцый, у якім будуць зарэгістраваны ў наглядным выглядзе маючыся беларускія археалагічныя калекцыі, што безумоўна неабходна для сталай і грунтоўнай працы па вывучэнню археалогіі Беларусі”²⁸. Падобныя ініцыятывы Прэзідыум Інбелкульта падтрымліваў²⁹.

Такім чынам, пазіцыя беларусістаў Інбелкульта наконт спрэчных культурных каштоўнасцей была адназначная: гісторыка-культурныя каштоўнасці, што створаны ў Беларусі і належаць беларускаму народу, падлягаюць неадкладнаму вяртанню ў межы беларускай дзяржавы. На іх думку, такія каштоўнасці ўяўлялі сабой не толькі доказ самабытнасці беларускай культуры, але і дакументальна пацвярджалі існаванне ў мінулым дзяржаўнасці, дзяржаўнай мовы і перадавога заканадаўства беларускага народа. Аднак у далейшым абставіны ў краіне не спрыялі справе вяртання вывезеных беларускіх культурных скарбаў.

Прадстаўнікі ГАК і АК Інбелкульта ўяўлялі сабе навуковыя аспекты выкарыстання гісторыка-культурных каштоўнасцей (у першую чаргу — архіўных матэрыялаў), якія, на іх думку, належалі беларускаму народу, наступным чынам:

Па-першае, як далейшае выяўленне каштоўнага крынічнага матэрыялу, які дапамагаў бы даследчыкам вырашаць праблемы беларускай гісторыі; як апісанне культурных скарбаў. Адною з задач АК на 1927–1928 акадэмічны год было пастаўлена “навуковае апісанне рукапісаў у Беларускай Дзяржаўнай бібліятэцы, Інбелкульце і Дзяржаўным музеі. Гэтая праца ўжо пасунута значна наперад”. Другой задачай АК было “кіраванне перапіскай ізноў выяўленых матэрыялаў па гісторыі Беларусі”³⁰.

Па-другое, як падрыхтоўку і выданне друкам помнікаў беларускага пісьменства і іншых каштоўных для вывучэння беларускай гісторыі археаграфічных матэрыялаў. Перш за ўсё — гэта выданне дакументаў Літоўскай Метрыкі, што маюць “вялікую гістарычную і нацыянальную вартасць”, пашыраючы іх вывучэнне, “... мы яшчэ больш, яшчэ глыбей высветлім для сябе гэтае сваё права на самавызначэнне”³¹. М.В.Доўнар-Запольскі ставіў пытанне пра неабходнасць поўнага выдання Літоўскай Метрыкі ў друку³².

У дакладзе ГАК 8.10.1925 г. Доўнар-Запольскі пераконваў Прэзідыум Інбелкульту ў тым, “... каб ён абмеркаваў і ўзяў на сябе ініцыятыву ў правядзенні такога велізарнага і надзвычайна неабходнага мерапрыемства ў справе вывучэння Беларускай гісторыі, якім з’яўляецца працяг выдання “Мэтрыкі Літоўскай”, распачатай б. Археаграфічнай камісіяй у Ленінградзе. Названая Археаграфічная камісія вельмі невялікую ўвагу звярочвала на беларускую гісторыю, [...] калі б перад ёй (ГАК. — Ю.Н.) было пастаўлена адпаведнае пытанне, то Камісія не адмовілася б ад таго, каб узяць на сябе грандыёзнейшае прадпрыемства ў справе выдавецтва дакументаў — выдання кнігі “Мэтрыкі Літоўскай”. Археаграфічнай камісіяй выдадзены 3 тамы Мэтрыкі [...]. Зразумела, у цяперашні час ніводная ўстанова РСФСР ужо не прыіме на сябе працы і расходаў па працягу гэтага выдання. Яно таму павінна легчы на сродкі Беларускай Дзяржавы і павінна быць выканана беларускімі вучонымі. ГАК дабілася выдзялення штогодняга водпуску, пачынаючы з 1926 г., сталай сумы на выданне “Мэтрыкі Літоўскай”, незалежна ад іншых каштарысных асігнаванняў на гістарычна-археалагічныя выданні па Інбелкульту. Камісія просіць аб дазvole і распадзжэнні цяпер жа распачаць падрыхтоўку аднаго тома гэтага выдання, г.зн. [заяцця] перапіскай і праверкай матэрыялу, а затым, каб праз некалькі месяцаў, [калі] ён будзе падрыхтаваны, — прыступіць да друку. Падрыхтоўка да друку такіх матэрыялаў, у мэтах асцярожнасці

(г.зн. руплівасці. — Ю.Н.), з якой патрэбна падыходзіць да гэтай справы, зойме не менш аднаго году. Камісія са свайго боку прыіме ўсе меры да таго, каб гэтае выданне каштавала найтанней. Камісія без ганарару забяспечыць яго адпаведнай працай і лічыць, што Дзяржаве БССР прыдзецца плаціць толькі друкарскія расходы, перапіску арыгіналаў і паездкі для зверкі іх з аўтэнткамі”³³.

Патрэбна падкрэсліць разуменне вучонымі Інбелкульта дзяржаўнай важнасці справы не толькі вяртання, але і выдання дакументаў Літоўскай Метрыкі. М.В.Доўнар-Запольскі выказваў у друку пажаданне, каб Саўнаркам БССР узяў справу выдання Літоўскай Метрыкі “ў свае рукі”³⁴. Д.І.Даўгяла, абгрунтоўваючы план АК на 1928–1933 гг., указваў, што “беларуская археаграфія мае вельмі скудныя дасягненні, пакуль галоўнай працай у гэтай галіне з’яўляюцца “Акты Віленскай Археаграфічнай камісіі”. У сучасны момант гэтае выданне не можа задаволіць навуковага даследчыка, які патрабуе матэрыялаў па гісторыі народнай гаспадаркі, эканоміцы, класавай барацьбе і г.д. Каштарыс [...] выдання Літоўскай Метрыкі супыніўся ў 1918 г. і, такім чынам, у галіне археаграфіі Беларусі гэтая праца вядзецца толькі Інбелкультам. Адсюль відаць, што выкананне археаграфічных выданняў у БССР з’яўляецца неабходнай дзяржаўнай справай, бо гэтыя выданні прасоўваюць у навуковыя і шырокія колы даследчыкаў крынічны матэрыял для вывяслення ўсяго стражытнага часу Беларусі”³⁵.

17 студзеня 1925 г. у памяшканні Інбелкульта адкрыўся з’езд археолагаў і археографаў БССР. Ад Народнага камісарыята асветы з’езд вітаў нам. Наркамасветы Баліцкі. Ён давёў да ведама вучоных, што “... трэба, каб інтэлігенцыя поўнасю праводзіла ідэі Савецкай улады і Камуністычнай партыі...”. У сваю чаргу Прэзідыумы Інбелкульта і з’езда адправілі прывітальны ліст старшыні ЦВК БССР. Вучоныя Інбелкульта лічылі, што адноўлена дзяржаўнасць Беларусі ў савецкай форме, у выніку чаго беларускія працоўныя масы “здабылі сабе сацыяльнае і разам з тым нацыянальнае вызваленне”³⁶.

Для “правільнай пастаноўкі і ўсебаковага асвятлення мінулага беларускага народа” Д.І.Даўгяла (на I-й канферэнцыі архіўных работнікаў БССР у 1924 г.) лічыў неабходным ажыццявіць у мэтах навуковага выдання гістарычных крыніц “новую праверку ўжо выданных актаў і дакументаў [...] з прычыны непаўнаты і тэндэнцыйнасці некаторай часткі выдання”, з чым пагадзіўся У.І.Пічэта і іншыя ўдзельнікі канферэнцыі³⁷.

М.В.Доўнар-Запольскі крытыкаваў дзейнасць Віленскай Археаграфічнай камісіі ў плане звужэння тэматыкі, невыдання дакументаў Літоўскай Метрыкі, пісаў, што “... знаходзячыся ў цэнтры былой Літоўскай Русі, яна магла б паставіць сабе больш шырокія задачы ў вывучэнні Літоўска-Рускай дзяржавы”³⁸. У.І.Пічэта, адзначаючы некаторую аднабаковасць публікацый гістарычных дакументаў Пецярбургскай Археаграфічнай камісіяй (як і польскімі археографамі), заўважаў, што яе “... цікавілі толькі тыя дакументы, якія характарызавалі агульныя рысы жыцця беларускага і рускага народаў...”³⁹.

Навуковы аспект выкарыстання культурных каштоўнасцей прадстаўнікі ГАК і АК Інбелкульта ўяўлялі і як усебаковае вывучэнне помнікаў пісьменства. Яны імкнуліся пазбегнуць пры вырашэнні гістарычных праблем палітычных і ідэалагічных устаноў. З аналізу гістарыяграфічных прац У.Пічэты вынікае, што для яго навуковае выданне ўяўлялася як крытычнае, у якім могуць абгрунтоўвацца канкрэтна-гістарыяграфічныя факты. Вучоны лічыў, што толькі “строгія крытычныя адносіны да крыніц” даюць “навуковае ўяўленне аб гістарычных з’явах”⁴⁰.

Д.І.Даўгяля рэкамендаваў (на 1-й канферэнцыі архіўных работнікаў БССР) пры выбары археаграфічнага матэрыялу для публікацыі зыходзіць з патрабавання непрадзятасці. Першачарговае значэнне мела выкананне метадалагічнага прынцыпу непрадзятасці і пры правядзенні гістарычнага даследавання.

Прадстаўнікі ГАК Інбелкульта лічылі неабходным праводзіць працу ў галіне не толькі навуковага, але і асветнага беларусазнаўства, садзейнічаць распаўсюджванню навуковых і навукова-папулярных ведаў пра мінулае Беларусі за межамі БССР. У звароце ГАК “Шматпаважаны таварыш” ад 18.12.1925 г. ішла гаворка пра гатоўнасць камісіі наладзіць кантакты з рознымі ўстановамі Заходняй Еўропы ў мэтах асвятлення мінулага Беларусі, бо, як сцвярджалася, “Беларусь мела і мае на Захадзе шмат ворагаў, якія адказваюць ёй у праве на самавызначэнне [...]”. ГАК Інбелкульта лічыць сваім абавязкам садзейнічаць Таварыству збліжэння з Заходняй Еўропай ва ўсіх тых выпадках, калі з’явілася б патрэба высветліць мінулае Беларусі для чытаючых мас у Заходняй Еўропе або Амерыцы”⁴¹.

¹ Даўгяля З.І. Дзейнасць гістарычна-археалагічнай камісіі Інбелкульта ў 1925–1926 акадэмічным годзе // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мн., 1927.

² Працы першага з’езда даследчыкаў беларускай археалогіі і археаграфіі. 17–18 студзеня 1926 г. Мн., 1926.

³ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 9, арк. 28–29.

⁴ Аб структурнай арганізацыі Інбелкульта гл. у працы: Інстытут Беларускай культуры. Гісторыя ўзнікнення, сучасная структура. Навукова-даследчая дзейнасць (апрацаваў навуковы сакратар ІБК А.І.Цвікевіч). Мн., 1926. У параўнанні з секцыяй камісія Інбелкульта — структура цалкам штатная, прадстаўнікі яе павінны былі стала займацца даследчай працай.

⁵ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 9, арк. 8.

⁶ Тамсама, спр. 6, арк. 830.

⁷ Тамсама, спр. 9, арк. 58–59.

⁸ Тамсама, арк. 271.12.09.1925 г. прадстаўнік ГАС М.В.Мялешка ў дакладной запісцы ў Прэзідыум ЦВК Саветаў БССР абгрунтоўваў неабходнасць вяртання ў БССР вывезеных архіўных матэрыялаў “паглыбленнем беларускай культуры і развіццём навуковай думкі”. (Гл.: Тамсама, арк. 272–273)

⁹ Слова напісана неразборліва.

¹⁰ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 9, арк. 2.

¹¹ Тамсама, арк. 24.

¹² Саковіч А. [Іна Каханоўская]. Прафесар Мітрафан Доўнар-Запольскі // Полацк. 1994. № 5 (35). С. 56.

¹³ Інстытут беларускай культуры [аўт. М.П.Касцюк, П.Ц.Петрыкаў, М.У.Токараў і інш.], Мн., 1993. С. 15.

¹⁴ Гануш А.Г., Кручак П.С. Мітрафан Доўнар-Запольскі. Мн., 1995. С. 23.

¹⁵ З пратакола пасяджэння ГАС 16.06.1924 г.: “З прычыны непадрыхтаванасці плану гістарычнай хрэстаматыі гэтае пытанне пераносіцца на чарговае пасяджэнне”. ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 6, арк. 30.

¹⁶ Інстытут беларускай культуры... Мн., 1926. С. 43.

¹⁷ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 6, арк. 58, 81.

¹⁸ Улащик Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. М., 1973. С. 251.

¹⁹ Нікалаеў М.Н. Археаграфія // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1993. Т. 1. С. 161.

²⁰ З хронікі беларускай культуры // Полюмя. 1925. № 6. С. 209.

²¹ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 33, арк. 82.

²² Тамсама, арк. 34.

²³ Тамсама, арк. 55.

²⁴ Тамсама, арк. 58.

²⁵ Даўгяла З.І. Дзейнасць... С. 364.

²⁶ З хронікі беларускай культуры // Полюмя. 1925. № 6. С. 209.

²⁷ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 9, арк. 269.

²⁸ Тамсама, спр. 6, арк. 73–74.

²⁹ Тамсама, спр. 9, арк. 266.

- ³⁰ Тамсама, спр. 33, арк. 17.
- ³¹ Даўгяла З. Літоўская Мэтрыка і яе каштоўнасць для вывучэння мінуўшчыны Беларусі (з прадмовай К.Езавітава). Рыга, 1933.
- ³² Гл.: Доўнар-Запольскі М.В. Літоўская Мэтрыка // Сав. Бел. 1925. 24 снеж.
- ³³ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 9, арк. 268–268 (адв.).
- ³⁴ Доўнар-Запольскі М.В. Літоўская Мэтрыка... С. 5.
- ³⁵ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 33, арк. 82–83.
- ³⁶ Гл.: Сав. Бел. 1926. 18 студз.
- ³⁷ НА РБ, ф. 249, воп. 1, спр. 63, арк. 123, 136, 194.
- ³⁸ Довнар-Запольский М.В. Старинные описи Литовской Метрики. СПб., 1901.
- ³⁹ Пічэта У.І. Распрацоўка гісторыі літоўска-беларускага права ў гістарыяграфіі // Полымя. 1926. № 8.
- ⁴⁰ Пичета В.И. Введение в русскую историю. Мн., 1922.
- ⁴¹ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 6, арк. 65, 104.

**ЗАКЛЮЧНАЕ
ПЛЕНАРНАЕ
ПАСЯДЖЭННЕ**

Валентина ВРУБЛЕВСКАЯ (Киев)

**“Возвращенные имена” — программа Украины
по восстановлению исторической памяти народа**

Щедра на таланты украинская земля. Немало гениев науки, культуры взрастила она. Но волею судьбы теряла своих дочерей и сыновей. Живя далеко за ее пределами, они творили во имя отчизны. Десятилетиями неизвестны были нам имена наших соотечественников — художников и поэтов, государственных и общественных деятелей.

Нужно отметить, что стремление изучить неизведанный пласт культуры украинской диаспоры, обогатить тем самым украинскую культуру, побуждало многих энтузиастов — работников библиотек, музеев, архивов — по крупице собирать разбросанные творения своих земляков, возвращая на отцовскую землю неизвестные доселе имена.

Среди таких энтузиастов — писатели Александр Шугай, профессор Таисия Ковшар, библиотекарь Наталья Казакова, американский издатель, журналист украинского происхождения Марьян Коць, ныне покойный специальный корреспондент “Литературной газеты” Ю.Кипнис-Григорьев и многие другие.

К сожалению, какая-то часть возвращенного наследия попадала в частные руки, не вводилась в научный обиход, что вызывало неадекватную реакцию дарителей.

Стремление объединить усилия, придать этой работе целенаправленный характер побудило Национальную комиссию совместно с Министерством культуры и искусств, Главархивом, Министерством иностранных дел, НАН Украины и с другими государственными и общественными организациями разработать государственную программу “Возвращенные имена”. Ею предусмотрено возвращение творческого наследия наших земляков, введение его в научный и культурный оборот, увековечение памяти на Родине и за ее пределами, популяризация их творчества на Украине. Программу поддержал Кабинет Министров, тем самым засвидетельствовав государственную политику в решении этой проблемы.

Необходимое условие успешной реализации Государственной программы “Возвращенные имена” — научно-поисковая работа, исследования потерь историко-культурного наследия в регионах Украины.

Более 300 выходцев из бывшей Станиславщины, творческим трудом приумножавших культурное наследие Украины за ее пределами, разыскали исследователи-краеведы Ивано-Франковщины.

Начата работа по возвращению личных и семейных архивов политических и государственных деятелей, рукописей писателей, произведений художников-выходцев из Галицкой земли. Предполагается проведение международной научной конференции, создание выставочного комплекса “Выдающиеся люди Галицкой земли: творческое наследие”.

Созданные трудом наших соотечественников — Людмилы Морозовой и Василия Барко, Степана Сирополка и Олега Ольжича, Василия Авраменко и Виктора Некрасова, Александра Довженко, Владимира Винниченко и Юрия Кульчицкого художественные полотна, литературные произведения, научные труды возвращаются на родину, восполняя тем самым неведомый пласт исторической памяти народа.

Мы стремимся популяризовать творческое наследие, возвращенное в страну. Эта идея объединяет вокруг себя всех тех, кто сопереживает за судьбу национальных сокровищ, за приумножение духовного богатства нашего государства.

Имя Василия Авраменко тесно связано с украинской хореографической культурой, пропаганде которой мастер отдал всю свою жизнь, прожив более 60 лет за пределами Украины. Созданные им школа украинского танца, а затем Ансамбль украинского танца покоряли зрителей Чехословакии, Польши, Канады. Апофеозом их выступлений стал концерт на сцене Метрополитанской оперы в Нью-Йорке. В 30-х годах В.Авраменко вошел в украинскую культуру как создатель украинских звуковых фильмов.

Национальной комиссией по вопросам возвращения культурных ценностей, Министерством культуры и искусств, органами государственной власти Черкасской области осуществлено перезахоронение праха В.Авраменко в его родном селе Стеблеве Корсунь-Шевченковского района, установлен памятник на могиле — творение скульптора Ивана Сансядла. В последнее время проводится Всеукраинский фестиваль народной хореографии имени В.Авраменко, надеемся, что он станет традиционным; издан сборник В.Авраменко “Украинские национальные танцы. Музыка. Строй”. Большой праздничный вечер в Национальной опере в связи со 100-летием со дня рождения выдающегося хореографа и режиссера, научно-практическая конференция “Василий Авраменко и мировая хореографическая культура” убедитель-

но засведэльствавалі, што возвращена на Украіну імя великага мастера — Васілія Авраменка, якім мы гордзімся. Гэта рэаліі нашэго быцця.

Обогацэнне художественнай сокровішніцы Украіны, далейшае павышэнне яе культуры ствараюць прадпосылкі для развіцця ініцыятыв у галіне прапаганды художественнага творчэства, адкрыцця новых імён, осознання і возвращэння культурнага багацтва. Агульнасць Украіны з сімпатіяй воспріяла арганізацыю фестываля “Стравінскі і Украіна”, стварэнне ў Дубно Ровенскай галіны мемарыяльнага комплексу вядомага вучонага Юрыя Шумовскага, святраванне 100-летняга юбілея і возвращэнне наследдзя талантлівага художніка Міхаіла Андрыенка ў Херсоне, ісследаватэля-энцыклапедыста, архітэктара Вадзіміра Січінскага ў Камянец-Падольскім, геналянага кінорежысэра Алесандра Давжэнка ў Сосніцы, а такжэ Алесандра Олеса, Олега Ольжыча, Галі Мазуренка, пісатэльніцы Доіі Гуменнай, художніцы Людмілы Морозовай, каллекцыі Я. і М.Шафранюкава.

Асабліва хачу падкрэкнуць глыбокую заінтэрасаваннасць у рэалізацыі гэтай праграмы супрадукавак пасольстваў і прадставітэстваў Украіны ў зарубежных страіах. С іх памащю мы праводім поіскавую рабау, наладжываем делавое супрадукавнцтва с украінскай дыаспэрай і стваранымі імі навучнымі іністытутаі.

Нацыянальнай камісіяй начата рабаа па ізданію кніжнай серыі “Возвращенные імена”. Мы рассатравываем выпуск такой серыі как возмозможность воссоздать, запечатлеть творческий портрет создателей духовной сокровищницы Украіны за рубежом. Кніжная серія “Возвращенные імена” бесплатно перадаецца бібліатэкам Украіны, тем самым становітся дасупнаа для всех, кого волнуе судьба нацыянальнага історыка-культурнага наследдзя. Ужэ вышлі з печаті: “Трыгорыі Крук і еврапейская пластыка сэредыны XX сталятыя”, “Вадзімір Січінскі і Украіна”, “Міхаіл Андрыенка і еврапейскае іскусства XX сталятыя”, “Эпіграммы Бутумбаса” (Ніколая Бутовыча), “Стравінскі і Украіна” і др.

Спабасатвуау папулярызацыі возвращеннага наследдзя тэлевідэііе і сраедства массавой інфармацыі, стварааа спецыяльныя перадачы, пастаянныя рубрыкі.

Осущэствляа рабау па возвращенію культурнага наследдзя, мы сталкнулісь с праблемой, когда в сілу історыкаеских абстааельстваў

творчество той или иной личности может относиться в равной степени как к украинскому наследию, так и, предположим, польскому, русскому, белорусскому.

Такой пример. Иван Хмель (настоящее имя Василий Лагодюк-Бойтик) родился в 1897 г. в с. Хабовичи Кобринского района Брестской области. После войны находился в эмиграции, умер в США. Поэт, этнограф, общественный деятель. Автор поэтических сборников “Иду с кобзой”, “Гомін Полісся”, этнографического сборника “Украинское Полесье”. Патриот Берестейщины. Защищал украинскую принадлежность своего края как пером, так и винтовкой — участвовал в вооруженном подполье на Берестейщине в 1940–1944 гг. На Украине практически неизвестен. Очевидно, о его литературно-патриотической деятельности мало кто знает и в Беларуси.

Думается, что в этой связи перед нами открывается широкое поле совместной деятельности по сохранности культурного наследия, его использованию и пропаганде.

Адам МАЛЬДЗІС (Мінск)

Практыка вяртання культурных каштоўнасцей у Беларусі: еўрапейская норма ці выключэнне з правіл?

Адказ на пастаўленае ў назве даклада пытанне, на жаль, можа быць толькі негатыўны. Калі ацэньваць нашу практыку вяртання матэрыяльных і духоўных каштоўнасцей, то Беларусь вельмі адстае ад суседніх краін, ад еўрапейскага ўзроўню і вопыту. Мы з’яўляемся тут выключэннем з правіл, а кожнае выключэнне, як мы ведаем, цягне за сабой непрадказальныя наступствы.

Чым жа даказваецца такое сумнае сцвярджанне?

Найперш тым, што маштабы страт Беларусі не ідуць ні ў якое параўнанне са стратамі ў іншых еўрапейскіх краінах. У час Другой сусветнай вайны поўнасцю або часткова былі знішчаны амаль усе беларускія музеі, бібліятэкі і архівы, зніклі такія нацыянальныя каштоўнасці, як крыж святой Ефрасінні Полацкай і абраз “Страшны суд”. Значныя страты нанесены нам і ў час Першай сусветнай вайны, напалеонаўскага паходу, падаўлення паўстанняў 1794, 1831 і 1863 гг. Адчуваюцца і адмоўныя наступствы таго, што і ў дасавецкія і савецкія часы пераважная частка нашай інтэлектуальнай, палітычнай, гаспадарчай эліты была

дэнацыяналізавана. Яна цягнулася да рускіх і польскіх сталіц і культурных асяродкаў, вывозіла туды свае зборы. Так паўставалі ці папаўняліся музеі Чартарыскіх і Чапскіх у Кракаве, Румянцаўскі кнігазбор у Маскве.

Па-другое, нашы страты найменш даследаваны, а перш, чым нешта вяртаць, трэба яго знайсці і вывучыць. Лічыцца, што мы ўстанавілі, навукова апісалі, каталагізавалі толькі пяць працэнтаў таго, што было страчана ў гады Другой сусветнай вайны. У нас няма такіх сістэматызаваных і ілюстраваных каталогаў, якія выдадзены ў іншых краінах Еўропы (скажам, у Італіі). І яно зразумела: у адрозненне ад суседзяў у нас не створаны навуковыя структуры, якія мэтанакіравана і планамерна займаліся б выяўленнем беларускіх матэрыялаў па-за межамі краіны. Праўда, выдадзены тры зборнікі “Вяртанне”, створаныя на грамадскіх асновах, але іх публікацыі — толькі разрозненыя часткі той вялікай мазаікі, якую яшчэ трэба скласці.

Па-трэцяе, мы з’яўляемся выключэннем з правіл, таму што ў нас няма грамадскай і дзяржаўнай зацікаўленасці ў вяртанні каштоўнасцей. Пытанні рэстытуцыі абыходзяцца пры дзяржаўных перамовах, падпісанні дамоваў. Мы не можам нават сказаць пра сваю дзяржаўную палітыку ў галіне рэстытуцыі, што яна ніякая — яе проста няма. Таму што няма адпаведнай міжведамаснай структуры — такой, якая існуе на Украіне ці ў Польшчы. Праўда, існуе ДЗІНАС у сістэме Міністэрства культуры, якая часам вымушана браць на сябе некаторыя пытанні, звязаныя з фізічным або ўмоўным вяртаннем каштоўнасцей. Але ні патрэбнай улады, ні прыстойных сродкаў у яе для гэтага няма... Значыць, напрошваецца вывад: мы сёння тут павінны актыўна падтрымаць прапанову старшыні КДБ Беларусі Уладзіміра Мацкевіча аб стварэнні такой структуры — камітэта ці камісіі ў сістэме Савета Міністраў¹. Ці можна выкарыстаць вопыт Германіі, Аўстрыі, іншых краін, дзе пры прэзідэнце ёсць спецыяльны дарадца, памочнік па пытаннях рэстытуцыі. Але ён абавязкова абавіраецца на навуковую структуру (скажам, у Германіі — на Брэменскую групу).

Аднак мне не хочацца, каб пасля сказанага вышэй склалася ўражанне, нібыта ў нас ўсё так змрочна і безнадзейна. І Міністэрствам культуры, пры якім раней дзейнічала адпаведная камісія (цяжка адназначна сказаць, грамадская ці службовая), і ДЗІНАС, і камісія “Вяртанне”, і БФК, і асобныя музеі, бібліятэкі, архівы нямала зрабілі для вяртання і сумеснага выкарыстання каштоўнасцей. Так, пры непасрэдным

ці ўскосным садзейнічанні камісіі “Вяртанне” доктарам Анджэем Цеханавецкім, нашчадкам князёў Мсціслаўскіх і Заслаўскіх, з Лондана ў Музей старажытнабеларускай культуры АНБ былі перададзены пояс XVIII ст. і карціна “Від замка князя Радзівіла” ў Нясвіжы нямецкага мастака А. фон Вайндартэна. У музейную экспазіцыю “Беларусы ў свеце” ахвяраваны творы нашых суайчыннікаў Пятра Мірановіча, Галіны Русак, Тамары Стагановіч (ЗША), Яна Кузьміцкага (Швецыя), Міхася Навумовіча (Францыя), Мар’яна Богуша Шышкі (Англія), Міхаіла Калініна і Вячкі Целеша (Латвія). З Фінляндыі атрыманы каталог той часткі бібліятэкі Радзівілаў, якая спярша была вывезена ў Пецярбург, а потым перададзена ў Хельсінкі; з Чэхіі, ад беларусісткі Францішкі Сокалавай — тэкст невядомай раней рукапіснай копіі XVII ст. скарынавага Апостала. Вольгай Дадзіёмавай у розных краінах знойдзены ноты многіх твораў музыкі Беларусі XVIII–XIX стст., Аляксандрам Капілавым у Пецярбургу — опера “Маргер” ураджэнца Гродзеншчыны Канстанціна Горскага (на словы Уладзіслава Сыракомлі), Язэпам Янушкевічам у Парыжы — сем швыткаў успамінаў пра паўстанне 1830–1831 гг. у Беларусі Аляксандра Рыпінскага. Гэты пералік можна прадоўжыць.

Аднак будзем шчырымі: зроблена толькі мізэрная частка таго, што можна і трэба зрабіць — і для вяртання, і для сумеснага выкарыстання. Прыгадаю толькі найбольш пільныя, з майго пункту гледжання, справы, вырашэнне якіх залежыць як ад юрыдычных аргументаў у карысць іх вяртання, ад міждзяржаўных дамоўленасцей, так і ад добрай волі кіраўнікоў дзяржаў і ўстаноў, навукоўцаў. Бо праявілі ж мы добрую волю, вярнуўшы Расіі канфіскаваныя беларускімі памежнікамі абразы, ці Германіі — 225 рэдкіх кніг з бібліятэкі Беларускай політэхнічнай акадэміі. Наколькі мне вядома, запасы для такіх праяў ўзаемаразумення з беларускага боку ёсць немалыя. Ды і разумеем мы добра, што абмен каштоўнасцямі не можа нагадваць гульню ў адны вароты.

Для таго, каб выкладанне было зручным і карацейшым, дазвольце разглядаць матэрыял па краінах. Пачну з суседзяў.

Расія. У новай сітуацыі, якая паўстала пасля падпісання дакументаў пра стварэнне супольнага Саюза, захоўвае ранейшую актуальнасць, але і набывае нечаканую парадаксальнасць пытанне пра вяртанне ўсяго таго, што было вывезена на Усход у 1941 г., на пачатку Другой сусветнай вайны, асабліва экспанатаў Магілёўскага і Віцебскага музеяў, крыжа святой Ефрасінні Полацкай. Дарэчы, пра крыж. Да сказанага іншымі калегамі хочацца мне дадаць такую інфармацыю. Перакананне, што крыж у 1941

г. павандраваў не на Захад, а на Усход, у мяне ўзнікла яшчэ ў тыя гады, калі ўзмоцнена і ці не па заказу пашыралася версія пра нямецкі след. У гэтым я асабліва пераканаўся ў час ініцыяванага мной першага разбору справы ў Івана Клімава, тагачаснага намесніка старшыні Савета Міністраў БССР. Я націскаў тады на “нямецкую версію”, гэта значыць, на ідэалагічны гузік (бо на іншы было нельга). А ён, адказны за эвакуацыю Магілёва ў 1941 г., чалавек, які, безумоўна, многае ведаў, але не мог ці не хацеў сказаць, глядзеў на мяне пустымі і адначасова іранічнымі вачыма і плёў лухту. Але псіхалагічнае адчуванне ёсць толькі ўскосны аргумент, а не юрыдычны доказ... Здаецца мне таксама, што ўсходні след крыжа зусім не выключае таго, што ён потым мог аказацца ў ЗША. Іраіда Курылава, супрацоўніца Маскоўскага ДГМ, чалавек дасведчаны, гаварыла яшчэ ў 1980 г., што наша рэліквія № 1 з Магілёва трапіла на Урал, а адтуль — у ЗША. Прыкладна тое ж, дарэчы, прарочыла і адна з балгарскіх ясназорак. А вось другая, славуная Ванга, даведаўшыся, што балгарскі паэт Найдан Вылчаў хоча прыехаць да яе і спытаць пра лёс крыжа, адказала аптымістычна: “Няхай не турбуецца прыязджаць... Крыж будзе знойдзены”.

Аднак вернемся да магчымых пунктаў магчымага беларуска-рускага дагавора па пытаннях рэстытуцыі. Там, безумоўна, павінна быць агаворана і тое, што было вывезена з Беларусі ў Маскву ў амаль ваенным стане 1939–1940 гг. (два вагоны рукапісаў і кніг з Пінскай семінарыі, мэбля з Нясвіжа). А таксама ў час Першай сусветнай вайны (зборы Цеханавецкіх з Бачэйкава, Храптовічаў-Буцянёвых з Беніцы, Гутэн-Чапскіх з Станькава, Браніцкіх з Росі, Славінскіх з Раваніч, нашчадкі якіх яшчэ жывуць і захоўваюць свае правы). 18 месяцаў, прадугледжаных расійскай Думаі, каб Беларусь магла сабраць і выказаць свае прэтэнзіі, пры сённяшняй нявывучанасці пытання да смешнага мала, і мы спадзяемся тут на суседскае разуменне і добрую волю. Такой жа добрай волі мы чакаем (у адказ на вернутыя намі абразы) пры вырашэнні пытання пра частку скарынаўскіх выданняў, якія — па некалькі аднолькавых або амаль аднолькавых экзэмпляраў — захоўваюцца ў Дзяржаўнай і Нацыянальнай бібліятэках Расіі (82 і 81 экз.) і ДГМ (84 экз. у запасніках). У той жа час у Полацкім музеі гісторыі беларускага кнігадрукавання, на радзіме Скарыны, няма аніводнага... Прыгожы жэст з боку Расіі быў бы тут асабліва дарэчы ў сувязі з 480-годдзем беларускага кнігадруку, якое, спадзяюся, будзе адзначана сёлета ўрачыста і супольна ўсім славянствам.

Украіна. Тут мне бачацца дзве праблемы: бібліятэка Храптовічаў і беларуская калекцыя ў Львове. Раней я быў упэўнены, што славыты шчорсаўскі кнігазбор быў вывезены ў Кіеў, каб выратаваць яго ад немцаў, у час Першай сусветнай вайны, і завяшчаны першаму універсітэту, які адкрыецца на радзіме ўладальнікаў, і таму абавязкова павінен быць вернуты на радзіму. Аднак цяпер украінскія калегі сцвярджаюць, што вывезена ўся бібліятэка была яшчэ ў 1913 г. і завяшчалі яе Кіеўскаму універсітэту св. Уладзіміра. Калі гэта сапраўды так, то сітуацыя мяняецца, і на першы план сапраўды выступае сумеснае выкарыстанне, стварэнне міжнароднага праекта. Але дакументальныя сведчання абодвума бакамі не прад'яўляюцца... Дык давайце ўсё-такі абавірацца на дакументы!

Што ж датычыцца львоўскай калекцыі, то тут сітуацыя іншая. Гэтыя творы былі набыты ў Беларусі Іларыёнам Свянціцкім для музея мітрапаліта Шаптыцкага. Але трэба было б іх паказаць беларускаму гледачу. Арганізацыя такой выстаўкі ў Мінску стала б красамоўным свецерджаннем добрасуседскіх адносін да нас з боку ўкраінскіх улад.

Літва. Літоўскія ўлады праявілі добрую волю, перадаўшы нам некалькі гравюр Напалеона Орды, добрую копію Тураўскага Евангелля. Але хацелася б, каб такую ж волю яны праявілі ва ўзнаўленні ці перастарэнні Віленскага беларускага музея імя Івана Луцкевіча (ці братоў Луцкевічаў), экспанаты якога сёння раскіданы па некалькіх вільнюскіх і мінскіх музеях, бібліятэках і архівах. Зрабіць гэта даволі лёгка, бо захаваліся дакладныя каталогі (Уладася Дрэмы і інш.) і апісанні. Пры аднаўленні музей мог бы стаць значным культурным цэнтрам, важным для абодвух суседніх народаў, для беларусаў Віленшчыны.

Польшча. Важнымі для Беларусі з'яўляюцца пошукі калекцый, вывезеных з Міншчыны ў Польшчу Варшаўскім таварыствам апекі над помнікамі старадаўнасці ў 1919–1920 гг.; у іх ліку — зборы Аляксандра Ельскага з Замосця, бібліятэка Мінскай гімназіі. У выніку 50 экспедыцый па Беларусі тады было сабрана шмат твораў мастацтва, якія экспанаваліся на дзвюх выстаўках (павінна ж знайсціся іх дакументацыя). Варта было б таксама калі не вярнуць, дык хаця б скапіраваць кнігі з бібліятэкі Полацкай Сафіі, вывезеныя ў Акадэмію Замойскіх², а адтуль — у Кракаў.

Германія. Для беларусаў асабліва важна знайсці магчымасць, каб папрацаваць у Федэральным архіве ў Кобленцы над фондам Розенберга, дзе павіны быць сляды скарбаў, вывезеных у час Другой сусветнай

вайны, а таксама над фундам сваякоў Радзівілаў Гогенлоэ (40 пагонных метраў!), што трапілі туды ў час Першай сусветнай вайны. Многа неспадзяванак можа аказацца для нас і ў фондзе немца Георга Штайна (шэсць скрынь, тысячы дакументаў!), якія цяпер захоўваюцца ў Калінінградскім абласным архіве. Урэшце, добра было б натрапіць на след двух вагонаў зброі і твораў мастацтва, знойдзеных у падзямеллях Нясвіжскага замка і вывезеных адтуль у Германію³.

ЗША. Туды трапіла многа беларускіх матэрыялаў з Нясвіжа, Міра, іншых гарадоў і мястэчак Беларусі. Так, у 1939 г. багатая бібліятэка школы рабінаў у Міры (больш 10 тыс. тамоў) была вывезена праз СССР у Японію, а адтуль — у Амерыку⁴. А ў Нацыяльным архіве ЗША (Вашынгтон) захоўваюцца рукапісы беларускага прэзаіка Васіля Каваля, якія трапілі туды пасля Другой сусветнай вайны са Смаленска.

Адным словам, уперадзе нас чакае вялікая работа і па выяўленню, і па вяртанню, і па сумеснаму выкарыстанню. Асабліваю ўвагу трэба ўдзяліць пошукам каштоўнасцей, якія вывезены ў час Другой сусветнай вайны, а пасля яе апынуліся на тэрыторыі іншых краін — як, скажам, два вагоны з творамі мастацтва, што бясплёдна зніклі ў Мінску (ці не даехалі да яго) у сярэдзіне саракавых гадоў.

У апошні час да пошукавай працы ў Нацыянальным навукова-асветным цэнтры імя Ф.Скарыны падключана электронная тэхніка. Ствараецца Банк інфармацыі па праблемах вяртання, які, спадзяюся, будзе мець значэнне не толькі для Беларусі, але і для суседніх краін. Ужо распрацавана адпаведная база дадзеных, уводзіцца бібліяграфічная інфармацыя, даступная па сістэме Інтэрнет. Але для далейшай працы ў гэтым накірунку патрэбна адпаведнае дзяржаўнае фінансаванне.

¹ Мацкевич Владимир. “Что имеем — не храним, потеряем — плачем” // Рэспубліка. 1997. 17 мая.

² Гл.: Шапов Я.Н. Библиотека Полоцкого Софийского Собора и библиотека Академии Замойска // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. М., 1978. С. 270–272.

³ Звезда. 1989. 15 жн.

⁴ Gasztold Tadeusz. Nad Niemnem i Oszmianką. Koszalin, 1991. S. 42.

Іяханнес ШЛООТЦ (Берлін)**Значэнне супрацоўніцтва ў пошуку
і выкарыстанні архіўных матэрыялаў
для навукова-культурнага абмену
паміж Беларуссю і Германіяй**

Калі я павінен разважаць пра “нямецкі пункт бачання”, з якога нам належыць разглядаць сумесную працу абедзвюх нашых архіўных сістэм, то я буду, зразумела, у большай ступені выказваць мой асабісты погляд. Аднак я прытрымліваюся думкі, што многія мае калегі ў Германіі падзяляюць маю ўпэўненасць у пазітыўнасці развіцця нашага супрацоўніцтва. Ужо больш пяці гадоў я працую ў беларускіх архівах і магу адзначыць наступнае:

- нашы абедззве краіны маюць у сваім распараджэнні вельмі важныя архіўныя матэрыялы;
- гэтыя матэрыялы падрыхтаваны на выдатным прафесійным узроўні;
- мноства новых актаў зноў і зноў папаўняюць архівы, робяцца адкрытымі (даступнымі);
- мае калегі ў Нацыянальным архіве, рэгіянальных архівах, кіна- і фотаархіве ў Дзяржынску гатовы да шырокага супрацоўніцтва.

Таксама і музеі, якія маюць архіўныя аддзелы, працягваюць сур’ёзную падрыхтоўку матэрыялаў. Тут паўстала яшчэ адна праблема (уласцівая працы ўсіх музеяў свету): дыдактычна-навучальны і ідэалагічны ўплыў быў такім моцным, што сапраўдныя звесткі заставаліся на другім плане. Тыя змены, неабходнасць якіх прызнаецца ва ўсім свеце, многім нашым калегам даюцца вельмі цяжка. Заслугоўвае вялікай павагі гатоўнасць кіраўнікоў і маладых навукоўцаў да новай інтэрпрэтацыі ўжо вядомых архіўных сведчанняў.

Зноў і зноў хацелася б падзякаваць нашым адказным партнёрам з архіўнай сістэмы Беларусі за канкрэтную дапамогу і супрацоўніцтва. Толькі такім чынам стала магчымым тое, што навукоўцы з Беларусі і навукоўцы з Германіі працуюць над аднымі і тымі ж тэмамі, няхай і з розных пунктаў гледжання.

Нельга сабраць усе акты, усю інфармацыю. У першую чаргу гэта датычыцца часоў апошняй вайны, грамадзянскай вайны, а таксама часоў панавання дыктатуры. У Германіі мы імкнемся да таго, каб з вашай дапамогай запоўніць усе белыя плямы на палітычна-гістарычнай карце Германіі, а таксама сцерці ў той ступені, як гэта магчыма, карычневыя плямы. І наадварот, тут, у нас, у Германіі, ёсць такія дакументы, якія для гісторыі Беларусі з'яўляюцца вельмі важнымі (напрыклад, звесткі аб выжывшых ахвярах вайны). Гэтыя звесткі ў асноўным датычацца:

- Першай сусветнай вайны;
- пачатку 20-х гадоў;
- Другой сусветнай вайны.

Адпаведныя акты вы можаце знайсці ў Германіі перш за ўсё:

- у розных аддзелах федэральнага архіва;
- у міжнароднай службе пошуку;
- у архіве Міністэрства знешніх адносін;
- у разнастайных тэматычных архівах.

Вельмі дапамагло б нашаму супрацоўніцтву, каб мы ў нашай сумеснай працы карысталіся аднымі і тымі ж актамі (няхай і разглядалі б іх з розных пунктаў гледжання), каб навукоўцы з Германіі і з Беларусі пачыналі разгляд звестак у першую чаргу з аспектаў, якія маюць дачыненне да гісторыі сваёй краіны. Было б вельмі разумна таксама абменьвацца калегамі, дапамагаць замежным калегам у працы ў архівах сваёй краіны. Пасля пяці гадоў супрацоўніцтва нельга мне сёння не адзначыць дасягнутыя поспехі ў сумеснай працы, за што трэба падзякаваць усім адказным за гэта. Мэта адкрытага карыстання архівамі ў абедзвюх краінах дасягнута. Каб і іншыя галіны гаспадарчага, навуковага, культурнага і палітычнага ўзаемадзеяння нашых краін былі б так добра арганізаваныя, як у выпадку з архіўнымі структурамі, гэта было б вялікім укладам у развіццё сяброўскіх адносін паміж Беларуссю і Германіяй.

Архіўныя сістэмы выконваюць вельмі важную функцыю, якая заключаецца ў тым, каб выразна паказаць, што сёння магчыма і трэба рабіць.

Пераклала з нямецкай мовы Вольга Сасноўская

Людміла КІРУХІНА (Мінск)

**Праграма “Памяць Беларусі”
і праблемы вяртання дакументальных помнікаў**

Годнае жыццё ў будучым немагчыма без высокай нацыянальнай свядомасці. Большасці беларусаў раней былі недаступны крыніцы, якія аб’ектыўна раскрываюць гісторыю і культуру нацыі, духоўнасць і думкі яе асветнікаў, вучоных, філосафаў. Сёння разрыў паміж чалавекам і нацыянальнай культурнай спадчынай яшчэ вельмі вялікі, пераадолець яго дапаможа прага да нацыянальнага самапазнання. Ідучы насустрач гэтаму, розныя культурныя ўстановы, кожная сваімі сродкамі, запаўняюць прагалы ў веданні нялёгкай і пакутлівай гісторыі і культуры Беларусі.

Фармаванне будучыні залежыць ад захавання Беларусі, яе мінуўшчыны. Бібліятэкі, валодаючы адным з мацнейшых сродкаў уплыву на грамадства — друкаваным словам, якое назапашвалася стагоддзямі, не могуць застацца ў баку ад гэтага асветніцкага працэсу. Сведчаннем таму з’яўляецца наяўнасць у свеце розных праграм дзяржаўнага ці нацыянальнага статусу па збору і захаванню дакументальнай спадчыны.

Прыкладам праграмы сусветнага ўзроўню з’яўляецца праект “Памяць свету”, да рэалізацыі якой у 1992 г. прыступіла ЮНЭСКО. У выніку стыхійных бедстваў, катастроф і іншых катаклізмаў бібліятэчныя і архіўныя каштоўнасці знаходзяцца пад пагрозай страты, некаторыя з іх згублены назавсёды. Галоўная задача праекта — выратаванне рукапісных і друкаваных збораў, якія знаходзяцца пад найбольшай пагрозай у тых ці іншых краінах, з дапамогай капіявання на розныя носбіты. Інакш кажучы, праграма мае мэту захавання сусветнай дакументальнай спадчыны і дэмакратызацыі доступу да яе карыстальнікаў.

Такая работа сёння ажыццяўляецца па спецыяльных праграмах у шэрагу краін свету. Бібліятэка Кангрэса ЗША прыступіла ў 1990 г. да рэалізацыі федэральнага праекта “Памяць Амерыкі”. Яго асноўная ідэя — “Памяць нацыі для ўсёй нацыі”; фінансуецца ён як з федэральнага бюджэта, так і недзяржаўнымі фондамі, кампаніямі. У адпаведнасці з праектам шэраг найбольш каштоўных калекцый пераносіцца

ца на тыражувемыя аптычныя дыскі, якія потым прапануюцца для выкарыстання іншым бібліятэкам. Падобная работа вядзецца ў Японіі. У адпаведнасці з аўстралійскім праектам адшукваюцца, мікрафільмуюцца і збіраюцца разам усе дакументы, якія звязаны з гісторыяй Аўстраліі і Акеаніі. Расійская дзяржаўная бібліятэка распрацавала канцэпцыю праекта “Памяць Расіі”, якая падтрымліваецца ЮНЭСКО і пачала ўжо ажыццяўляцца.

Галоўны напрамак усіх згаданых праектаў — захаванне сваёй нацыянальнай памяці. Гэтае ж пытанне стаіць і перад культурнымі ўстановамі нашай краіны.

Засяроджу ўвагу менавіта на дакументальных помніках — на рукапісных і друкаваных кнігах.

Наша дакументальная спадчына панесла незаменныя страты. Нягледзячы на тое, што рукапісныя кнігі ў Беларусі былі вядомы яшчэ ў XI ст., у кнігасховішчах краіны няма ніводнага старабеларускага рукапісу, які быў бы створаны раней XVI ст. Беларусь, якая дала свету Францыска Скарыну і пачала друкаваць кнігі на роднай мове амаль на 50 год раней, чым Іван Фёдараў, сёння не мае поўнай калекцыі выданняў свайго першадрукара. Беларусь, дзе працавалі Сымон Будны і Васіль Цяпінскі, не захавала ніводнага асобніка іх кніг. У выніку ў сховішчах рэспублікі захоўваецца менш паловы нацыянальнага рэпертуару друкаваных выданняў XVI–XVIII стст.

Але і тое, што ёсць, большай часткай яшчэ не засвоена і нікому невядома. І ў гэтым не віна, а бяда прафесіяналаў — бібліятэкараў, архівістаў, музязнаўцаў. Гэта вынік дэфармаванай культурнай палітыкі, шматгадовага рэшткавага прынцыпу фінансавання культуры і яе сённяшняга жабрацкага стану, вынік непрадбачлівай палітыкі падрыхтоўкі кадраў. Таму сёння адна з найважнейшых задач, якія стаяць перад беларускай культурай, — зрабіць гэтыя багацці даступнымі, высветліць іх навуковы патэнцыял, увесці ў даследчыцкі ўжытак, наогул удасканаліць работу па збіранню, захаванню і выкарыстанню рукапісных і друкаваных помнікаў Беларусі, дзе б яны ні знаходзіліся.

Яшчэ ў 1989 г. Нацыянальная бібліятэка Беларусі, Цэнтральная навуковая бібліятэка АН Беларусі, Камітэт па архівах распрацавалі асноўныя палажэнні Нацыянальнай праграмы па захаванню дакументальных помнікаў, якая ўвайшла самастойным раздзелам у праект доўгатэрміновай рэспубліканскай праграмы БФК “Спадчына” па даследаванню, захаванню і прапагандзе культурнай спадчыны

беларускага народа. Былі вылучаны тры асноўныя напрамкі адраджэння культурнай спадчыны: пошук, захаванне і адраджэнне гістарычнай спадчыны; падрыхтоўка насельніцтва да яе ўспрыняцця; падрыхтоўка даследчыкаў, высокакваліфікаваных спецыялістаў, якія былі б здольны ажыццяўляць усю Праграму. У кантэксце гэтага і вызначалася роля бібліятэк.

На жаль, указаная праграма так і засталася праектам. Але асноўныя палажэнні работы з дакументальнымі помнікамі можна выкарыстаць як аснову для распрацоўкі асобнай праграмы “Памяць Беларусі”. Мяркуюцца, што рэалізацыя праграмы будзе весціся па наступных напрамках:

— фармаванне фондаў рукапісных і друкаваных помнікаў, выяўленне і збіранне нацыянальнай кніжнасці, забеспячэнне паўнаты нацыянальнага друкаванага рэпертуару як культурнай спадчыны; захаванне і ахова; улік і навуковае апісанне;

— выкарыстанне і прапаганда дакументальных помнікаў у навуковых і асветніцкіх мэтах.

Фармаванне фондаў залежыць ад шэрагу прычын. Вялікае значэнне мае прафесіяналізм і кругагляд спецыялістаў. Але важную ролю адыгрывае і фінансаванне. Сёння, у цяжкі час, людзі вымушаны прадаваць кнігі, якія захоўваліся ў сем’ях дзесяцігоддзямі як памяць, як сямейная рэліквія. Нават калекцыянеры расстаюцца з часткамі сваіх кнігазбораў. Дзяржаўным установам прапануюцца часам вельмі цікавыя і рэдкія выданні. Але бібліятэкі і музеі з-за недастатковага фінансавання не могуць набываць каштоўнасці. І, бывае, выдатны рукапіс ці старадрук ідзе, у лепшым выпадку, у прыватныя рукі ў Беларусі, у горшым — за яе межы.

Нават Нацыянальная бібліятэка вымушана набываць кніжныя помнікі за сродкі, што даюцца на агульнае камплектаванне, хаця кошт іх не сувымерны з сучаснымі кнігамі. І ўвесь час бібліятэка стаіць перад праблемай выбару — што набыць, каб не страціць большага. Другі бок праблемы — большую частку беларускіх старадрукаў, што адсутнічаюць у Беларусі, знайсці ў арыгінале немагчыма (не кажучы ўжо пра старажытныя рукапісныя кнігі). Шлях тут толькі адзін — выкарыстанне сучасных тэхналогій, у першую чаргу камп’ютэрных, якія дазваляць карыстацца дакументамі ўсім жадаючым. Магчымасці атрымання пашыранага доступу да дакументальнай спадчыны з дапамогай лічбавых тэхналогій стымулююць распрацоўку цэлага спектра

прадуктаў — такіх, як аптычныя дыскі, запісы на магнітнай стужцы ў лічбавым выглядзе і г.д. CD-ROMы (аптычныя лазерныя дыскі) даюць магчымасць пераносіць на іх кнігі і рукапісы цалкам і з навуковым каментарыем. Стварэнне і тыражаванне на CD-ROMах копіі найбольш каштоўных помнікаў беларускага пісьменства (асабліва тых, што адсутнічаюць у беларускіх сховішчах) будуць вырашаць не толькі навуковыя, але і асветніцкія задачы, напрыклад, CD-ROM з “Тураўскім Евангеллем” будзе даступны нават школьнікам.

Днямі падпісана пагадненне з Універсітэтам імя Стэндаля (Грэнобль, Францыя) аб супрацоўніцтве ў гэтай галіне па праграме TEMPUS. Будзе ажыццяўляцца перанос на CD-ROMы факсімільнага выдання Скарыніяны. Работа пачнецца ў бліжэйшы час. Магчыма выкарыстанне і мікраносьбітаў (мікрафільмаў і мікрафішаў); тыя ж задачы вырашаюць факсімільныя і рэпрэнтныя выданні рэдкіх кніг. Два гады таму ў ЮНЭСКО былі пададзены некалькі праектаў. Сярод іх — праект над назвай “Дакументальная спадчына Беларусі”, мэта якога — стварэнне фонду старажытных беларускіх дакументальных помнікаў, якія захоўваюцца за межамі Беларусі і ў самой краіне, на CD-ROMах.

Далёка ад вырашэння праблема фізічнага захавання фондаў. Гэта, у першую чаргу, звязана са слабай матэрыяльна-тэхнічнай базай устаноў-уладальнікаў каштоўных фондаў. У многіх выпадках няма задавальняючых кнігасховішчаў, не вытрымліваецца тэмпературны і вільготнасны рэжым. Найбольш яркі прыклад — зноў жа Нацыянальная бібліятэка, якая знаходзіцца ў крызісным стане і чакае капітальнага рамонту.

Асобнай гаворкі патрабуе пытанне кансервацыі і рэстаўрацыі фондаў, якому таксама не надаецца неабходная ўвага. Вырашэннем праблемы магло б стаць стварэнне міжведамаснага цэнтра кансервацыі і рэстаўрацыі дакументаў на падставе навіейшых тэхналогій, выкарыстанне тых напрацовак, што ўжо ёсць у Беларусі. Прыкладам з’яўляецца распрацоўка метадыкі масавай кансервацыі дакументаў у Інстытуце металапалімерных сістэм у Гомелі або мікрафішаванне і лічбаванне карт, што распрацавана пры Інстытуце тэхнічнай кібернетыкі.

Праблема фізічнай захаванасці дакументаў непасрэдна звязана з іх улікам. На сучасным этапе гэтая праблема невырашальная без выкарыстання шырокіх магчымасцей аўтаматызацыі.

У нашай краіне распрацавана агульнанацыянальная праграма аўтаматызацыі сферы культуры. Складовай яе часткай з'яўляецца праграма стварэння Аўтаматызаванай Інфармацыйнай Бібліятэчнай Сістэмы (АІБС) Міністэрства культуры. У яе межах вядзецца работа па фармаванні базы звестак “Рэдкая кніга” (па фондах адпаведнага аддзела НББ), якая ўжо даступная для карыстальнікаў. У сваю чаргу, на яе аснове плануецца стварэнне Нацыянальнага банка звестак пра дакументальныя помнікі па фондах бібліятэк, музеяў і іншых устаноў Беларусі, што дасць магчымасць у будучым рэалізаваць галаграфічны прыцып бібліяграфіі. Такая мадэль забяспечыць доступ да інфармацыйных рэсурсаў з любога пункта і праз INTERNET.

Вядзецца праца па стварэнню базы звестак “Некірылічныя выданні Беларусі XVI–XVIII стст.”, “Кніжная культура Падляшша”, “Radziwiliana”, графічнай БД “Геральдыка”, якая мае фінансавую падтрымку з боку ЮНЭСКО.

У апошнія гады праблемы вяртання нацыянальных каштоўнасцей на радзіму, у Беларусь даволі часта асвятляюцца ў перыядычным друку. Ім прысвечаны тры выпускі зборніка “Вяртанне” пры Беларускам фондзе культуры пад той жа назвай. Сабрана шмат звестак пра тое, дзе зберагаюцца беларускія гістарычныя помнікі (хаця знойдзена далёка не ўсё). Але праблема фізічнага вяртання каштоўнасцей сёння практычна амаль невырашальная. Гэтаму ёсць шмат прычын як аб'ектыўных, так і суб'ектыўных: гістарычныя і палітычныя абставіны, адсутнасць неабходнай прававой базы, нежаданне некаторых цяперашніх уладальнікаў не тое, што весці перамовы, а нават наогул даваць звесткі.

Таму трэба звярнуць больш пільную ўвагу на вяртанне крыху ў іншым сэнсе — на ўвядзенне помнікаў у сусветны культурны і навуковы ўжытак, інфармаванне даследчыкаў, доступ да інфармацыі ўсіх жадаючых.

Гісторыя і характар узаемаадносін Беларусі з суседнімі краінамі вызначаюць перспектыву “непрымуемых” варыянтаў рэстытуцыі, сумеснае выкарыстанне спрэчных культурных каштоўнасцей з улікам юрыдычных, навуковых і маральных аспектаў.

Такім чынам, праграма “Памяць Беларусі” можа адыграць інтэграцыйную ролю ў адраджэнні нацыянальнай культуры.

Юрий ЛАБЫНЦЕВ (Москва)

**Археографическая экспедиция и научное издание
памятников книжности как способ реконструкции
этнокультурного пространства территорий
(по материалам экспедиционных исследований 1996 г.
в Беларуси, Польше и на Украине)**

Проведенная экспедиция предполагала сбор материалов по истории православной книжности и литературы Польши, в том числе в границах 1918–1939 гг. (т.е. на территории современной Польши, западных областей Беларуси и Украины), с целью создания масштабной источниковой базы для проведения фундаментальных исследований и сохранения одной из богатейших частей восточнославянского культурного наследия, до сих пор неизученной. Диапазон собираемых памятников, слагаемых многоязычной православной книжности и литературы Польши был необычайно широк — от письменных памятников кирилло-мефодиевской традиции до оригинальных религиозно-философских сочинений, составляющих славу русской, белорусской и украинской духовных культур XX ст. Экспедиционная работа велась в основном в регионах, где местное население продолжает сохранять живую традицию православной культуры. Учитывая особые условия работы, когда материалы могли быть, как правило, только скопированы, для этих целей использовался широкий арсенал самых современных технических средств, включая электронные. Принципиально новым стало применение методов компьютерного архивирования с последующим созданием информационной системы на основе электронного архива экспедиции. Все это осуществлялось в полевых и осуществляется в камеральных условиях благодаря собственным программным разработкам.

Экспедиционные исследования велись на Украинском Полесье и Волыни; на территории ряда православных епархий в Беларуси, преимущественно в Гродненской, Брестской и Пинской епархиях; на территории Белостоцко-Гданьской, Варшавско-Бельской, Лодзинско-Познаньской и Перемышльско-Новосондецкой православных епархий Польши. Без преувеличения можно сказать, что результаты экспедиции превзошли все ожидания. Тщательная ее предварительная, в сущ-

ности многолетняя подготовка, отработка маршрутов обеспечивали практически каждодневный успех.

Залогом успешной работы стали и специально разработанные способы и методы копирования материалов, позволявшие собирать все без исключения документальные источники самых разнообразных видов и форм, представляющие историко-литературный и историко-культурный интерес. Немаловажным в слагаемом успеха являлось и то обстоятельство, что экспедиция была нацелена на копирование материалов, а не на физическое собирание их оригиналов, с которыми владельцы в случае последнего варианта едва ли позволили бы даже ознакомиться. Важным, а иногда и решающим в возможности просмотреть, а затем и скопировать источник было наше обязательство не афишировать его точное местонахождение, не упоминать имя его владельца, что в условиях буквально повсеместного криминального интереса к предметам старины вполне объяснимо.

Подобные экспедиционные исследования в указанных регионах проводились практически впервые. Основными объектами обследования являлись частные и церковные (приходские и епархиальные) библиотеки и архивы, имеющие от нескольких десятков до нескольких тысяч единиц хранения — рукописные и старопечатные книги, архивные документы и многое другое. В большинстве своем все это — совершенно неизвестные в науке источники, особенно, если иметь ввиду огромный массив литературных памятников XX ст.

Общее количество собранных (скопированных) нами литературных произведений приближается к тысяче. Это памятники древнейшего периода славянской письменности (в списках начиная с XV в.), разнообразные сочинения многих жанров и видов более позднего времени на нескольких языках: церковнославянском, русском, белорусском, украинском, польском, чешском и др. Помимо этого нами были выявлены и в значительном числе скопированы многие важнейшие документы историко-церковного и литературного плана, касающиеся судеб православной книжной культуры в Польше. К особым, весьма важным находкам следует отнести целые архивные и библиотечные комплексы, принадлежащие местным выдающимся православным собирателям, среди которых есть и потомки русских эмигрантов, которые в течение последних десятилетий как бы аккумулировали саму историю православной Польши.

Учытваючы незвычайнае разнаобразне сабраных экспедыцыяй матэрыялаў, неважможнасць проста дае самаго фрагментарнага прадстаўлення толькі найбольш значальных з іх, а таксама тое, што наша экспедыцыйная работа велася ў неразрывнай сувязі з рэалізацыяй праекта “Праваславная літаратура Польшы: 1918–1939” і напісаннем монографіяў на гэту тэму, ў якой упершыню прадпрынята вывучэнне гэтай літаратуры, неабходна, даючы самае агульнае тлумачэнне аб складзе насельніцтва II Рэчы Паспалітай, прывесці хоць бы адзін невялікі, але яркі прыклад выяўленых кніжных помнікаў, сярод якіх мы абрали царкоўныя летапісы — без сумнення феномен славянскай рукапіснай кніжнасці XX ст.

Межваенная Польша 1918–1939 гг., іменаваная II Рэчю Паспалітай, стала незалежным дзяржаўствам ў выніку складаных працэсаў, прайшлых у працяг доўгага часу як унутры краіны, так і далёка ад яе межаў. На долю яе нацыянальных меншасцей прыходзіла больш адной трэці насельніцтва, агульная колькасць якога складала каля 30 млн. чалавек. Па даным дзяржаўснай перапісы 1931 г. праваславнымі былі каля 12% усях жыхароў Польшы, прычым у Палескай воевадстве на іх долю прыходзіла больш 77% насельніцтва, у Валынскай — амаль 70%, Наваградскай — больш 51%, Віленскай — 25%, Беластоцкай — каля 19%, Люблінскай — каля 9%.

Аснову праваславнага насельніцтва міжваеннай Польшы складала сялянства, ісконна населяўшае землі ўсходніх воевадстваў Польшы — каля 93% усях праваславных. Працэс нацыянальнага самоадрэчэння ў тую пару яшчэ не толькі не завяршыўся, але і дзе і дзе і не пачаўся, асабліва ў Палесся і самым цэнтры польска-ўсходнеславянскага пагранічжа. Праваславныя людзі гаворылі аб сабе, што яны “тутэйшыя” — тутошнія, гэсныя, а мова іх “тутэйшая”, “простая” ці “руская”. У афіцыйных дакументах той пары было ўстаноўлена вызначэнне “тутэйшыя”, якіх па розным даным лічылася каля 1 млн. чалавек. Згодна перапісу 1931 г. больш 1 млн. праваславных лічылі роднай мовай украінскую, амаль 1 млн. — беларускую, паўмільёна — польскую, сто тысяч — рускую, амаль 22 тыс. — чэшскую.

У 1939 г., згодна афіцыйнай царкоўнай статыстыцы, Праваславная Царква ў Польшы мела пяць епархій з больш чым 4 млн. веруючых, 2500 царквамі і часовымі, каля 3000 духоўных асоб, 17 мо-

настырей и скитов, в том числе Почаевскую Свято-Успенскую лавру, Православный Богословский лицей в Варшаве, духовные семинарии в Вильне и Кременце, Православный Богословский Отдел при Варшавском университете им. Юзефа Пилсудского, Митрополитальный Семинарий Иконографии, Псаломщицкую школу, Синодальную типографию, различные периодические издания, архив. Долгое время при Священном Синоде работала Ученая Археологическая и Археографическая Комиссия.

О восточнославянских летописях и летописании периода давней Польши и Великого княжества Литовского известно немало. Исследования периода церковного летописания XIX в. не проводились вовсе, и лишь сейчас вопрос о его существовании наконец поставлен¹.

Куда более сложное положение с церковным летописанием в XX ст., особенно в послереволюционные (после 1917) годы, когда начался небывалый до той поры процесс тотального уничтожения Православной церкви. Церковное летописание этого совсем недавнего времени видится чем-то совершенно невероятным, едва ли вообще возможным. Тем не менее такое летописание существовало и связано оно было как с древними восточнославянскими традициями, так и непосредственно с традициями Православной церкви, заложенными в XIX в.

Удивительной страной, где церковные летописи писались вплоть до наших дней, а особенно интенсивно в 1920-е – 1930-е годы, оказалась Польша. В церковных приходских архивах Варшавско-Бельской и Белостокско-Гданьской епархий Польской Автокефальной Православной церкви до сих пор сберегаются местные церковные летописи, составлявшиеся священниками во второй половине XIX-го и в XX-м веке.

В нашем распоряжении оказалось около десятка церковных летописей, которые велись в межвоенной Польше в основном в местах, населенных белорусами, отчасти украинцами. Некоторые из этих памятников удалось полностью или частично скопировать, с остальными более или менее подробно ознакомиться. Примечательно, что наиболее тщательно и умело составленные церковные летописи писались в том приходе, который имел значительный опыт в составлении различного рода отчетов, обладал хорошим архивом, иногда с документами двух- или даже трехсотлетней давности, неплохой библиотекой. Были и выдающиеся летописцы, обладавшие исключительным литературным талантом, которые оставили нам записки, читающиеся с огромным

інтарэсам. В них оказалась запечатленной не одна человеческая жизнь, история нескольких поколений, порой почти сокровенные мысли самого писателя, его раздумья о событиях, лицах, своей эпохе в целом.

Все известные нам церковные летописи, которые велись в межвоенной Польше, можно разделить по степени их подробности и таланта записывавшего на три группы. К первой, весьма многочисленной, относятся очень краткие погодные записи, порой с пропуском ряда годов. Объем таких летописей за весь межвоенный период равняется всего лишь нескольким страницам. Такова в основном церковная летопись из Беловежи, ведшаяся при храме св.Николая Чудотворца. Вторую группу образуют более или менее обширные летописные сборники. Многие из них стали составляться еще в предвоенные годы, то есть до начала Первой мировой войны и трагического периода в жизни православных межвоенной Польши, который получил название “беженства”. В это время местное православное население и духовенство были почти полностью эвакуированы вглубь России и Украины, а затем в течение нескольких лет возвращались в разоренные и опустошенные войной родные места, где при новой власти долгое время (годами) не получали гражданских прав. Обо всех этих событиях, а также о многочисленных человеческих жертвах военного времени, периода эвакуации и “беженства”, пришедшихся на годы революционного переворота в Российской империи и на годы ее распада, можно прочитать в этих церковных хрониках. Порой они — единственные достоверные свидетельства по истории той или иной местности 1910-х — 1930-х годов, уникальные документы, характеризующие умонастроения крестьянства и духовенства — белорусов, украинцев, русских, “ту-эйших”.

В погодных записях с различной степенью подробности освещаются те или иные важнейшие события, произошедшие в приходе, особенно тщательно описывается все, что связано с церковной жизнью, а также выдающиеся случаи в судьбах прихожан. Постоянно фиксируется число браков, рождений и погребений; финансовое состояние приходской церкви; деятельность при церкви различных объединений прихожан, например, таких, как церковные братства; все “церковно-тарелочные сборы”, в том числе шедшие на многочисленные “церковно-благотворительные цели”, такие, например, как поддержка образовательных учреждений православных, “русских Православных обителей на Афоне”, “Православной Духовной Миссии на Лэмковщи-

не”, “Церковно-строительного фонда Холмщины”, “восстановления Турковицкой обители на Холмщине”, работ “по ремонту церкви в селе Тыляве на Лэмковщине (в Малопольше)” и другие. Некоторые погодные записи содержат своеобразные лирические отступления летописца, порой увеличивающие их обычный объем в 2–3 страницы большого формата еще на 1–2 страницы. Пожалуй, самые подробные записи делались по случаю приезда в приход правящего архиерея.

Примечательно, что все церковные летописи писались исключительно на русском языке. Последние записи в них относятся, как правило, к 1950-м годам. Все они, за исключением летописей третьей группы, имеют более или менее одинаковый состав. В начале такой летописи помещалась историческая справка о приходе и приходской церкви, составлявшаяся на основе различных документов, прежде всего находившихся в архиве самой церкви, а также различных литературных источников на нескольких языках, в основном польском, русском, латинском. Объем таких исторических справок в некоторых летописях доходил до 70 и более рукописных страниц большого формата. Справка превращалась в хорошо документированную историю данной местности по крайней мере за последние четыреста, а то и пятьсот лет, нередко — со дня основания здесь поселений. Справки содержали выдержки из многих древних, ныне утраченных, документов, записи различных легенд, описания случавшихся здесь выдающихся событий и многое другое. В них, как правило, включались краткие резюме различных визитаций, что дает ценнейший материал по церковной истории.

Первая или общая часть летописи включала и подробные сведения о духовно-нравственном облике прихожан, готовность которых “нуждающимся в помощи всегда можно видеть...”, за исключением немногих единичных случаев”, — сообщала Кожанская летопись. “Целомудрие нарушается в редких случаях. Сироты, калеки и нищие не бывают забыты, и милостыня там, где она нужна, охотно подается требующим ее. Заходит нищий в дом, ему не отказывают в подаении никогда, и можно видеть, с каким смирением и готовностью десятки женщин под церковью каждый праздничный и воскресный день наделяют хлебом и деньгами многих нищих, прося их молиться или за живых или за умерших”. Эта же общая часть летописей сохранила для нас образцы местного говора, “простого”, “тутэйшего”, “нашего”, “своего”. В разделе Кожанской летописи, посвященном знахарству, читаем: “Указывая на

какого-либо человека-знахаря, отвечают так: “О зь им цяжко возицця. Он може такой беды нарабиць, што до віеку не забудьешь”. В той же, общей части помещались и специальные разделы, отображающие духовную культуру прихожан, причем в них были рубрики, специально касающиеся культуры словесной, устной и письменной, такие, например, как “Народная словесность”, “Книги”, “Чтение” и другие, дающие представление о местном фольклоре, рукописной и печатной книжности, бытовавшей здесь.

Вторая часть летописей, составлявшая погодные записи, собственно являвшаяся “повременной церковно-приходской летописью”, должна была в идеале выдерживаться по следующей схеме: сведения о чисто церковных событиях, в том числе и в местной жизни; имущественном положении приходского храма; о церковнослужителях; о прихожанах; о различных сборах; церковная статистика и “годовые выводы”.

В целом, церковная летопись, ведшаяся в том или ином приходе, — плод труда нескольких летописцев, нескольких настоятелей данного прихода, труд общий, коллективный. В этом особое, даже принципиальное отличие церковных летописей первой и второй групп от группы третьей.

Последнюю, весьма малочисленную, составляют обширные церковные хроники и описания, настоящие энциклопедии почти в духе Д’Аламбера, отличающиеся всеми качествами замечательного литературного и исторического памятника. Они написаны единственным автором, который одновременно выступает и в роли историка, и этнографа, и талантливого бытописателя, порой философа. Летописи этой группы заслуживают особого, отдельного изучения, специального исследования, так как каждая представляет собой значительный научный и общепознавательный интерес. К числу таких памятников принадлежит и “Описание Рыбаловского Прихода за двухсотлетний период с 1751 по 1951 г. по данным архива Рыбаловской церкви” в двух книгах, составлявшееся в межвоенные, военные и первые послевоенные годы местным священником о.Николаем Круковским, родившимся в священнической семье “в селе Малая Плотница бывшего Пинского уезда Минской губернии 21-го октября 1895 г.”.

Посвящение, помещенное о.Николаем в самом начале его “Описания”, раскрывает особенности настроения и вдохновения автора, внутреннюю духовную атмосферу, в которой им осуществлялось церковное летописание.

“Труд этот посвящаю моим предшественникам — настоятелям Рыбаловского Прихода, — нашедшим у стен Рыбаловского приходского храма и других храмов прихода место вечного покоя.

Часто, идя в церковь, я думаю о том, что по этой же дорожке ходили в течение нескольких сотен лет мои предшественники. И, также, как и я, входили в храм не только с благоговением, но, по человеческой слабости, вносили туда с собою и житейския думы, житейския чувства, переживания и настроения.

И чудится мне, что в этот момент мои предшественники смотрят на меня, понимают мое душевное состояние, сорадуются моим радостям, сочувствуют моим горестям и, сами пережившие много и уже обретшие покой, готовы на помощь мне, своему малодушному и слабому преемнику.

Протоиерей Николай Круковский”.

¹ Научная публикация подобных летописей, написанных в XIX в., уже началась силами Белорусского исторического общества Польши, члены которого Дорофей Фионик и Славомир Иванюк напечатали в 1994 г. в Бельске “Описание Чарнянской церкви и ее прихода”, составленное в 1890-х годах священником Алексеем Волковским. См.: o.Aleksy Woźkowski. Historyczny oraz statystyczny opis cerkwi i parafii w Czarnej Cerkiewnej. Czarna Cerkiewna; Bielsk Podlaski, 1994.

ИТОГОВЫЙ ДОКУМЕНТ

Международной научной конференции
“Реституция культурных ценностей:
проблемы возвращения и совместного использования
(юридические, научные и моральные аспекты)”

Мы, ученые, государственные и общественные деятели семи европейских стран (Беларуси, Великобритании, Германии, Польши, России, Украины и Чехии), собравшиеся на Международную научную конференцию по возвращению и совместному использованию культурных ценностей

1. **Выражаем** благодарность ЮНЕСКО, министерствам иностранных дел, культуры и образования Республики Беларусь за предоставленную нам возможность провести обсуждение актуальной проблемы реституции и совместного использования культурных ценностей. В 36 докладах и сообщениях, заслушанных на конференции, рассмотрены юридические, научные и моральные аспекты реституции, обобщена ее практика в постсоциалистических странах, введены в научный обиход новые ценные факты, намечены направления дальнейшего сотрудничества

2. **Обращаем** внимание на то обстоятельство, что для совершенствования национального законодательства, приведения его в соответствие с международными стандартами важным является проведение научной систематизации международно-правовых актов о реституции и возвращении культурных ценностей странам их происхождения, которые их потеряли в результате вооруженных конфликтов, зависимости, контрабандным и иными нелегальными путями; **считаем**, что опыт подготовки и издания на Украине сборника “Правовая охрана культурных ценностей. Международные документы” заслуживает внимания и распространения в других постсоветских странах.

3. **Считаем**, что в связи с принятием Российской Федерацией Закона “О культурных ценностях, перемещенных в Союз ССР в результате Второй мировой войны и находящихся на территории Российской Федерации”, особую актуальность имеют вопросы:

— о роли Украины, Беларуси, Литвы, Латвии, Эстонии, Молдовы в определении судьбы этих ценностей, об их доступности для граждан перечисленных государств;

— о ценностях из музеев, архивов, библиотек названных выше государств, перемещенных вследствие Второй мировой войны на территорию Российской Федерации.

4. Призываем руководство стран СНГ к заключению многосторонних и двусторонних соглашений по вопросам выявления, возвращения и совместного использования культурных ценностей.

5. Обращаемся к правительствам стран СНГ и особенно к правительству Российской Федерации с просьбами:

— возобновить деятельность предусмотренной Ташкентским соглашением о сотрудничестве в области культуры (1992) межгосударственной консультационной комиссии по вопросам реституции культурных ценностей;

— создать необходимые благоприятствующие условия для работы экспертов с целью изучения миграции культурных ценностей и научной обработки массива культурного наследия, скрытого либо исключенного из научного обихода.

6. Обращаемся с призывом к государственным деятелям и интеллигенции стран СНГ, где многие музейные собрания имеют весьма сложное происхождение и представляют ценность для нескольких государств, уделять особое внимание поиску морально-нравственных путей разрешения конфликтных ситуаций, проявлению доброй воли и добрососедских инициатив на различных уровнях.

7. Просим Секретариат ЮНЕСКО

— провести специальную сессию Межправительственного Комитета по содействию возвращению культурных ценностей странам их происхождения или их реституции в случае незаконного присвоения в годы или после Второй мировой войны;

— оказывать финансовую помощь исследованиям в данной области.

8. Просим правительства Республики Беларусь и Российской Федерации создать государственные органы и научные учреждения (либо подразделения в существующих учреждениях) по проблемам выявле-

ния, возвращения и совместного использования культурных ценностей своих стран, находящихся за их пределами.

9. *Призываем* к объединению усилий по выявлению, возвращению и совместному использованию спорных культурных ценностей. Особое значение придаем совместному созданию Банка информации в этой области, начало которому закладывается в Национальном научно-просветительском центре им.Ф.Скорины, научных учреждениях других постсоветских стран;

10. *Призываем* к интегрированию усилий государственных учреждений, общественных организаций, научной и творческой интеллигенции Республики Беларусь с целью создать Государственную Программу “Возвращенные имена”.

11. *Отмечаем*, что творение белорусского мастера Лазаря Богши — крест Ефросинии Полоцкой, исчезнувший в начале Великой Отечественной войны, является не только белорусской национальной реликвией, но и достоянием всей восточноевропейской культуры; *призываем* к объединению усилий ученых и ответственных лиц разных стран ради поиска и возвращения этой исторической и культурно-духовной ценности.

FINAL DOCUMENT

of the International Scientific Conference
on Restitution of Cultural Values: the Problems of Return and Joint Use
(Legal, Scientific and Moral Aspects)

We, scientists, statesmen and public figures of the seven European countries (Belarus, Germany, Great Britain, Poland, Russia, Ukraine and the Czech Republic), who assembled for the International Scientific Conference on the Return and Joint Use of Cultural Values:

1. *Express* our thanks to UNESCO and the Ministries of Foreign Affairs, Culture and Education of the Republic of Belarus for having given us the opportunity to hold the discussion on the urgent problem of restitution and joint use of cultural values. In the 36 addresses and reports read out at the conference, the legal, scientific and moral aspects of restitution were examined, the practice of restitution in the post-socialist countries was sum-

marized, new valuable facts were brought into scientific use and the directions of the further cooperation were outlined.

2. **Take notice** of the fact that for the improvement of the national legislation and for bringing it to conformity with the international standards it is very important to scientifically systematize the international legal reports on restitution and return of cultural values to the countries of their origin which lost them due to armed conflicts, dependence, smuggling and in other illegal ways; **think** that the experience of working out and publication of the collection of articles: "Legal protection of cultural values International documents" in Ukraine deserves attention and should be popularized in the other post-socialist countries.

3. **Consider** that in connection with the adoption by the Russian Federation of the law "On cultural values which were transferred to the USSR as a result of World War II and are now on the territory of the Russian Federation", the following issues take on special significance:

- the role of Ukraine, Belarus, Lithuania, Latvia, Estonia, Moldova in deciding the fate of these values, and their accessibility to the citizens of the above-mentioned states.

- the problem of the values from the museums, archives and libraries of the above-mentioned states transferred to the territory of the Russian Federation as a result of World War II.

4. **Call on** the governing bodies of CIS countries to make multilateral and bilateral agreements on the issues of exposure, return and joint use of cultural values.

5. **Appeal** to the governments of CIS countries and to the Russian Federation government in particular, to:

- resume the activities of the Intergovernmental Advisory Committee on the issues of restitution of cultural values, which was stipulated by Tashkent Agreement on cooperation in the sphere of culture (1992).

- create necessary favorable conditions for experts' work, so that they could study the migration of cultural values and scientifically process that massive part of cultural heritage which was concealed or excepted from the scientific use.

6. **Appeal** to the statesmen and intelligentsia of CIS countries where many museum collections are of very intricate origin and of great value for

several states, to pay special attention to the search for moral ways of settlement of conflict situations and to display good will and good-neighborly initiatives on different levels.

7. **Ask** the Secretariat of UNESCO:

— to hold a special Session of the Intergovernmental Committee on the issue of assistance in the return of cultural values to the countries of their origin or the restitution of these values in case of misappropriation during or after World War II.

— to render financial support for investigations in this sphere.

8. **Ask** the governments of the Republic of Belarus and the Russian Federation to create state bodies and scientific institutions (or departments in already existing institutions) which would deal with the issues of exposure, return and joint use of cultural values of their own countries, which are staying abroad.

9. **Call on** for the integration of efforts to expose, return and use jointly the debatable cultural values. **Attach** special importance to creating of the Information Bank in this sphere, the beginning of which is being laid at Francisk Skarina National Scientific and Educational Center and at scientific institutions of the other post-socialist countries.

10. **Call on** for the integration of efforts of the state institutions, public organizations, scientific and creative intelligentsia of the Republic of Belarus in order to draw up the State Program “Returned Names”.

11. **Note**, that the work of the Belarusian master Lazar Bohsha, the Cross of Saint Euphrosinya of Polatsk which had disappeared at the beginning of the Great Patriotic War, is not only Belarusian national relic; it is a property of the whole East-European culture, **call on** for the integration of efforts of scientists and officials from different countries to find and return this historical, cultural and spiritual value.

КОРАТКА ПРА АЎТАРАЎ

- Акуленка Віктар** — доктар юрыдычных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута дзяржавы і права імя В.Карэцкага Нацыянальнай Акадэміі навук Украіны (Кіеў)
- Аляксандрава Алена** — намеснік Генеральнага дырэктара Нацыянальнай парламенцкай бібліятэкі Украіны (Кіеў)
- Багдановіч Сяргей** — супрацоўнік прэс-групы Упраўлення КДБ Рэспублікі Беларусь па Магілёўскай вобласці (Магілёў, Беларусь)
- Бубноўскі Дзмітрый** — начальнік Дзяржаўнай інспекцыі па ахове помнікаў гісторыі і культуры Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь (Мінск)
- Врублеўская Валянціна** — намеснік старшыні Нацыянальнай камісіі па пытаннях вяртання на Украіну культурных каштоўнасцей пры Кабінеце Міністраў Украіны (Кіеў)
- Высоцкая Надзея** — доктар мастацтвазнаўства, загадчыца аддзела старажытнабеларускага мастацтва Дзяржаўнага мастацкага музея Беларусі, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі, член грамадскай камісіі “Вяртанне” Беларускага фонда культуры (Мінск)
- Гайсёнак Віктар** — доктар фізіка-матэматычных навук, прафесар, старшыня Дзяржаўнага камітэта по навуцы і тэхналогіях,

- акадэмік Міжнароднай Акадэміі
вышэйшай школы, Беларускай
інжынерна-тэхнічнай Акадэміі,
Беларускай Акадэміі адукацыі
(Мінск)
- Гваздзёў Сяргей** — мастацтвазнаўца (Мінск)
- Грыцкевіч Валянцін** — кандыдат медыцынскіх навук,
дацэнт Санкт-Пецярбургскага
інстытута культуры (С.-Пецярбург)
- Грышчанка Ларыса** — кандыдат мастацтвазнаўства,
дацэнт Беларускай дзяржаўнай
політэхнічнай акадэміі (Мінск)
- Джонс Пітэр** — прафесар Эдынбургскага
універсітэта, дырэктар Інстытута
перспектыўных даследаванняў
грамадства
(Эдынбург, Вялікабрытанія)
- Запартыка Ганна** — дырэктар Беларускага дзяржаўнага
архіва-музея літаратуры і мастацтва
(Мінск)
- Ількевіч Мікалай** — начальнік прэс-цэнтра Упраўлення
Федэральнай службы бяспекі
(Смаленск, Расія)
- Кавальскі Войцех** — прафесар Сьлёнскага універсітэта
(Катавіцэ, Польшча)
- Кірухіна Людміла** — намеснік дырэктара па навуковай
рабоце Нацыянальнай бібліятэкі
Рэспублікі Беларусь (Мінск)
- Крываду́бская Ната́лля** — аспірантка гістарычнага факультэта
Беларускага дзяржаўнага
універсітэта (Мінск)
- Лабынцаў Юрый** — доктар філалагічных навук,
дырэктар Цэнтра беларусазнаўчых

- даследаванняў Інстытута
славяназнаўства і балканістыкі
Расійскай Акадэміі навук (Масква)
- Мазай Ніна** — намеснік міністра замежных спраў
Рэспублікі Беларусь (Мінск)
- Мальдзіс Адам** — доктар філалагічных навук,
прафесар, дырэктар Нацыянальнага
навукова-асветнага цэнтра імя
Ф.Скарыны пры Міністэрстве
адукацыі Рэспублікі Беларусь,
старшыня грамадскай камісіі
“Вяртанне” Беларускага фонда
культуры (Мінск)
- Міхальчанка Аляксандр** — кандыдат гістарычных навук,
старшыня Дзяржаўнага камітэта
па архівах і справаходству
Рэспублікі Беларусь, намеснік
старшыні грамадскай камісіі
“Вяртанне” Беларускага фонда
культуры (Мінск)
- Налівайка Людміла** — навуковы супрацоўнік Інстытута
мастацтвазнаўства і фальклору імя
Кандрата Крапівы Нацыянальнай
Акадэміі навук Беларусі (Мінск)
- Несцяровіч Юры** — аспірант Інстытута гісторыі
Нацыянальнай Акадэміі навук
Беларусі (Мінск)
- Нікалаеў Мікалай** — доктар гістарычных навук, загадчык
аддзела рэдкай кнігі Расійскай
Нацыянальнай бібліятэкі
(С.-Пецярбург)
- Нікандраў Мікалай** — галоўны эксперт аддзела
рэстытуцыі культурных
каштоўнасцей Міністэрства

- культуры Расійскай Федэрацыі (Масква)
- Побаль Леанід** — доктар гістарычных навук, прафесар, вядучы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі, член-карэспандэнт Міжнароднай славянскай Акадэміі навук (Мінск)
- Пуцко Васіль** — намеснік дырэктара па навуковай рабоце Калужскага абласнога мастацкага музея (Калуга, Расія)
- Рошчына Таццяна** — загадчыца аддзела рукапісаў, рэдкіх кніг і старадрукаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, член грамадскай камісіі “Вяртанне” Беларускага фонда культуры (Мінск)
- Сасноўскі Аляксандр** — Міністр культуры Рэспублікі Беларусь
- Стужынская Ніна** — кандыдат гістарычных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі (Мінск)
- Сурмач Ганна** — гісторык, архівіст, старшыня Рады згуртавання беларусаў свету “Бацькаўшчына” (Мінск)
- Ушакова Таццяна** — аспірантка факультэта міжнародных адносін Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (Мінск)
- Федарук Аляксандр** — доктар мастацтвазнаўства, прафесар, старшыня Нацыянальнай камісіі па пытаннях вяртання на Украіну культурных каштоўнасцей пры Кабінёце Міністраў Украіны (Кіеў)

- | | |
|-----------------------|--|
| Фурс Анатоль | — загадчык аддзела Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі, член грамадскай камісіі “Вяртанне” Беларускага фонда культуры (Мінск) |
| Х‘яры Бернгарт | — навуковы супрацоўнік Франкфурцкага ўніверсітэта імя І.В.Гётэ (Франкфурт-на-Майне, Германія) |
| Шлоотц Іяханэс | — доктар гісторыі і паліталогіі, прафесар Свабоднага ўніверсітэта Берлін, правадзейны член Міжнароднай Акадэміі навук Еўразіі (Германія) |
| Шумейка Міхаіл | — кандыдат гістарычных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Беларускага навукова-даследчага інстытута дакументазнаўства і архіўнага справаводства (Мінск) |
| Яніцкая Мая | — кандыдат мастацтвазнаўства, старшы навуковы супрацоўнік Беларускага інстытута праблем культуры, член грамадскай камісіі “Вяртанне” Беларускага фонда культуры (Мінск) |

ДАДАТАК

ПУБЛІКАЦЫІ ПРА ВЯРТАННЕ НАПЯРЭДАДНІ КАНФЕРЭНЦЫІ

Уладзімір ГІЛЕП,

старшыня праўлення Беларускага фонду культуры;

Аркадзь ТОЎСЦІК,

сакратар камісіі “Вяртанне”,

заслужаны работнік культуры Беларусі

Ідзем па цаліку

У кастрычніку гэтага года ў Беларускім фондзе культуры своеасаблівы юбілей. Спаўняецца дзесяць гадоў, як пры фондзе працуе на грамадскіх пачатках камісія “Вяртанне і захаванне нацыянальных культурных каштоўнасцей”. Тых каштоўнасцей, якія былі ў розныя гады вывезены за межы краіны, але па міжнароднаму юрыдычнаму праву належаць нашаму народу. Той факт, што камісія “Вяртанне”, як яе скарачана называюць, пранікла на старонкі апошніх дзвюх беларускіх энцыклапедый — гісторыі Беларусі і агульнай — сведчыць ужо пра яе імідж...

Пашанцавала і на людзей, якія ўвайшлі ў склад камісіі. Узначальвае яе з самага пачатку добра вядомы сярод навуковай грамадскасці даследчык мінуўшчыны, доктар філалагічных навук Адам Мальдзіс. Вельмі зацікаўленымі гэтай праблемай аказаліся і члены камісіі: навукоўцы Аляксандр Міхальчанка, Надзея Высоцкая, Мая Яніцкая, Леанід Побаль, бібліятэчныя работнікі Галіна Алейнік, Таццяна Рошчына, Анатоль Фурс, мастак Эдуард Агуновіч, дыпламат Аляксандр Істомін і іншыя.

Праца камісіі пачалася са складання картатэкі той маёмасці, якая вывезена з Беларусі. Накіравалі лісты ва ўсе музеі і архівы рэспублікі, суайчыннікам за мяжой з просьбай даслаць патрэбныя дакументы. Тое-сёе здолелі вярнуць. Толькі будзем шчырымі: гэта кропля з бязмежнага акіяна гістарычнай спадчыны, якую ад нас адабралі войны, рабаўнікі (чужынцы і свае), палітыкі (чужыя і свае).

Але, бадай, галоўнай заслугой камісіі з’яўляецца выпуск серыі зборнікаў дакументаў і архіўных матэрыялаў па праблемах пошуку і вяр-

тання нацыянальных каштоўнасцей. Пад агульнай назвай “Вяртанне” ўжо выйшлі тры кніжкі, дзве з якіх выдадзены коштам эксперыментальнага комплекснага прадпрыемства “Светоч”.

“Вяртанне” — не проста пошук скарбаў і рарытэтаў. Гэта праца па адраджэнню і ўзвышэнню нацыянальнай самасвядомасці аднаго са старажытных народаў Еўропы, адметнага сваёй мовай і культурай — вышэйшай меркі дзяржаўнасці.

Вось тут мы, мабыць, і падыйшлі да самага набалелага. А як жа сама дзяржава ставіцца да праблемы вяртання тых каштоўнасцей? Яшчэ ў 1992 годзе, пасля абмеркавання на сваім пленуме праблем вяртання, Беларускі фонд культуры накіраваў ліст тагачаснаму Старшыні Савета Міністраў з прапановай распрацаваць рэспубліканскую праграму вяртання духоўных каштоўнасцей на Бацькаўшчыну. Водгук быў. У тым жа годзе створана Дзяржаўная камісія па рэстытуцыі пры Міністэрстве культуры, але... зноў-такі на грамадскіх пачатках. І дзейнасць яе хутка згасла. БФК зноў накіравала з гэтай нагоды ліст ужо новаму прэм’ер-міністру. Адказу не было...

Таму мы падтрымліваем прапанову міністра культуры А.Сасноўскага, выказаную ў інтэрв’ю газеце “Рэспубліка”, аб вырашэнні праблем рэстытуцыі на дзяржаўным узроўні. Толькі, на наш погляд, трэба **не аднаўляць** работу камісіі пры Міністэрстве культуры, як мяркуецца, **а стварыць** пры Савеце Міністраў РБ камітэт па праблемах вяртання нацыянальных каштоўнасцей з адпаведнымі ўладнымі абавязкамі і правамі. Як гэта, напрыклад, зрабілі на Украіне і ў іншых дзяржавах. Бясспрэчна, тады можна чакаць, што гэты камітэт узяўся б з поўнай адказнасцю за распрацоўку двухбаковых пагадненняў паміж зацікаўленымі бакамі па праблемах вяртання і іншымі карыснымі справамі. Не было б тады гульні у адны вароты. У час наведвання Беларусі прэзідэнтам Расіі Б.М.Ельцыным наш урад перадаў 15 каштоўных абразоў расійскага паходжання. Можна было б разлічваць і на адваротны жэст, напрыклад, на вяртанне некалькіх случкіх паясоў. Тым больш, што ў гэтым годзе ў Слуцку будзе праходзіць вялікае свята, прысвечанае нацыянальнаму ткацтву. А ў Слуцкім музеі — ніводнага “поўнага” пояса...

Для стварэння ўрадавай структуры па праблемах вяртання ёсць і належны прэцэдэнт. У красавіку г.г. мяркуецца правядзенне ў Мінску пад эгідай і фінансавым забеспячэннем ЮНЭСКО міжнароднага сімпозіума, на якім і будуць абмяркоўвацца пытанні вяртання беларускіх

нацыянальных каштоўнасцей. У рабоце сімпозіума прымуць удзел замежныя прадстаўнікі адпаведных высокіх дзяржаўных структур. Дык ці не час і нам “падцягнуцца” на такую ж ступень?

Новая ўрадавая установа магла б заняцца і распрацоўкай міждзяржаўных праектаў па сумеснаму выкарыстанню нацыянальных каштоўнасцей. Калі не фізічнаму, то духоўнаму, так бы мовіць, іх вяртанню. Для пацвярджэння гэтай думкі спашлёмся на прыклад. Напрыканцы 1991 года БФК распрацаваў навуковую праграму па пошуку, апісанню і вывучэнню бібліятэкі нашага знакамітага земляка Сімяона Полацкага. Праграма прадугледжвала ўвядзенне ў навуковы і агульнанавуковы зварот кніжнага збора, ці, як яго называў сам Сімяон Полацкі, “вместилища мудрости” аднаго з буйнейшых пісьменнікаў і філосафаў. Збор за тры стагоддзі, што прайшлі са дня смерці ўладальніка, аказаўся падзеленым на мноства частак. Аснову праграмы складала выданне каталога бібліятэкі з падрабязнымі ўказальнікамі. У сувязі з тым, што бібліятэка раскідана па розных гарадах Расіі і Украіны, запрасілі да ўдзелу ў рэалізацыі навуковай праграмы расійскі і ўкраінскі фонды культуры, каб ажыццявіць яе на далявых пачатках. З прыязню сустрэў прапанову тагачасны старшыня Савецкага фонду культуры акадэмік Дзмітрый Ліхачоў, абяцаў усямерную падтрымку. Але пачаўся “парад суверэнітэтаў”, і прапанова павісла ў паветры...

І яшчэ адной міждзяржаўнай праграме патрабуецца тэрміновая падтрымка. Ужо колькі гадоў, як Расійская Акадэмія навук, Міністэрства культуры РБ, Нацыянальная бібліятэка Беларусі, Беларускі фонд культуры, Польская Акадэмія навук, Беластоцкае навуковае таварыства працуюць над міжнароднай славяназнаўчай праграмай “Гісторыя кніжнай культуры Падляшша”, гэтага ўнікальнага запаведніка славянскай кніжнай культуры. Планавалася выдаць на паліграфічнай базе Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі семітомнік энцыклапедычнага тыпу, з поўнай інфармацыяй аб усіх баках культурнага працэса на Падляшшы, звязанага з рукапіснай і друкаванай кніжнасцю на шматлікіх мовах. Пакуль што выдадзена некалькі дапаможнікаў, рыхтуецца першы том. Аднак работа над праграмай вельмі замарудзілася...

Ці яшчэ адно меркаванне. Адным з найбольшых і найбагацейшых збораў беларускіх старажытнасцей з’яўляўся Віленскі беларускі музей, створаны адразу ж пасля Першай сусветнай вайны братамі

Іванам і Антонам Луцкевічамі ў так званых базыльянскіх мурах. Яшчэ і цяпер жыве думка, каб усе зборы Віленскага беларускага музея вярнуць на радзіму, засяродзіць у Мінску. Але, відаць, найлепшым вырашэннем праблемы было б адраджэнне музея ў тых базыльянскіх мурах — як культурнага асяроддзя, што спрыяла б беларуска-літоўскаму ўзаемадзеянню і ўзаемаразуменню. А са зборамі яго можна было б знаёміцца ў Мінску як шляхам арганізацыі выстаў, так і капіравання.

Аб тым, што распрацоўка міжрэгіянальных праектаў вяртання мае сваю будучыню, яскрава сведчыць сустрэча прадстаўнікоў фондаў культуры Беларусі, Латвіі, Літвы, Польшчы, Расіі, Эстоніі, якая адбылася па нашай ініцыятыве ў Гродне ў верасні 1996 года. У прынятым з гэтай нагоды пагадненні падкрэсліваецца, што фонды будуць усямерна садзейнічаць таму, каб культурныя каштоўнасці, якія нелегальна вывезены з тэрыторыі дзяржавы, падлягалі вяртання на аснове адпаведных норм міжнароднага права. У той жа час вялася на сустрэчы зацікаўленая размова і аб сумесным выкарыстанні, папулярызацыі мастацкіх і культурных каштоўнасцей нашых дзяржаў. І зноў мы падыйшлі да праблемы, якую ніяк не абмінуць, з якой нельга не лічыцца. Гэта сродкі. Будзем спадзявацца, што ў хуткім часе наша дзяржава пабагацее і падтрымае работу па вяртання нацыянальных каштоўнасцей не толькі маральна, але і матэрыяльна. Толькі спонсарскай падтрымкі мала. Яшчэ зусім нядаўна і Беларускі фонд культуры выдзяляў уласныя сродкі пад праграмы вяртання. Іх давалі дзве фондаўскія фабрыкі, якія падатак плацілі не ў казну, як сёння, а пералічвалі на рахунак фонду. Але шануюныя дэпутаты, спачатку дванаццатага, а затым і трынаццатага скліканняў Вярхоўнага Савета РБ, двойчы пазбаўлялі фонд гэтай магчымасці. І цяпер так “перакрылі кісларод” сваім непрадуманым законам аб падатках на прыбыткі фондаўскіх прадпрыемстваў, што ўсе праграмы знаходзяцца на грані знікнення, як і сама гэтая культурная грамадская арганізацыя.

Але ж кажуць, што на дзіваках свет трымаецца. Пакуль у высокіх дзяржаўных інстанцыях вырашаецца гамлетаўскае пытанне — быць ці не быць — у БФК, яго камісіі “Вяртанне” складаюцца планы на бліжэйшы час. Ёсць прыкідка давесці ў наступныя два-тры гады серыю кніг “Вяртанне” да шасці выпускаў. Паступіла, напрыклад, просьба ад адміністрацыі Нясвіжскага раёна. Тут мяркуюць аб больш

эфектыўным выкарыстанні гісторыка-культурнай спадчыны Нясвіжа, рыхтуюцца, каб адзначыць у 1998 годзе 775-годдзе горада, і прапануюць нашай камісіі падрыхтаваць і выдаць зборнік матэрыялаў з пералікам гісторыка-культурных каштоўнасцей, якія вывезены з Нясвіжа ў розныя гады. У планах — выданне зборніка музычных твораў, што вернуты народу з забытай мінуўшчыны, з далёкіх мясцін. Шмат і другіх планаў.

Словам, будзем лічыць, што мы знаходзімся толькі на пачатку вялікай патрыятычнай справы вяртання ўсяго каштоўнага ў хрэстаматэю нашай спадчыны.

Рэспубліка. 1997. 5 лют.

Настасся ГУЛАК

Тышкевіцкі музей старажытнасцяў: малюнкі спусташэння

Пра стварэнне Віленскага музея старажытнасцяў існуе нямала матэрыялаў. Вядомыя ягоныя заснавальнік, супрацоўнікі і дабрачынцы-фундатары. Ёсць праграма і статут музея, захаваліся навуковыя працы Археалагічнай камісіі. Пра аддзелы можна меркаваць па калекцыях і колькасці экспанатаў, што знаходзіліся ў выставачных залах. Аднак “апошнія дні” гэтага буйнога цэнтра культуры найбольш невядомыя — з чыйго загаду і як пазбавілі музей часткі каштоўнейшых экспанатаў. І хаця некаторыя з іх былі пазней вернутыя, пасля “рэарганізацыі” ў 1865 г., аднак музей старажытнасцяў у Вільні ўжо ніколі не аднавіў свайго ранейшага багацця.

Пасля задушэння паўстання 1863 г. палітыка царскага ўрада ў Паўночна-Заходнім краі набыла характар татальнай русіфікацыі. Барацьба з “польскай інтрыгай” перайшла ў сферу адукацыі, навукі і культуры. Пад рэпрэсіі падпалі касцёлы, гімназіі, тэатры, перыядычныя выданні і кнігазборы. Не мог застацца па-за ўвагай Віленскі музей старажытнасцяў з Археалагічнай камісіяй. У шырокім даследаванні гісторыі Беларусі, якое вялі супрацоўнікі, царская адміністрацыя даўно бачыла небяспеку. Цяпер, калі выкараняліся ўсе праявы сепаратызму, усё адметнае ў гэтым краі, вялікая колькасць помнікаў мінуўшчыны, сабраных у музеі, супярэчыла афіцыйнай палітычнай дактрыне. Таму генерал-губернатар Мураўёў загадвае стварыць адпаведную камісію з мэтай поўнай рэарганізацыі музея.

“Комиссия для разбора предметов, находящихся в Виленском музее древностей” была створана 27 лютага 1865 г. На чале стаў пап-лечнік і аднадумца Мураўёва, папачыцель Віленскай навучальнай акругі І.Карнілаў. У склад яе ўвайшлі: генерал-маёр А.Сталыпін, палкоўнік М.Шахоўскі-Страшнёў, дырэктар музея Я.Тышкевіч, святар катэдральнага сабора А.Пшчолка, вучоны-славіст, публікатар народнай творчасці П.Бяссонаў і архіварыйс Віленскага цэнтральнага архіва Н.Гарбачэўскі.

Паводле афіцыйнай версіі, гэта былі людзі “шчыра адданыя рускай справе і вядомыя ў навучы”. Хаця з поўным правам гэткую характарыстыку можна аднесці толькі да аднаго з членаў камісіі — Н.Гарбачэўскага. Родам з праваслаўнага духавенства, кандыдат філасофска-тэалагічных навук, ён большую палову свайго жыцця аддаў архіўнай справе. Надрукаваў шэраг працаў па метралогіі і крыніцазнаўстве Беларусі і Літвы.

Генерал-маёр светы Яго Вялікасці А.Сталыпін быў у камісіі правай рукою Карнілава, замяшчаў яго падчас ад’езду, няўхільна праводзіў лінію ўрада. Адзінай вядомай ягонай працай сталася “История России для народного и солдатского чтения”.

Палкоўнік М.Шахоўскі-Страшнёў і святар А.Пшчолка ніколі не мелі дачынення да гістарычнай навукі. Як можна меркаваць з пратаколаў паседжанняў камісіі¹, яны амаль не бралі ўдзелу ў абмеркаваннях, а толькі галасавалі. Прыцягненне Пшчолкі да ўдзелу ў рэарганізацыі музея, як і ў Археалагічнай камісіі, было прадиктавана палітычнай добранадзейнасцю віленскага святара, “истинно русского” чалавека, які належным чынам разумеў палітычныя патрэбы адміністрацыі². Відавочна, такі ж матыў прывёў у камісію і князя Шахоўскага.

П.Бяссонаў быў вядомы як публікатар зборніка баўгарскіх песняў, знаходца старажытнага рукапісу XVII ст., рэдактар выдання архіва Кірэўскага. Еднасці з членамі камісіі Бяссонаў не меў з-за асаблівасцяў свайго характару, а таксама па ідэйных меркаваннях. “Бяссонаў з самага пачатку не жахаецца ўключыцца ў тую шавіністычную кампанію, якую праводзілі Мураўёў і бліжэйшыя ягоныя памочнікі”³.

Я.Тышкевіч, стваральнік музея старажытнасцяў, не хацеў дапамагаць у ягоным разрабаванні ў інтарэсах “рускай справы”. Але пасля задушэння паўстання 1863 г. ён адчуваў непазбежнасць рэпрэсіяў у адносінах да свайго тварэння. Таму паводзіны папачыцеля музея былі досыць дваістымі. З аднаго боку, ён галасаваў разам з усімі, матывуючы гэта тым, што адзін ягоны голас супроць пяці не мог мець ніякага

значэння, а толькі даваў падставу меркаваць аб ягонай нядобранадзейнасці. З другога боку — Тышкевіч, як мог, супраціўляўся рэарганізацыі: утойваў каталогі і найбольш каштоўныя экспанаты, не з’яўляўся на паседжанні, быццам бы з-за хваробы. А ўрэшце напісаў афіцыйны пратэст.

Арганізацыйны перыяд у камісіі доўга не зацягнуўся, і ўжо праз шэсць дзён пасля стварэння, 3 сакавіка 1865 г., адбылося першае паседжанне. Яно распачалося чытаннем звароту галоўнага начальніка Паўночна-Заходняга краю Мураўёва да старшыні камісіі Карнілава. У гэтым “праграмным дакуменце” былі абазначаныя асноўныя акцэнтны ў працы камісіі, як яе бачыў Мураўёў. “Лічу неабходным, — пісаў ён, — надаць Віленскаму музею адпаведны характар — быць месцам збору і захоўвання прадметаў, якія нагадваюць пра рускую народнасць і праваслаўе, што спрадвеку пануюць у гэтым краі”⁴. Экспанаты загадвалася падзяліць на чатыры катэгорыі. Тыя, што датычацца рускай народнасці, размяшчаць на першых лепшых месцах “дабы кождому из посетителей музея могли быть ясны и понятны эти живые свидетели... русской народной жизни”. На другім плане было месца прадметаў літоўска-рускіх. (Нават Мураўёў не мог ігнараваць наяўнасці помнікаў беларускай гісторыі.) Да трэцяга разраду, на думку генерал-губернатара, павінны адысць “рэчы агульнавуковага характару”.

Усё, што тычылася польскай народнасці і гісторыі, экспанаты чацвёртай ступені каштоўнасці, загадвалася сабраць у асобную залу “до дальнейшего об оных распоряжения”.

Менавіта адборам экспанатаў чацвёртага разраду, што падлягалі “арышту” і “канфіскацыі”, і займалася камісія на працягу месяца. На трэцім паседжанні пачалі сартаванне. Аднак ускладняла працу тое, што апісанні музейных калекцый і каталогі, паводле словаў Сталыпіна, даходзілі “весьма туго”. Часта яны не супадалі з наяўнымі экспанатамі. Архіварыюсу Гарбачэўскаму ўдалося адшукаць агульны інвентар музея, схаваны вучоным сакратаром Круповічам. Ён жа прааналізаваў пратаколы паседжанняў Археалагічнай камісіі за 1856–1857 гг. і выявіў сляды каштоўных помнікаў. Сярод якіх — 127 лістоў перапіскі рымскіх кардыналаў з уніяцкімі мітрапалітамі пра залічэнне Язафата Кунцэвіча да ліку святых ды копія акту Люблінскай вуніі 1569 г. Гэтыя дакументы былі далучаныя да экспанатаў чацвёртага разраду.

На сходзе 11 сакавіка 1865 г. Сталыпін пачынае “біць трывогу”. Ён дакладвае, што першыя дні працы камісіі сведчаць пра злоўжыванні

пры музеі, неахвоту супрацоўнікаў спрыяць камісіі ды іхную відавочную варожасць. Сталыпін хадайнічае перад Мураўёвым пра забарону любых дачыненняў Археалагічнай камісіі да музейных збораў.

Наступнага дня быў распачаты разгляд партрэтнай, бюставай і барэльефнай калекцыі. Выкінулі 72 прадметы — партрэты мітрапаліта Булгака, Льва Сапегі, Барбары Радзівіл, Пяне Каханку Радзівіла, бюсты Сыракомлі і Міцкевіча, надтрунныя барэльефы і бляхі шляхецкіх родаў, фрагменты архітэктурных упрыгожанняў.

Камісія пастаянна патрабуе ад Тышкевіча большага садзейнічання. Вучоны сакратар Круповіч, ён жа захавальнік музейнай бібліятэкі, некалькі разоў атрымлівае строгае напярэджанне і настойлівае патрабаванне прад’явіць усе апісанні і інвентары.

16 сакавіка працягваецца сартаванне партрэтаў і гравюраў, а таксама экспанатаў археалагічнага аддзела. Сярод 60-ці адабраных у чацвёрты разрад прадметаў — партрэты Стэфана Баторага, Марыны Мнішак, гравюры касцёлаў, сундук Пятра Скаргі, стол, на якім Станіслаў Аўгуст падпісаў вырак, мармуровы помнік жонкі Льва Сапегі, сцяг Радзівіла Пяне Каханку.

17 сакавіка да крамольных экспанатаў далучаныя яшчэ семнаццаць. У іх ліку: вялізны сцяг з выяваю Пагоні, што належаў Віленскай ратушы, пабіты моллю плашч Адама Міцкевіча і дзве пары ягоных эпалегаў, гітара паэта Красінскага. Разгледжаная вялікая калекцыя лістоў, граматаў і шыфраваных дэпешаў на розных мовах і аднесеная да чацвёртага разраду. Партрэты польскіх каралёў з аўтографамі даручана разабраць генералу Сталыпіну.

20 сакавіка камісія “арыштавала” 64 прадметы, пазначаныя ў каталозе, — знакі масонскіх ложаў “Уладзіслаў Ягайла” і “Казімір Вялікі”, выява Сігізмунда III на бурштыне, зробленая ім самым, пярсцёнак з выяваю Станіслава Аўгуста, пярсцёнкі Касцюшкі, Юзафа Панятоўскага, гетмана Масальскага, святочныя келіхі з гербамі Радзівілаў, Сапегаў, Чартарыскіх, Агінскіх, Нарбутаў ды інш.

Тышкевіч абавязваецца прадставіць на наступнае паседжанне экспанаты, што значацца ў каталогу. 22 сакавіка папярэдніцель музея аддае дванаццаць каштоўнасцяў, якія тут жа пад шасцю парадкавымі нумарамі залічваюцца да разраду небяспечных. “Тры знакі масонскай ложы “Шчырага Ліцвіна”, з лацінскімі літарамі G.L., што, на думцу графа, азначае “Танарлівы Ліцвін”, пярсцёнак грэка-ўніяцкіх мітрапалітаў, які даў Папа Іпацыю Пацею і які насіў пры сабе мітрапаліт Булак, а па ягонае

смерці пярсцёнак атрымаў гр. Тышкевіч. Гэта апраўлены ў золата прадаўгаваты сапфір з выразнымі разнымі выявамі дванаццаці апосталаў... — гэтыя ды іншыя каштоўнасці не здолеў захаваць Тышкевіч.

Рэарганізатары запланавалі замяніць у экспазіцыі вітрыну з 72 пячаткамі зачынёных кляштароў, урадавых устаноў, гарадоў, што валодалі магдэбургскім правам. З гэтай нагоды князь Шахоўскі атрымлівае даручэнне хадайнічаць перад Сямашкам і Мураўёвым аб перадачы ў музей пячаткаў і адбіткаў з іх праваслаўных манастыроў, цэркваў і брацтваў.

У няўдзячную працу камісіі прыўносіць скандальнае адценне П.Бяссонаў. Прызначаны кіраваць каталагізацыяй бібліятэкі і калекцыяй, ён сварыцца са сваімі супрацоўнікамі і справаводам Рачынскім. А потым кідае гэтую працу. За год Бяссонаў так надакучыць начальніку навучальнай акругі, што Карнілаў у лісце да міністра асветы пяць разоў папросіць: “Дзеля рускай справы, зрабіце нам найвялікшую ласку, выбаўце нас ад Бяссонава”⁵.

29 сакавіка 1865 г. камісія скончыла сваю працу. Частка экспанатаў пад 256 нумарамі (можна меркаваць, што іх было значна больш) была прызнаная шкоднай. Я.Тышкевіч падае ў камісію ліст, поўны горычы і адчаю. Ён выказаў вялікае незадавальненне такой “рэарганізацыяй” і “покорнейше просит” перагледзець рашэнне.

Як аргумент Тышкевіч нагадвае царскім чыноўнікам гісторыю краю. “Да 1569 г. тутэйшы край захоўваў поўную палітычную самастойнасць... Вядома, што палякі не толькі не маглі набываць тут уласнасць, але нават займаць службовыя пасады. Літоўска-рускае дваранства пільна за гэтым сачыла і свята бараніла свае правы”. Тышкевіч даводзіць, што ўласна эпоха ўладальніцтва Польшчы — з 1569 па 1795 гг. Значыць, калі ў літаральным сэнсе разумець загад Мураўёва, дык камісія павінна выключыць рэчы гэтага перыяду. Хаця без іх не можна ўявіць сабе гісторыю краю.

З несхаваным раздражненнем Тышкевіч пералічвае несправядліва, на яго думку, “арыштаваныя” экспанаты: партрэт канцлера Лява Сапегі, аўтара Літоўскага Статута, партрэт Догеля, родам ліцвіна, выдаўца “Codex Diplomaticus”, працы, якую мае кожнае еўрапейскае кнігасховішча, партрэт рускага генерала Касакоўскага, выявы заснавальніка абсерваторыі Пачобута, гісторыка Нарбута ды шмат іншае, што ніяк не можа быць аднесена да эпохі польскага ўладальніцтва. “Што небяспечнае ў барэльефе з

гліны, — з сарказмам пытаецца Тышкевіч, — з выявай Пятра з ключамі, аднесенага да чацвёртага разраду па той прычыне, што сп. Рачынскаму (справаводу камісіі) св. Пётр здаўся падобным да нейкага караля польскага?”

Аднак спадзяванні Тышкевіча на перагляд, як і трэба было чакаць, не спраўдзіліся. Сталыпін даслаў яму адказ, вытрыманы ў чыноўніцка-бюракратычным стылі: “Дело русское, чтобы оно не шло в разлад с делом правительственным, должно, между прочим, состоять в уразумении духа правительственных распоряжений, а не в адвокатской придирке к букве оных”. У гэтым лісце генерал-маёр прадэманстраваў і свой гістарычны досвед. “Калі б побач з партрэтам Сапегі вісеў і партрэт Астрожскага, з партрэта аўтара “Codex Diplomaticus” — партрэт Сперанскага, з Нарбутам — Каяловіч, з Жылінскім — Сямашка... тады б думка аб пераўтварэнні Віленскага музея не прыйшла б у галаву галоўнаму начальніку краю”.

Сталыпін папракаў Тышкевіча ў тэндэнцыйнасці экспазіцый — малым падборы “рускіх” экспанатаў. Аднак гэта магло быць выпраўлена даданнем шэрагу новых рэчаў у выставачных залах, а не канфіскацыяй старых. Музей літаральна знішчаўся. Паводле словаў рускага гісторыка і этнографа Піпіна, выдаленне прадметаў было падобнае да боязі прывіду, непрыстойнай для пануючай улады. “Дзіўна было б думаць, што прысутнасць старажытных рэчаў у гістарычным музеі можа ўяўляць нейкую небяспеку для рускай народнасці”⁶.

Тышкевіч у адказ аб’явіў Сталыпіну, што не мае намеру больш наведваць паседжанні камісіі. Хворым прадставіўся і Круповіч. Але асноўнае было здзейснена. Тры апошнія паседжанні камісія прысвяціла перапісцы з Мураўёвым і віншаванню яго з нагоды ўручэння графскага тытулу.

Віленскі музей, заснаваны Яўстахам Тышкевічам у 1855 г., перастаў існаваць у 1865 г.

Засяданіе двенадцатое, 16 марта 1865 года*

Подъ председательством дѣйств. стат. совѣт. И.П.Корнилова, присутствовали: князь М.В.Шаховской-Стрѣшневъ, графъ Е.П.Тышкевичъ, П.А.Безсоновъ, отецъ А.И.Пшолко и Н.И.Горбачевскій. Въ засѣданіи присутствовалъ свиты Е.И.В. ген. маіоръ А.Д.Столыпинъ.

Коммиссія окончила осмотръ портретовъ и гравюръ, какъ вошедшихъ въ доставленное ей описаніе, такъ и не показанныхъ въ немъ. Осмотрѣны предметы сего рода, а также и нѣкоторые изъ археологическаго отдела, въ залахъ археологической и орнитологической. — Отмѣчены къ отдѣленію въ послѣдній разрядъ подъ следующими номерами: 93) копія барельефа надгробнаго памятника Кохановскому, 94) портретъ Януша Тышкевича, 95) бюстъ Нишковскаго, 96) портретъ Тышкевича, 97) тожь іезуита Ленчицкаго; 98) мраморный памятникъ женѣ Льва Сапѣги, 99) Ельскаго барельефъ мира 1856 г., 100) гравированный видъ костела Антокольскаго, 101) портретъ Сарбіевскаго, 103) мраморная столовая доска съ латинскою надписью, 104) бюстъ маршала Ромера, 105) столъ, на которомъ будто бы Станиславъ Августъ подписалъ отреченіе, 106) епископа Тышкевича, 107) барельефъ Любецкаго, 108) *Знамя*, 109) Яна Тышкевича, 110) примаса Понятовскаго, 111) Тизенгауза, 112) Радзивила, 113) Маринки Мнишекъ, 114) Володковича, разстрѣляннаго въ Минске, 115) маршала Тышкевича, 116) Монаха Кордецкаго, 117) Ходкевича, 118) Николая Вольскаго, основателя монастыря кременецкаго**, 119) епископа Коссаковского, 120) Родіевскаго, 121) Букатаго, 122) Коссаковскаго, участника въ барской конфедераціи, повѣшеннаго 1794 поляками въ Вильнѣ за отступничество, 123) Варвары Радзивиль, 124) Михаила Вишневецкаго, 125) Владислава III, 126) Владислава IV, 127) монахини Тышкевичевой, 128) Станислава Лещинскаго, 129) *Знамя* съ гербомъ Налэнчъ, 130) бюстъ Липинскаго, 131) Станіслава Августа, 132) Чернецкаго, 133) Августъ III, 134) *Знамя* пане коханку Радзивила, 135) Богуша, 136) Изображеніе Съцинскаго, трупъ коего доселѣ хранится въ костелѣ м. Упиты поневѣжскаго уѣзда, какъ непринятый землею за сорваніе сейма, 137) сундукъ Петра Скаргі, 138) барельефъ Чарнецкаго, 139) бюстъ Станислава Августа, 140) портретъ Стефана Баторія, 141) Кентембрикъ, духовникъ Радзивиловой, 142) черепъ Бекеша съ шапочною на немъ, 143) Понятовскаго, 144) Войцехъ Радзивиль, 145) бюстъ Якутовича, музейнаго чичероне, 146) Станислава Августа, 147) Сигизмунда Стараго, 148) чепракъ Станислава Августа; на лѣстницѣ, 149) барельефъ неизвестный, 150) профессора Юндзила, 151) доска съ именами маршалковъ сейма 1581 г., 152) и 153) неизвестные. Графъ Тышкевичъ объявилъ № 151 — имена верховныхъ маршалковъ литовскаго трибунала.

2) Членъ П.А.Безсоновъ объявилъ, что въ засѣданіе 17 марта прибыть не можетъ, по причинѣ отпуска учителей и учениковъ состоящаго подъ управленіемъ его Раввинскаго училища. Подписали: И.Корниловъ, флигель-адъютантъ князь Шаховской-Стрѣшневъ, графъ Евстафій Тышкевичъ, коллежскій совѣтникъ Горбачевскій, священникъ А. Пщолко, Александръ Рачинскій.

Засѣданіе тринадцатое, 17 марта 1865 года

Подъ предсѣдательствомъ дѣйствительнаго статскаго советника И.П.Корнилова, присутствовали: князь М.В.Шаховскій-Стрѣшневъ, графъ Е.П.Тышкевичъ, отецъ А.И.Пщолко и Н.И.Горбачевскій. Въ засѣданіи присутствовалъ свиты Е.И.В. ген.-маіоръ А.Д.Столыпинъ.

1) Осмотрѣны частію значущіеся, частію необозначенные въ каталогѣ и отнесенные въ послѣдній разрядъ предметы подъ №: 154) Троцкое знамя съ именемъ Сигизмунда III; 155) огромное знамя съ изображеніемъ всадника, присланное, какъ заявилъ гр. Тышкевичъ, изъ городской виленской ратуши въ музей генераль-губернаторомъ Назимовымъ; 156) кайма отъ занавѣса той кровати, на которой умеръ Владиславъ IV въ Меречѣ; 157) чепракъ, будто бы подъ Вѣною принадлежавшій Собѣскому; 158) шапочка, въ которой умеръ поэтъ Нѣмцевичъ въ Парижѣ; 159) каска полка Чарторыйскихъ; 160) шапка конфедератка; 161) халать Понятовскаго и два полжупана; 162) три кунтуша; 163) мундирные кафтаны: зеленый артиллерійскій — Костюшки, съ шитымъ воротникомъ — Снядѣцкаго, и два жилета; 164) уланская шапка польскихъ войскъ; 165) гетмана Забѣллы шапка, съ гербомъ всадника; 166) маска Ходкевича; 167) портретъ Чарторыйскаго; 168) бюстъ Кохановскаго; 169) бюстикъ Гофмановой, урожденной Танской, эмигрантки 1831 г., умершей въ Парижѣ; 170) гитара поэта Карпинскаго; 171) съеденный молью плащъ Мицкевича и двѣ пары эпюлетъ.

2) Осмотрѣны въ стѣнныхъ витринахъ бібліотеки литографическіе портреты польскихъ королей и членовъ ихъ *семействъ*, а также выставленные рядомъ съ ними автографы ихъ въ подписяхъ подъ письмами и грамотами, конверты, къ письмамъ принадлежавшіе, и печать, оттиснутая на бумагѣ. Таковыхъ оказалось въ четырехъ витринахъ № 172) литографій четырнадцать, № 173) грамотъ, писемъ,

шифрованных депешъ, съ подписями на языкахъ латинскомъ, французскомъ и польскомъ — шестьдесятъ, печать — одна.

Постановили: вещи и предметы сіи отнести къ последнему разряду. Означенные въ статьѣ первой поместить для храненія въ определенную для сего комнату. Изъ описанныхъ во второй статьѣ писемъ, грамотъ, шифровъ, конвертовъ и изображеній: портреты передать къ разбору и размѣщенію въ портфели А.Д.Столыпину, вмѣстѣ съ этикетками литографа Дзвонковскаго, а рукописи запечатать въ общій пакетъ подъ № 173) приобщить къ предметамъ послѣдняго разряда. Впредь же, во избежаніе сомнѣній о происхожденіи документовъ, выставлѣть таковыя въ витринахъ *развернутыми*. Подписали: И.Корниловъ, князь Шаховской-Стрѣшневъ; графъ Евстафій Тышкевичъ, свящ. А.Пшолко, коллежскій совѣтникъ Горбачевскій, Александръ Рачинскій.

¹ Дневникъ засѣданій комиссии для разбора предметов, находящихся въ Виленскомъ музеумѣ древностей. Вильна. 1865.

² Улащикъ Н.Н. Очерки по археографии и источниковеденію истории Белоруссии феодальнаго періода. М., 1973. С. 81.

³ Тамсама. С. 92.

⁴ Дневникъ засѣданій... С. 3.

⁵ Корниловъ И.П. Русское дело въ Северо-Западномъ краѣ. СПб., 1908. С. 214.

⁶ Пыпинъ А.Н. История русской этнографии. СПб. 1892. С. 120.

* Друкеуща паводле выдання: Дневникъ засѣданій комиссии разбора предметов, находящихся въ Виленскомъ музеѣ древностей. Вильна, 1865.

** Знаменитаго насильника, построившаго въ православной мѣстности латинскій костель и заставлявшаго крестьянъ ходить въ оный подъ страхомъ пени-вола на костель. Доселѣ употребляется крестьянская поговорка: Звонъ ревяць — вола тягнецъ.

Спадчына. 1995. № 2. С. 137–145.

Владимир МАЦКЕВИЧ

“Что имеем — не храним, потеряем — плачем”

Сегодня в дискуссию по проблемам возвращения культурных ценностей вступает Владимир Мацкевич, председатель Комитета государственной безопасности Республики Беларусь.

Как часто в сообщениях о найденных в архивах раритетах, задержанных на границе книгах, иконах, картинах, предметах антиквари-

ата мы слышим: “Возвращено государству с помощью Комитета государственной безопасности”.

Поэтому первый вопрос Владимиру Александровичу:

— Мне казалось, что розыск художественных, исторических ценностей не ваш “профиль”? Почему же КГБ так активно занимается этими проблемами?

— Прежде всего мы граждане своей страны, а потом уж сотрудники спецслужбы. И в работе по розыску и возвращению художественно-культурных ценностей руководствуемся чувством гражданского долга. По нашему твердому убеждению, национальная безопасность и национальное самосознание неразделимы, второе является духовным содержанием первого. Поэтому-то мы и стараемся возвращать стране ее культурное достояние.

— Каковы результаты этой работы, что удалось вернуть?

— Это конфискованные ценности из числа похищенных и вывозившихся за пределы Беларуси контрабандным путем. Работа в этом направлении ведется всеми подразделениями по республике. Но наибольший вклад внесли сотрудники Управления по борьбе с организованной преступностью центрального аппарата и наши пограничные управления в Гродно и Бресте.

Местным музеям и фондам переданы иконы, картины, предметы декоративно-прикладного искусства, нумизматики. Приятно отметить, что некоторые из них, как считают специалисты, не имеют материальной оценки. Вот, например, Белорусской православной церкви возвращены 25 икон. Некоторые из них относятся к XIV–XVI векам. Буквально в феврале этого года состоялся суд над гражданином Ш. из Гродно. Специализировался он на вывозе икон и предметов культа, чем давно привлек внимание гродненских контрразведчиков. Трижды отделялся штрафами. Дело дошло до суда после того, как в очередной раз он попался на попытке вывоза крупной партии икон и предметов религиозного культа общей стоимостью около 7000 долларов США. В ходе следствия у его поставщика обнаружено и изъято 37 икон, представляющих историко-художественную ценность и приготовленных для очередной поставки за границу.

За последние годы нашими брестскими коллегами передано в музей более 600 единиц спасенных предметов художественно-исторического значения. Картины, холодное оружие, изделия декоративно-при-

кладного искусства, нумизматики, быта, эмальерного искусства: медалы, подвески, мелкая пластика.

Усилиями сотрудников разведки найдена книга “Жития святых”, изданная в Могилеве в 1702 году “старанием и коштом” печатника Максима Воцанки в типографии “Богоявления Господни”. Книга была издана всего в нескольких экземплярах, а в Беларуси, где она появилась на свет, не было ни одного. Сейчас книга находится в Национальной библиотеке и станет достоянием исследователей, широкого круга нашей интеллигенции.

Могилевским управлением КГБ на протяжении 4 лет ведется розыск исчезнувших во время войны уникальных ценностей, куда входили такие предметы, как золотой и серебряный ключи от города Могилева, булава Сигизмунда III, коллекция икон XIII–XVI веков работы белорусских мастеров, золотые изделия из раскопок Помпеи и др. Вместе с ними исчез и крест Евфросиньи Полоцкой — наша национальная святыня. Отработан ряд версий, разысканы и опрошены десятки возможных свидетелей событий тех времен. К сожалению, результатов это пока не принесло. Тем не менее надежды на благополучный исход не теряем.

Оказываем мы содействие и в написании “Книги памяти”, помогаем белорусским ученым в их исследовательской работе по закрытию многочисленных “белых пятен” нашей истории.

Наряду с историко-культурными ценностями передаем мы и обнаруженные в архивах факсимильные документы выдающихся представителей литературы, ученых и др. В их числе Я.Купала, Я.Колас, их близкий сподвижник, зачинатель газеты “Наша Ніва”, Александр Власов. Надеемся продолжить этот список.

В прошлом году нашим украинским друзьям через посольство передан факсимильный документ классика украинской литературы Владимира Сосюры. Это не известный доселе вариант вступления к поэме “Мазепа”.

— *Вашей службе часто приходится сталкиваться с контрабандным вывозом художественных ценностей. Какие меры необходимо принять, чтобы перекрыть каналы миграции народного достояния?*

— Вопрос, прямо скажем, актуальный. Больше всего трудностей нам доставляют сверхблагоприятные условия для доморощенных бизнесменов от искусства. Это прежде всего “прозрачность” наших

границ. Недавно наши сотрудники дважды теряли след одного контрабандиста. Дважды “доводили” его до литовской границы (неохраняемых ее участков), где он уходил на автомобиле по известным только ему лесным и проселочным дорогам. На третий раз все же взяли. Вывозил он очередную партию икон и других ценностей. Использовал прием моментальной передачи, т.е. с сопредельной стороны в обусловленном месте его ждали “купцы”. Обмен — товар-деньги — и в разные стороны. Занимала эта операция минимум времени. А происходит это потому, что живем по пословице “Что имеем — не храним, потеряем — плачем”. А потеряли мы немало, прежде всего потому, что не защитили наше достояние законом, с одной стороны, а с другой — до сих пор не приняли эффективных мер к розыску и возвращению утраченного.

В настоящее время разработан проект положения “О порядке перемещения культурных ценностей с территории Республики Беларусь, на территорию Республики Беларусь и через таможенную границу единой таможенной зоны Таможенного союза”. Принятие документа позволило бы в значительной мере регламентировать и нашу работу. Что самое главное, он дает определение культурно-художественным ценностям, оговаривает, что разрешено к вывозу, а что запрещено, и является достоянием страны.

Подспорьем в работе, безусловно, станет постановление Совета Министров Республики Беларусь от 18 марта 1997 года № 218 “Об установлении запретов и ограничений на перемещение вещей через таможенную границу Республики Беларусь” и утвержденный этим документом “Перечень вещей, запрещенных к перемещению через таможенную границу Республики Беларусь”. Но полностью всех проблем это не решит. Возьмите хотя бы такой аспект, как ведение раскопок. Даже если и есть на то “благословение сверху”, итоги этой работы остаются вне контроля.

Кроме того, наши сотрудники, сталкивающиеся с этими проблемами, полагают необходимым провести тщательную инвентаризацию историко-культурных ценностей, находящихся как в музеях, так и частных коллекциях. На этой основе следовало бы составить подробный кадастр по их учету. Вот свежий пример. Совместно с органами таможенного контроля 8 апреля в аэропорту “Минск-2” был пресечен вывоз за границу иностранным гражданином нескольких печатных изданий, относящихся к XVIII веку. По оценке специалистов, книги

представляют значительную художественную и историческую ценность. Как вы могли заметить, в нашем разговоре мы вновь и вновь возвращаемся к прорехам в законодательстве. Этим успешно пользуются и бизнесмены. Государство же продолжает нести потери, к сожалению, порой необратимые. Другими словами, с принятием положения, видимо, следовало бы поторопиться. Понятно, что первоочередной задачей является решение экономических вопросов, но духовную первооснову общества оставлять без внимания тоже недопустимо.

Я присоединяюсь к мнению многих белорусских специалистов, которые считают, что работу по розыску и возвращению культурно-художественных ценностей необходимо поставить на государственную основу. Посудите сами, много ли могут сделать общественные организации или вообще одиночки. Без них не обойтись, но их деятельность должна координироваться и поддерживаться государством. Выход видится в создании в рамках Совета Министров комиссии по розыску и возвращению наших национальных реликвий. Комиссия могла бы привлечь специалистов как отечественных, так и зарубежных...

Спасибо газете “Рэспубліка” за проводимую работу, очень нужную и важную для страны, и за предоставленную возможность принять участие в развернутой на страницах издания дискуссии.

Беседовала Тамара Абакумовская

Рэспубліка. 1997. 17 мая.

Генадзь СЕМЯНЧУК

“Беларусіка” ў фондах

Галоўнага архіва старажытных актаў у Варшаве

Галоўны архіў старажытных актаў у Варшаве (Archiwum Główne Akt Dawnych — AGAD; гэтую лацінскую абрэвіятуру мы і будзем выкарыстоўваць) лічыцца адным з найбольш аўтарытэтных і вядомых у Еўропе. Заснаваны ён князем Варшаўскага княства Фрыдрыхам Аўгустам 2 лістапада 1808 г. і ўжо больш як 180 гадоў амаль без перапынкаў, акрамя цяжкіх ваенных часоў службы навуковай скарбніцай для шматлікіх пакаленняў гісторыкаў. Апошнім часам усё часцей да багаццяў гэтага сховішча дакранаюцца даследнікі з Беларусі,

Літвы і Украіны. Тым больш каштоўнымі для нас будуць нячастыя інфармацыйныя выданні накшталт “інфарматара аб фондах”, выдадзенага супрацоўнікамі AGAD (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie. Opracowanie zbiorowe pod red. T.Zielińskiej. Warszawa, 1992. — 311 s. Nakład 800 egz.)

Сёння AGAD размешчаны ў Варшаве на вул. Доўгай, 7 (Długa, 7) у былым палацы Рачынскіх. У фондах архіву захоўваюцца пераважна матэрыялы, якія датычаць непасрэдна гісторыі Польшчы, а таксама суседніх краінаў, шчыльная сувязь паміж якімі вызначаная аб’ектыўна і гістарычна.

Агульная колькасць фондавых адзінак на пачатак 90-х гг. складае больш за 400 тыс. кніг, пачкаў і папак, актавых матэрыялаў, 8727 пергаментных дакументаў і больш як 36 тыс. планаў і мапаў. Храналагічна дакументы абымаюць шырокія межы ад 1155 г. да 80-х гадоў XX ст. Праца ў архіве структурна падзеленая паміж 4 адзінкамі: I аддзел — акты органаў улады, дзяржаўных і грамадскіх інстытутаў ад старадаўніх часоў да 1795 г.; II аддзел — акты органаў улады, устаноў і грамадскіх інстытутаў ад 1795 па 1918 г.; III аддзел — акты сем’яў і прыватных асобаў, а таксама іхных маёмасцяў і дзейнасці; IV аддзел — калекцыя картаграфічных матэрыялаў.

У першым аддзеле архіву для беларусазнаўцаў найбольш значнымі з’яўляюцца наступныя зборы:

- Літоўская метрыка — транскрыпцыя;
- Сумарыюш Літоўскай метрыкі;
- Збор Пергаментных дакументаў;
- Збор Папярковых дакументаў;
- Архіў Чатырохгадовага сойму.

Першыя налічвае 31 архіўную адзінку, якія датуюцца 1440–1582 і 1775–1792 гг. Аднак сярод іх толькі адна кніга ўяўляе сабою аўтэнтны Літоўскай метрыкі, складзенай у 1775–1792 гг. з пацверджаннем прывілеяў, з наданнем грамадзянства ВКЛ і РП (індыгенатаў), ганаровых званняў і пасадаў (набілітацыяў). Астатнія 30 адзінак — копіі з старажытнейшых кніг Метрыкі (1440–1582), зробленыя ў Варшаве ў 70–80-х гг. XVIII ст. лацінскім альфабэтам. За гэты час былі перапісаныя 63 арыгінальныя кнігі. Асноўную частку іхнага зместу складаюць тыповыя канцылярскія паперы: шматлікія граматы і прывілеі князёў ВКЛ; зацверджанні ўмоваў (трансакцыяў); трактаты і дыпламатычныя дакументы, якія характарызуюць дачыненні паміж ВКЛ (з 1569 г. —

РП) з Маскоўскаю дзяржаваю і татарскімі ханствамі; інвентары маёмасных адзінак. Сярод іх сустракаюцца таксама матэрыялы іншага характару. Напрыклад, 2 тамы Метрыкі каралевы Боны, 2 тамы кароткага пераказу зместу дакументаў з архіву ВКЛ, якія паходзяць з 1386–1491 гг., і інш.

Другі фонд — гэта 15 архіўных адзінак, якія ўключаюць кароткі пераказ зместу дакументаў, запісаных у кнігі Метрыкі ВКЛ (Сумарыюш). Упарадкаванне Літоўскай метрыкі было зробленае ў Варшаве ў 40-я гг. XVIII ст. Але ж і тут не абышлося без бачных пропусках. У Сумарыюшы адсутнічае змест каля 130 тамоў Метрыкі.

Вельмі каштоўны і цікавы фонд, які ўмоўна завецца “*Збор пергаментных дакументаў*”. Гэта 8727 архіўных адзінак на лацінскай, польскай, рускай (старабеларускай), расейскай, нямецкай, італьянскай, французскай, чэшскай, армянскай мовах і нават напісаных уйгурскім альфабэтам. Храналагічна матэрыялы датуюцца вельмі шырока — ад 159 па 1939 год. Для нас найбольшую цікавасць маюць 1144 пергаментныя дакументы, перададзеныя ў гэты збор з фонду “Варшаўскай архіў Радзівілаў” (сігнатуры 7212–8385, 8385–8437, 8681). Гэта каля 100 адзінак агульнадзяржаўнага характару з архіву ВКЛ, розныя прывілеі і граматы віленскіх князёў літоўскіх, каралёў Польшчы і Рэчы Паспалітай, дадзеныя гэтай славутай сям’і на атрыманне пасадаў, ганаровых званняў і маёнткаў, а таксама дакументы, наадварот, выдадзеныя Радзівіламі розным асобам. Як вядома, шмат хто з гэтага роду займаў найвышэйшыя пасады ў ВКЛ і меў значныя ўплывы на яго ўнутры- і замежнапалітычнае жыццё.

Акрамя пергаментных дакументаў са збору Радзівілаў, пэўнае дачыненне да гісторыі Беларусі маюць 107 адзінак з фонду “Архіў Тызенгаўзаў”, якія паходзяць з XIII ст., 1361–1595 і 1749–1785 гг. (сігнатуры 5881, 5936–6040, 7133), 4 адзінкі з фонду “Архіў Патоцкіх з Росі” ці “Роскі архіў” (сігнатуры 8905–8907, 8932) ды іншых асобаў і сем’яў (Браніцкіх, Замойскіх). Яны датычацца галоўным чынам маёмасных справаў (тастаманты, надзелы сямейных уладанняў, спадчынныя дакументы, шлюбныя ўмовы) і прывілеяў для гэтых сем’яў ці канкрэтных асобаў. Гэты фонд таксама вельмі каштоўны для сфрагістаў. Бо пры балыпыні дакументаў захаваліся адціскі розных пятакаў.

Збор папярковых дакументаў — 4319 адзінак захавання з 1395 па 1931 гг. Дакументы гэтага збору датычаць шмат якіх бакоў жыцця гра-

мадства: універсалы каралёў Рэчы Паспалітай на правядзенне соймаў і тэрміны папярэдніх соймаў, універсалы ваяводаў ці кашталянаў на правядзенне соймаў дзеля выбараў кандыдатаў для земскіх урадаў, універсалы Барскай і Таргавіцкай канфедэрацыяў. Цікавыя матэрыялы адносяцца да ваеннай гісторыі: гэта каралеўскія ўніверсалы на абвешчанне паспалітых рушанняў, універсалы каронных і вялікакняскіх гетманаў, дакументы, звязаныя з нацыянальна-вызваленчымі рухамі XVIII–XIX стст. Даволі значную групу ўяўляюць выпісы актаў Літоўскай метрыкі, Судовага трыбуналу, з гродскіх і земскіх кніг і інш.

У архіве захоўваецца багата дакументаў, якія паходзяць з другой паловы XVIII – пачатку XIX стст. і адлюстроўваюць падзеі гэтага перыяду. У зборах “*Архіў Чатырохгадовага сойму*” і “*Так званая Літоўская метрыка*”, “*Попелаў*”, “*Карэспандэнцыя Станіслава Аўгуста*” сабраныя матэрыялы, якія характарызуюць унутраную і замежную палітыку адміністрацыі Рэчы Паспалітай у часы кіравання караля Станіслава Панятоўскага, вельмі вялікая яго эпістальярная спадчына, матэрыялы соймаў (найперш грэба назваць “*Вялікі Сойм*” і Горадзенскі 1793 г.), акты Адукацыйнай камісіі, Вайскавай камісіі Абодвух Народаў і інш.

Захавалася шмат дакументаў, якія маюць дачыненне да паўстання пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі. У зборы “*Архіў Польскага караляўства*” маюцца матэрыялы, звязаныя непасрэдна з канцылярый самаго Т.Касцюшкі і Т.Ваўжэцкага, улёткі часоў паўстання ёсць у зборы “*Попелаў*”, архіваліі кіраўніцтва і адміністрацыйных адзінак паўстання знаходзяцца ў зборы “*Так званая Літоўская метрыка*”.

Эканамічная гісторыя Беларусі XVIII ст. фрагментарна прадстаўленая ў зборы “*Камеральны Архіў*”: акты горадзенскай, магілёўскай, навадворскай каралеўскіх эканоміяў; матэрыялы дзейнасці Каралеўскае Скарбовае камісіі (асабліва шмат захавалася з часоў Станіслава Аўгуста Панятоўскага) і інш.

У пэўным сэнсе для даследнікаў-медыевістаў будуць цікавымі матэрыялы фонду “*Земскія і гродскія акты*”, і у першую чаргу актывыя кнігі з тэрыторыі Падляшша, шчыльна звязанай гістарычна з лёсам і традыцыямі беларускіх земляў ВКЛ. Гэта 199 земскіх і гродскіх кніг з Бельска, Бранска, Драгічына, Ганёндза, Мельніка, Саколкі, Суража ад 1474 па 1794 гг.

Паводле колькасці архіўных адзінак найбуйнейшым з’яўляецца другі аддзел архіву “*Акты органаў улады, установаў і грамадскіх інстытутаў ад 1795 па 1918 гг.*”. У асноўным матэрыялы геаграфічна

адносяцца да тэрыторыі сучаснае Польшчы. Найцікавейшымі для гісторыкаў Беларусі, магчыма, будуць фонды, звязаныя з падзеямі часоў Лістападаўскага (1830–1831 гг.) і Студзеньскага (1863–1864 гг.) паўстанняў, а таксама фонды карных інстытуцыяў Расейскай імперыі XIX ст., якія дзейнічалі ў Царстве Польскім. Зацікаўленасць могуць выклікаць і рэшткі (48 архіўных адзінак) матэрыялаў збору “*Менскае кола Варшаўскага таварыства апекі над помнікамі мінуўшчыны*”. Але ж у асноўным гэта дакументы, якія датычаць Лістападаўскага паўстання і наступных рэпрэсіяў на тэрыторыі Менскай губерні. У фондзе “*Метрычныя кнігі і іншыя акты з архіваў парафіяльных устаноў і канфесійных гмінаў з гэтак званых забужанскіх тэрыторыяў*” сярод больш чым 3 тыс. адзінак знаходзяцца дакументы евангеліцкіх суполак Вільні і Горадні. Напрыклад, копіі тастамантаў і спісы маёнткаў (копія загаду караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага, які надае дом і зямлю ў Горадні), пратаколы паседжанняў Прэзбітэрскай Рады горадзенскай грамады.

Яшчэ багацейшы на крыніцы з гісторыі Беларусі трэці адзел AGAD “*Акты сем’яў і прыватных асобаў...*” і у першую чаргу неабходна вылучыць фонд “*Варшаўскі архіў Радзівілаў*”. Гэта 250 бгучых метраў дакументаў, сярод якіх 1144 пергаментныя і каля 1500 мапаў і планаў (дзве апошнія катэгорыі матэрыялаў знаходзяцца ў адпаведных 1 і 4 аддзелах архіву). Храналагічна яны абыхаюць перыяд ад 1190 г. да XX ст. Напісаныя па-руску (старабеларуску), па-польску, па-лацінску, па-габрэйску і асноўнымі еўрапейскімі мовамі. Збор уяўляе сабою фрагменты архіваў розных галінаў роду Радзівілаў ад яго пачынальнасці з сярэдзіны XV ст.: спадчына згаслай у XVI ст. лініі На Ганёндзу і Метэлях, згаслай у XVII ст. лініі На Олыцы, а таксама На Біржах і Дубінках, як і скончанай у пачатку XIX ст. нясвіжскай і олыцкай лініі. Акрамя гэтых — значная колькасць папераў клецкае лініі Радзівілаў, прадстаўнікі якой у XIX ст. перанялі ў спадчыну Нясвіж, Олыку і іншыя маёмасці згаслых галінаў роду.

Вялікі архіў Радзівілаў яшчэ ў другой палове XIX ст. быў упарадкаваны і падзелены на 34 аддзелы. У пачатку XX ст. бальшыню з гэтых аддзелаў Радзівілы вывезлі да сваёй рэзідэнцыі ў Варшаве. Менавіта яны былі перанятыя AGADam. Сярод гэтых дакументаў знаходзім вялікую колькасць эпістальярных крыніцаў. Гэта лісты да Радзівілаў і іхных сваякоў (Сабескіх і інш.) ад польскіх каралёў і вялікіх князёў літоўскіх, а таксама імператараў, каралёў, князёў і гаспадароў

ды іхных родзічаў з Францыі, Даніі, Швецыі, Англіі, Расеі, Малдовы, Ваталіі, Германскай імперыі, Курляндыі (з 1533 па 1818 год). З другога боку, арыгіналы і копіі лістоў Радзівілаў да розных асобаў з 1530 па 1884 гг.: вялікага гетмана літоўскага Крыштапа (памёр у 1640 г.), канюшага літоўскага Багуслава (памёр у 1669 г.) і ягоных дачок Людвікі Караліны і Ганны; вялікага гетмана літоўскага Міхала Казімера Рыбанькі (памёр у 1762 г.), падчашага літоўскага Гераніма Флярыяна (памёр у 1760 г.), віленскага ваяводы Караля Станіслава Пана Каханку (памёр у 1790 г.) і іншых. У аддзеле “Гістарычныя дакументы” знаходзяцца арыгінальныя матэрыялы аб грамадскай і палітычнай дзейнасці Радзівілаў ды іхных сваякоў (Сапегаў, Кішкаў, Пшэбендоўскіх і інш.) з XVI–XVIII стст.; фрагментарныя акты з архіву Вялікага Княства Літоўскага (аўтэнтычныя ці блізкія па часе копіі) з гэтага ж перыяду, розныя справы соймаў, дыпламатычныя і ваенныя акты, публіцыстыка, рукапісы тыпу *gilva rerum*. Вельмі важныя гістарычныя дакументы даследнік знойдзе ў аддзеле “*Дыярыюшы*”. Гэта дзённікі соймаў, канфедэрацыяў і розных камісіяў, кніга Сыгіята Меншай Канцылярыі ВКЛ з 1709–1719 гг., рэстр падымнага падатку з 1650 г. і рэстр дымаў (абюрата) з 1690 г. у ВКЛ. Тамсама захоўваюцца копіі карэспандэнцыі Януша Радзівіла з 1649–1652 гг. і Багуслава Радзівіла з 1658–1660 гг., прыватныя паперы і запісы Міхала Казімера Рыбанькі і Гераніма Радзівіла. 761 архіўная адзінка з гісторыі войска ВКЛ за 1437 г., 1567–1771 гг. і радзівілаўскай міліцыі за 1658–1821 гг. Стасункі Радзівілаў з рэлігійнымі інстытуцыямі ўсіх хрысціянскіх вызнанняў зафіксаваныя ў 734 архіўных адзінках за 1514–1891 гг., вылучаных у асобны аддзел агульнага фонду.

Значную частку Радзівілаўскага збору ў Варшаве складаюць дакументы эканамічнай і адміністрацыйнай гісторыі маёмасцяў, якія належалі Радзівілам на тэрыторыі Беларусі, Літвы і Польшчы з XVI па XIX ст. Гэта:

— акты нясвіжскай, клецкай, давид-гарадоцкай ардынацыяў, бабруйскага, барысаўскага, крычаўскага, юрбарскага старостваў, берасцейскай і шавельскай эканоміяў да іншых;

— матэрыялы, якія адносяцца да юрыдык, пляцаў і меншых уладанняў у Вільні, Варшаве, Берасці, Горадні, Наваградку, Менску, Коўне, Львове і інш.;

— дакументы прамысловых прадпрыемстваў з радзівілаўскіх маёнткаў, у тым ліку гутаў шкла ў Налібаках і Урэччы, персіярні ў

Слуцку, ткацкіх мануфактураў у Нясвіжы і Карэлічах, рудні ў Налібаках, цукроўні ў Карэлічах і Івані ды інш.; 5408 архіўных адзінак інвентароў ключоў ды іхных частак, фальваркаў, вёсак, засценкаў і рэзідэнцыяў (галоўным чынам Нясвіжа і Белай), якія былі ўладаннямі галін роду Радзівілаў, а пазней, у XIX ст., — Вітгенштэйнаў. У аддзеле “Дакументы, якія адносяцца да ўладанняў” захоўваецца 157 папак з актамі аб маёмасных і спадчынных правах Радзівілаў на ключы Слуцка, Капыль, Койданава, Карэлічы, Копысь, Беліца, Лахва, Славатычы і інш. Тамсама маюцца акты, якія адносяцца да мястэчка Мір.

Аддзел “*Рэестры скарбцаў і ўсёй рухомай маёмасці*” — гэта спісы маёмасці і багаццяў, якія належалі Радзівілам і захоўваліся ў шматлікіх рэзідэнцыях, галоўным чынам у Нясвіжы, Слуцку, Біржах і Белай, а таксама вызначэнне іх коштаў. Рэестры арсеналаў, стайні, транспартных сродкаў, паляўнічага і коннага інвентару, колькасці коней ды іншай жывёлы, сабак і сакалоў; кухоннае і сталавае начинне, абстаноўка і ўпрыгожанні жылых пакояў (мэбля, абіўка, карціны і інш.), прадметаў асабістага ўжытку — адзення, абутку, біжутэрыі. У Радзівілаўскім фондзе захоўваюцца шматлікія каталогі, спісы, інвентары, сумарыюшы, вопісы архіваў і бібліятэк у Нясвіжы, Біржах, Белай, Караліўцы. Сярод іх вопісы архіўных адзінак з архіваў ВКЛ, г. зв. рукапісных газеткі, якія ўтрымліваюць інфармацыю з розных цэнтраў РП (Варшава, Вільня, Познань, Горадня, Львоў і інш.) і замежных (Парыж, Мадрыд, Рым, Лондан, Вена і інш.).

З родам Радзівілаў звязаныя яшчэ некалькі фондаў у Варшаве. “*Архіў Радзівілаў з Паланэчкі*” — гэта дакументы XV–XIX стст., якія датычаць правоў радзівілаўскага роду на маёнткі Палонка, Паланэчка і Турэц Наваградскага павета, Лявонпаль і Гусакі Браслаўскага павета, Тавяны і Дзевялтоў Вількамірскага павета. Побач з названымі дакументамі ў гэтым фондзе захоўваюцца матэрыялы (гаспадарчыя, спадчынныя) папярэдніх уласнікаў адзначаных маёмасцяў: Глябовічаў, Рудамінаў Дусяцкіх і інш. У фондзе “*Архіў Радзівілаў з Небарова*” даследнікаў гісторыі Беларусі павінны зацікавіць гаспадарча-адміністрацыйныя матэрыялы да Цімкавічаў, фальварку Чамяры ў Берасцейскім павеце, Олыцкай ардынацыі і інш. Сярод нешматлікіх асабіста-радзінных архіваляў небароўскай галіны Радзівілаў неабходна адзначыць “Дзённік” Багуслава Радзівіла з 1661–1666 гг.

Таксама значным зборам дакументаў з гісторыі Беларусі з’яўляецца г. зв. “*Роскі архіў*”. Назва фонду паходзіць ад мястэчка Рось у

Ваўкавыскім раёне, дзе ў XIX ст. вядомая ў Рэчы Паспалітай радзіна Патоцкіх сабрала свой архіў, да якога пазней былі далучаныя перанятыя імі ў спадчыну дакументы Браніцкіх з Беластока і Сапегаў з Боцькаў (сённяшняя Беласточчына). Гэта 52 бягучыя метры архіўных адзінак, якія датуюцца 1372, 1406, 1437, 1480–1911 гг. і напісаныя па-польску, па-руску (старабеларуску), па-расейску, па-лацінску, па-ангельску, па-нямецку, па-французску і па-італьянску. Там утрымліваецца карэспандэнцыя як да прадстаўнікоў названых родаў, гэтак і ад іх — у асноўным эпістальная спадчына Юзафа Сапегі, падскарбія надворнага ВКЛ, Яна Клемэнса Браніцкага, вялікага гетмана кароннага, Патоцкіх з Росі — Стэфана (памёр у 1910 г.), ягонага бацькі Германа і дзеда Яна Аляксандра. Другая катэгорыя — гэта асабіста-сямейныя, маёмасныя і юрыдычныя акты, якія датычаць уладанняў Сапегаў, Патоцкіх і Браніцкіх у ВКЛ, Падляшшы і Малапольшчы. У асобны адзел вылучаныя гаспадарча-адміністрацыйныя дакументы Роскай ардынацыі з 1660–1871 гг. Гэта інвентары, рэвізіі, рахункі, кантракты, рапарты ды інш. па Росі, Боцьках, Тыкоціне, Харошчы, Беластоку і інш. мясцовасцях. У катэгорыі “Мілітарыя” даследнікі вайсковае гісторыі знайдуць матэрыялы пра харугву на чале з Францішкам Сапегам, а пазней ягоным сынам Юзафам, а таксама фрагменты архіваў іншых літоўскіх вайсковых адзінак XVII–XVIII стст.

Для даследнікаў мінуўшчыны Беларусі карысны будзе фонд “*Архіў Тызэнгаўзаў*” (1868 архіўных адзінак, 2686 інвентарных пазіцыяў) за 1254–1874 гг. Ён таксама падзяляецца на некалькі аддзелаў. Гаспадарча-маёмасныя акты ўладанняў Тызэнгаўзаў (Паставы, Віжуны, Крошты і інш.); асобна вылучаныя падобныя матэрыялы маёнтка Дубраўляны (Дабраўляны) гістарычнага Свянцянскага павета. 27 архіўных адзінак (360 інвентарных пазіцыяў) складаюць дакументы, непасрэдна звязаныя з Антонам Тызэнгаўзам, падскарбім надворным ВКЛ, горадзенскім старастам. Гэта адміністрацыйна-гаспадарчыя акты, якія ў асноўным датычаць горадзенскай эканоміі ў 2-й палове XVIII ст. Сярод іх дакументы мануфактураў і тэатра ў Горадні, справы спадчыны па А. Тызэнгаўзе, а таксама матэрыялы да ягонае біяграфіі. Багатая ў зборы і карэспандэнцыя розных прадстаўнікоў роду, у асноўным Антона (падскарбія ВКЛ) і Бэнэдыкта (старасты вількамірскага).

Фонд “*Архіў Прозараў і Ельскіх*” адносна невялікі (144 архіўныя адзінкі), аднак змястоўны з гледзішча гісторыі і культуры Беларусі. Ён уяўляе сабой рэшткі багатага архіву вядомага літаратара, публіцыста,

стваральніка Бібліятэкі і Музея старажытнасцяў у Замосці на Ігуменшчыне Аляксандра Ельскага (памёр у 1916 г.). Сярод іх радзінныя і маёмасныя дакументы прадстаўнікоў роду Ельскіх герба Пелеш — Уладзіслава, старасты Пінскага (сярэдзіна XVIII ст.), Станіслава, маршалка Ігуменскага павета, Караля, харунжага гэтага ж павета (XIX ст.) і інш., якія датычаць іхных уладанняў Гольні, Кордзікі, Масалыны, Сянно ды інш. у Менскім ваяводстве, пазней губерні, ад XVII ст. Таксама пераважна гаспадарчыя дакументы і сваякоў Ельскіх і Біспінгаў, Кунцэвічаў, Бжастоўскіх і інш. З калекцыі самога Аляксандра Ельскага захаваліся матэрыялы да гісторыі беларускае літаратуры, уніяцкае царквы, Віленскага універсітэта, Радамскай і Барскай канфедэрацыяў. Даследнікам павінны быць цікавыя асабістыя паперы дачкі А.Ельскага Аляксандры, жонкі вядомага польскага гісторыка, этнографа, археолага Зыгмунта Глёгера, з 1898–1899 гг. Значную частку фонду складаюць архіваліі Прозараў уласнага гербу, сваякоў Ельскіх. Гэта дакументы Юзафа (віцебскага ваяводы ў XVIII ст.), Караля (абознага ВКЛ, памёр у 1841 г.), жонкі апошняга Людвікі з Шуйскіх, якія датычаць маёнтка Хвойнікі і іншых уладанняў у Рэчыцкім павеце.

Матэрыялы, якія стасуюцца да тэрыторыі Беларусі, захоўваюцца таксама ў фондах *“Архіў Дорыя-Дзерналовічаў”* і *“Архіў Фошчаў”*. Першы ўяўляе сабою 25 архіўных адзінак за 1646–1804 гг. (рэшткі фамільнага архіву юрыдычнага і гаспадарчага характару, звязаных з уладаннямі Дзерналовічаў у Менскім і Віленскім ваяводствах (Вялікая Лебада, Навасёлкі, Крэўна, Ліпніца, Кушалі). Другі — гэта 148 архіўных адзінак за 1583–1865 гг. (таксама рэшткі фамільнага архіву), галоўным чынам, паперы Юзафа Дамініка Фошча, земскага суддзі Рэчыцкага павета, ягоных сыноў Фелікса і Аляксандра, маршалка шляхты гэтага ж павета і ўнука Фелікса, таксама маршалка шляхты Рэчыцкага павета. Гэта маёмасныя, юрыдычныя і спадчынныя акты да ўладанняў Фошчаў Дуровічы, Насовічы, Дзятлавічы і інш. у тым самым Рэчыцкім павеце.

Спецыялісты знойдуць пэўныя беларусазнаўчыя матэрыялы і ў іншых зборах архіву. Арыгінал дзённіка Фёдара Еўлашоўскага знаходзіцца ў фондзе *“Архіў Патоцкіх з Радзыня”*, творы, артыкулы і лісты Уладзіслава Сыракомлі — у фондзе *“Архіў Гіналіта Скімбаровіча”*, розныя матэрыялы масонскіх ложаў Вільні, Варшавы і іншых гарадоў у фондзе *“Масонскі архіў”*. Крыніцы з гісторыі ўніяцкае царквы ў ВКЛ XVII–XIX стст. аб паўстанні пад кіраўніцтвам

Т.Касцюшкі ў Беларусі і Літве у фондзе “Архіў Замойскіх”. Гаспадарчыя, юрыдычныя, спадчынныя, эпістальныя дакументы з Беларусі і аб Беларусі маюцца ў фондах “Сямейны архіў Панятоўскіх”, “Архіў Патоцкіх з Яблонь”, “Збор Браніцкіх з Сухой”, “Архіў маёмасцяў Варкляны”, “Збор з Нацыянальнага музея”, “Збор матэрыялаў ад XVI да XX стст. рознага паходжання”, “Архіўныя дублеты з Нацыянальнай бібліятэкі”, “Архіўныя дублеты з Бібліятэкі Замойскіх”, “Набыткі III аддзела”, “Паперы Марыяна Маралаўскага”.

У гістарычных даследаваннях значнае месца заўсёды адводзіцца картаграфічным крыніцам. “Аддзел картаграфіі” ў AGAD налічвае больш як 36 000 аркушаў розных мапаў і планаў. Галоўным чынам яны адносяцца да тэрыторыі сучаснае Польшчы, аднак ёсць і з тэрыторыяў ВКЛ. Каля 1500 адзінак з “Варшаўскага архіву Радзівілаў” (папкі 415–453) планаў маёнткаў, мястэчак, фальваркаў, вёсак, засценкаў, зямельных і лясных надзелаў, будынкаў ва ўладаннях Радзівілаў. Яны датычаць, між іншым, Койданава, Карэлічаў, Леніна, Ліпчанскай пушчы, Міра, Налібакаў, Рубяжэвічаў, Смалявічаў, Слуцка, Капыля, Старобіна, Зблянаў. Планы маёнткаў Патоцкіх у Расі (папка 477) вылучаныя ў Картаграфічны аддзел з фонду “Вільнюўскі гаспадарчы архіў” і інш.

Зразумела, што даведнік не можа даць поўнай характарыстыкі фондаў і дакументаў. Аднак з’яўленне падобных пазіцыяў стымулюе, а галоўнае, дапамагае даследнікам у іхнай навуковай працы. Неабходна назваць яшчэ некалькі публікацыяў, якія выйшлі раней і характарызуюць зборы Галоўнага архіву старажытных актаў у Варшаве:

— Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach. T. 1. Archiwa dawnej Rzeczypospolitej. Wyd. 2. Oprac. zbior. Red. Jadwiga Karwasińska. Warszawa, 1975.

— Edward Chwalewik. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w Ojczyźnie i na obczyźnie, w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone. T. 1. Litery A–M. Warszawa, 1926; T. 2. Litery N–Z. Warszawa, 1927.

— Piotr Bańkowski. Archiwum Stanisława Augusta. Monografia archiwoznawcza. Warszawa, 1927.

Спадчына. 1996. № 2. С. 155–165.

Людміла ХМЯЛЬНІЦКАЯ

Партрэты, якіх мы ніколі не ўбачым

У 1993 годзе ў Маскве ў выдавецтве “Галактыка Арт” выйшла кніга “Для памяці потомству своему... (Народный бытовой портрет в России)”. Гэты прыгожа выдадзены на падставе мастацкіх збораў Дзяржаўнага Гістарычнага музея ў Маскве альбом-фаліант прысвечаны адной з найцікавейшых тэм — саслоўнаму (пераважна купецкаму і мяшчанскаму) партрэту як адметнай з’явы рускага партрэтнага мастацтва. У шэрагу мастацтвазнаўчых артыкулаў альбома побытавы партрэт канца XVIII — 1-й паловы XIX стагоддзяў разглядаецца ў кантэксце рускага партрэтнага жывапісу ўвогуле, а таксама аналізуецца яго асобныя элементы: прадстаўлены на ім прадметны свет, традыцыйнае народнае ды гарадское адзенне, стараверская атрыбутыка і г. д.

Гартаючы старонкі альбома, прыходзіш да высновы, што саслоўны побытавы партрэт — з’ява ўвогуле унікальная і надзвычай цікавая, пачынаючы ад памежнай стылістыкі твораў (паміж прафесійным і наіўным мастацтвам) да той важнай мемарыяльнай функцыі, якую выконвалі партрэты ў справе сямейнага выхавання спадчыннікаў родаў. Уразіла і колькасць прадстаўленых у альбоме рэпрадукцый — больш за сотню. Улічваючы супольнасць гісторыі Беларусі і Расіі Новага часу, адразу захацелася для параўнання традыцый прыгадаць нейкія тутэйшыя беларускія аналагі. Аднак не атрымалася нічога. З-за амаль татальнай страты жывапісных помнікаў азначанай пары гэтая тэма — “terra incognita” для сучаснага беларускага мастацтвазнаўства. Як вядома, больш-менш даследаваным з’яўляецца толькі беларускі сармацкі партрэт XVI–XVIII стагоддзяў, аднак пра мяшчанскія ці купецкія выявы нашы даследчыкі не згадваюць амаль ніколі. Але ў тым, што саслоўны побытавы партрэт у свой час меў шырокае распаўсюджанне асабліва сярод гарадскога насельніцтва, сумнявацца не прыходзіцца. Дык што, такім чынам выяўляецца чарговая “белая пляма” беларускай культуры, якую зараз ужо ніяк немагчыма адчытаць? На першы погляд, так, але...

Але да нашага часу ў гістарычных крыніцах існуюць вярбальныя апісанні тых жывапісных помнікаў, якія ўжо даўно перапынілі сваё фізічнае існаванне. Вядома, адноўленыя такім чынам партрэты хутэй

нагадваюць бесцялесных прывідаў, аднак карысць нават ад такой іх рэстаўрацыі відавочная — небеспадстаўнымі аказваюцца сцвярджэнні, што на Беларусі таксама існавала досыць распаўсюджаная традыцыя саслоўнага побытавага партрэта з усімі найбольш уласцівымі жанру рысамі.

Паколькі прадметам маіх зацікаўленняў у найбольшай ступені з’яўляецца Віцебск і яго ваколіцы, разгорнем “Статыстычны нарыс” горада, выдадзены ў 1865 годзе А.Семянтоўскім. Апісваючы інтэр’еры Віцебскай Мікалаеўскай Завіцьбенскай царквы, пабудаванай у 1798 годзе коштам віцебскіх купцоў Фамы і Марыі Глінскіх, краязнаўца адзначае наступнае: “У Мікалаеўскай царкве, над уваходнымі дзвярыма, насупраць іканастаса, устаўлены ў драўляную пазалочаную раму, напісаны алейнымі фарбамі, партрэт заснавальніцы Увядзенскага храма Марыі Фёдаравай Глінкі. Мяркуючы па малюнку, Марыя Глінка была вельмі прыгожая жанчына, мела вялікія чорныя вочы, грэчаскі нос і разумны, мужны твар; на партрэце яна прадстаўлена ў 40-гадовым узросце; галава яе павязана цёмнай хусткай, шыя ўпрыгожана дзвюма ніткамі буйнога жэмчугу, у вушах завушніцы, у каўнерыку запінка, на руцэ пярсцёнак. З надпісу на закладцы кнігі, якая знаходзіцца ў руцэ будаўніцы храма, відаць, што яна нарадзілася ў 1794 годзе ў Курляндзі, у мязе Лівенгоф, паходзіла з сям’і Дэфарбэ, памерла 7 сакавіка 1821 года і пахавана ў Віцебску, у царкве Увядзення”.

Варта адзначыць, што гэта найбольш падрабязнае апісанне з усіх, што мне ўдалося знайсці. Дзякуючы яго дакладнасці, на партрэце можна знайсці асобныя элементы, якія характарызуюць прыналежнасць жанчыны да купецкага стану (хустка на галаве і ніткі дарагіх жамчужных караляў на шыі). Спецыфічнай саслоўнай адзнакай з’яўляецца і “радаводны” запіс на закладцы кнігі.

Апісанне наступнага партрэта — віцебскага мешчаніна Патапа Бібкі знаходзім у той жа працы руплівага краязнаўцы. Дарэчы, браты Бібкі — знаныя віцябляне, прозвішча якіх было зафіксавана ў гістарычнай тапаніміцы горада (карэнныя віцябляне да гэтага часу называюць вуліцу Купалы Бібкавым завулкам). На партрэце, які вісеў на хорах фундаванай ім Свята-Духаўскай царквы Віцебскага жаночага базыльянскага кляштара, Патап Бібка быў прадстаўлены “старым гадоў 70; у яго вялікіх блакітных вачах бачна дабрыня; арліны нос; белыя вусы і высокае, выбеленае сівізнаю чало сведчаць пра чалавека з вялікім розумам і моцнай воляй”.

Не думаю, што гэтымі двума апісаннямі вычэрпваецца ўся інфармацыя, якая захавалася пра віцебскія мяшчанска-купецкія партрэты канца XVIII – пачатку XIX стагоддзя. Гэта толькі тое, што аказалася навідавоку. Тэма патрабуе больш грунтоўнай распрацоўкі і арганізацыі мэтанакіраванага пошуку.

Разам са звесткамі пра побытавы партрэт будучь, безумоўна, знойдзены новыя матэрыялы і пра саслоўны шляхецкі, або так званы сармацкі партрэт. Паводле сведчанняў А.Семянтоўскага, у сакрысціі Віцебскага дамініканскага касцёла захоўваўся партрэт аднаго з яго фундатараў — графа Міхаіла Пацея, які памёр на 96-м годзе жыцця 13 снежня 1791 года. Касцёл згарэў у 1868 годзе разам з каштоўнай бібліятэкай, якая мела каля 600 кніг, выдадзеных у XV–XVIII стагоддзях. Аднак, магчыма, у актах візітацый, якія яшчэ трэба знайсці ў архівах, захаваліся якія-небудзь апісанні партрэта, ды і звесткі пра бібліятэку ўяўляюць сёння не меншую цікавасць.

Віцебскі езуіцкі касцёл у гонар Св. Юзафа ў XVIII стагоддзі стаў месцам пахавання прадстаўнікоў знакамітага роду князёў Агінскіх. Тут былі пахаваны віцебскі ваявода Марцыян Агінскі, дзве ягоныя жонкі (Тэрэза з Бжастоўскіх і Хрысціна з Абрамовічаў), сын Ігнаці і жонка апошняга Алена з Агінскіх. Няма сумненняў, што ў касцёле захоўваліся пахавальныя партрэты нябожчыкаў, што былі найбольш распаўсюджаным тыпам сармацкага партрэта. Вядома, што князь Марцыян Агінскі памёр 29 кастрычніка 1750 года, аднак пахавальныя ўрачыстасці адбыліся ў Віцебску толькі 14–17 лютага 1751 года. Адтэрміноўка пахавання нябожчыка на некалькі месяцаў або нават гадоў ад моманту смерці была традыцыйнай для таго часу. Гэта ў сваю чаргу выклікала неабходнасць хоць бы штучна (у выглядзе партрэта) “уваскрэсіць” нябожчыка, каб з ім маглі развітацца родзічы, што прыязджалі здалёк. Падчас пахавальнай цырымоніі партрэт памерлага, які звычайна мацаваўся на тарцы ў нагах труны, аказваўся не проста выявай, ён у пэўнай меры замяшчаў нябожчыка. Звычайна ў дні пахаванняў знакамітых асоб партрэты продкаў таксама ўключаліся ў пышную жалобную цырымонію. Пасярод храма ўсталёўваўся катафалк, на які ставілі труну, а партрэты продкаў развешваліся па сценах, набываючы такім чынам спецыфічны сакральны змест. На жаль, ніводзін з гэтых партрэтаў князёў Агінскіх не захаваўся да нашага часу, як не захаваўся і сам касцёл езуітаў, узарваны ў 1957 годзе.

Крыху больш пашчасціла партрэту віцебскага ваяводы Яна Антонія Храпавіцкага, які да 1917 года захоўваўся ў сакрысціі касцёла Св. Антонія ў Віцебску. Алейны арыгінал, які меў памеры 77х105 сантыметраў, у мінулым стагоддзі быў скапіраваны і нават двойчы: Ксаверыем Янам Канеўскім у 1867 годзе ў Вільні і Розам у 1868 годзе ў Рызе. Да нашага часу не дажыў ні сам арыгінал і ніводная з ягоных копій. Аднак у сям’і Храпавіцкіх захаваўся адбітак адной з копій, зроблены ў 1944 годзе, які адшукалі польскія даследчыкі і ўключылі ў “Дыярыуш” віцебскага ваяводы, што быў выдадзены ў 1978 годзе ў Варшаве.

У капліцы ў імя Божай Маці пры Віцебскім кляштары мар’явітак на адной са сцен вісела партрэты вялікага князя Канстанціна Паўлавіча і яго жонкі княгіні Жанеты Ловіч. Трэба меркаваць, што гэта быў адмысловы і надзвычай рэдкі для Беларусі 1-й паловы XIX стагоддзя ўзор партрэта фундатараў, якія адначасова з’яўляліся прадстаўнікамі царуючага дому. Хутчэй за ўсё, пасля раптоўнай і ахутанай таямнічай смерці Канстанціна Паўлавіча ў Віцебску ў 1831 годзе абодва партрэты былі выкананы не ў Пецяярбургу, а заказаны нейкаму мясцоваму майстру пэндзля. Застаецца толькі чарговы раз пашкадаваць, што пра гэтыя выявы мы не маем больш ніякіх звестак.

На пачатку 1970-х гадоў па Віцебшчыне падарожнічаў маскоўскі гісторык і археолаг Л.Аляксееў. Вынікам ягонае вандроўкі сталася змястоўная кніжачка кішэннага фармату “По Западной Двине и Днепру в Белоруссии”. На старонках 74–80 знаходзім аповяд пра наведванне аўтарам касцёла ў вёсцы Лучай Пастаўскага раёна. Сярод іншага чытаем: “У рызніцы (так званае “сакрысціі”), дзе захоўваюцца яшчэ і зараз рызы і богаслужэбны рэквізіт, са сцен глядзяць тры старадаўнія пацьмянелыя партрэты надзвычайнай работы сярэдзіны XVIII стагоддзя. Адзін з іх — жаночы — захаваўся цудоўна, другі — мужчынскі — намнога горш, трэці ўяўляе руіну”. Першыя два партрэты, пра якія згадвае Л. Аляксееў, — выявы фундатараў касцёла: мсціслаўскага кашталяна Антонія Пузыны і яго жонкі Эльжбеты з Агінскіх. Партрэты зараз адрэстаўрыраваны і з’яўляюцца жамчужынамі мастацкай калекцыі Віцебскага абласнога краязнаўчага музея. Лёс жа трэцяга партрэта надзвычай незайздросны. Як адзначаў Аляксееў, “партрэт, відаць, прадстаўляў самога Тадэвуша Агінскага (траюраднага брата Эльжбеты Пузыны, на сродкі якога было скончана будаўніцтва касцёла. — *Л.Х.*), аднак фарба з яго абсыпалася”. Апошняя фраза выглядае як прысуд. З-за дрэннай захаванасці партрэт у свой час не быў узяты з касцёла і цяпер, відаць, проста загінуў.

Аднак уяўленне аб тым, як выглядаў Тадэвуш Агінскі, можна класці на падставе апісання аднаго з яго партрэтаў, што захоўваўся некалі ў Тадулінскім кляштары пад Віцебскам, якое пакінуў нам незабыўны А.Сямянтоўскі. У апісанні кляштара, змешчаным у “Памятной книжке Витебской губернии на 1866 год”, краязнаўца адзначаў, што галоўным упрыгажэннем пакояў настаяцеля былі “раскошны плюшч, які абвіваў вянком свежай зеляніны сцены пакоя, ды напісаны алейнымі фарбамі партрэт фундатара кляштара Фадзея (Тадэвуша. — *Л.Х.*) Агінскага. На партрэце гэтым Агінскі прадстаўлены даволі маладым і прыгожым чалавекам; падголены ў кружок русыя валасы, блакітныя вочы і невялікія вусікі, якія адцяняюць прыгожыя вусны, надаюць прыемны выраз разумнаму твару фундатара. Абрануты ён зверху чырвонага кунтуша ў варанёную кальцугу, на якую накладзена стужка Белага Арла, а на левае плячо накінута сіняя аксамітная, падбітая бабровым футрам, мантыя. Уверсе партрэта з аднаго боку герб Агінскага, а з другога на разгорнутай харты польскі надпіс: “THADEVSZ OGINSKI, Woewoda Trocki, Resowski, Babilicki, et Starosta, Pulkownik Husarski, I. K. Mci, Orla Bialego kawaler, Fundator Bazylianow w Taduline. An 1743.”.

Вось, бадай што, і ўсе звесткі, якія ўдалося мне знайсці сярод сваіх архіўных ды бібліяграфічных выпісак пра страчаныя незваротна партрэтныя выявы з Віцебшчыны. Безумоўна, гэты пералік далёка не поўны, аднак, магчыма, ён — першая старонка ў кнізе, якую трэба напісаць разам.

Голас Радзімы. 1997. 16 студз.

Мая ЯНИЦКАЯ

Куды падзеліся экспанаты сямі віцебскіх музеяў?

Вядома, што да часу ўтварэння БССР у Віцебску дзейнічалі шэсць наступных музеяў:

Віцебскі губернский. Ён быў заснаваны ў канцы 1918 года, а адкрыты ўжо пасля ўтварэння БССР, у чэрвені 1919 года. Аснову фондаў склалі рэчы і творы мясцовай старасветчыны і мастацтва, сабраныя пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі па маёнтках і зачыненых храмах; зброя былога “Віленскага Вайсковага збору”, прывезеная ў музей у 1914 годзе, а таксама экспанаты з уласнага музея А.Брадоўскага, які пераехаў у Віцебск з Вільні ў 1914 годзе.

Віцебскі царкоўна-археалагічны музей, заснаваны ў 1893 годзе з старажытных уніяцкіх твораў мастацтва, сабраных пасля закрыцця ў Беларусі уніяцкіх цэркваў, і рэчаў археалагічных, якія перадалі мясцовыя археолагі пасля археалагічных раскопак на Віцебскім замчышчы.

Прыватны музей В.Федаровіча складалі творы старажытнага беларускага мастацтва, пераважна дэкаратыўна-прыкладнога.

Прыватны музей А.Сапунова таксама ўтрымліваў творы беларускай старасветчыны, археалагічныя экспанаты і каштоўны архіў са старажытных грамат і прывілеяў, што мелі адносіны да Віцебшчыны.

Музей Віцебскай архіўнай камісіі ўтрымліваў пераважна рукапісныя і архіўныя фонды.

Шостым быў **Віцебскі музей сучаснага мастацтва**, створаны, як і губернскаму, у 1918 годзе.

Найкаштоўнейшыя старажытныя экспанаты з гэтых шасці музеяў у колькасці 30 тысяч адзінак склалі аснову Віцебскага аддзялення Беларускага дзяржаўнага музея, заснаванага ў кастрычніку 1924 года і адкрытага ў красавіку 1925 года. Сярод экспанатаў былі археалагічныя знаходкі з Віцебскага замчышча, калекцыя старажытнага мастацкага шкла, фарфору і фаянсу, гадзіннікаў, мэблі, слупкіх паясоў, дываноў, габеленаў; скульптуры і жывапісу, сярод іх абразоў; старажытнай зброі, у тым ліку паўстанцаў К.Каліноўскага; калекцыя сцягоў сярэднявечных рамесніцкіх цэхаў; багаты нумізматычны і сфрагістычны кабінет, мошчы Ефрасінні Полацкай; карціны рускіх і беларускіх мастакоў І.Айвазоўскага, І.Рэпіна, М.Дабужынскага, Ю.Пэна, С.Юдовіна, І.Левітана, У.Макоўскага, В.Паленава, Б.Кустодзіева, І.Хруцкага, П.Канчалёўскага, а таксама мастакоў-авангардыстаў М.Шагала, К.Малевіча, К.Кандзінскага, Э.Лісіцкага, Р.Фалька, І.Машкова, Н.Альтмана, М.Ларыёнава, П.Кузняцова, М.Когана, І.Пуні, Д.Бурлюка; тут жа была багатая на старадрукі і рукапісы бібліятэка (30 тысяч тамоў).

У 1941 годзе больш каштоўныя экспанаты і кнігі эвакуіравалі ў Саратаўскі абласны музей краязнаўства, толькі нязначную частку з іх вярнулі, але старажытных экспанатаў у музеі засталася не больш дзвюх тысяч. Куды падзеліся астатнія, невядома.

Сёмы музей называўся **антырэлігійным** і быў адкрыты напярэдадні Другой сусветнай вайны ў 1940 годзе. У склад яго ўвайшлі экспанаты з царкоўнага аддзела Віцебскага культурна-гістарычнага музея, з фондаў Віцебскага заалагічнага музея, а таксама творы культывага прыз-

начэння, сабраныя з зачыненых цэркваў Віцебшчыны. Музей спыніў існаванне ў гады нямецкай акупацыі; лёс яго экспанатаў пакуль не даследаваны. Трэба шукаць, куды трапілі яго экспанаты.

Варта падрабязней спыніцца на гісторыі Віцебскага музея сучаснага мастацтва. Ён узнік у 1918 годзе па ініцыятыве Марка Шагала — віцебскага мастака і адначасова ўпаўнаважанага па справах мастацтваў па Віцебскай губерні (у Віцебскім абласным архіве захоўваецца мандат № 3051, выдадзены А.Луначарскім у 1918 годзе на яго імя) пры арганізаванай ім жа ў 1918 годзе Народнай мастацкай школе новага рэвалюцыйнага ўзору. Пазней мастак пісаў: “...оторвавшись от палитры, я умчался в Питер, Москву и Училище, воздвигнутое в 1918 г. В стенах его 500 юношей и девушек... профессорovali кроме меня — Добужинский, Пуни, Малевич, Лисицкий, Пэн и я”. Пасля стварэння школы М.Шагал звярнуўся з заклікам да мастакоў усёй Расіі праз газету “Искусство Коммуны” (22.12.1918 г.) з заклікам прыехаць у віцебскую правінцыю з мэтай стварэння рэвалюцыйнага мастацтва...

І мастакі адгукнуліся, прыехалі з Кіева, Піцера, Масквы — К.Малевіч, В.Ермалаева, І.Пуні, Эль Лісіцкі, Х.Суцін, Р.Фальк, А.Купрын, пазней далучыліся Н.Альтман, М.Татлін і інш.

Пашырэнню колькасці экспанатаў Музея сучаснага мастацтва паспрыяла і арганізаваная М.Шагалам у 1919 годзе першая на тэрыторыі былой царскай імперыі выстава сучаснага мастацтва, у якой прынялі ўдзел, акрамя вышэйзгаданых мастакоў, Д.Бурлюк, М.Ларыёнаў, І.Машкоў, П.Канчалоўскі і інш. Але стылістыка супраматызму К.Малевіча была непрымальная для выхаванага на рэалістычным мастацтве М.Шагала. І 29.7.1920 года ён падаў заяву аб звальненні ў сувязі з пераездам у Маскву. Праз 3 гады пасля адезы Шагала частку твораў музея (у 1922 годзе яго закрылі) адправілі ў Піцер і Маскву, а 31 карціну так званага “левага накірунку” перадалі 16.09.1925 года Віцебскаму губернскаму музею; 3.11.1925 года музею перадалі “для аховы твор В.Кандзінскага “Уваход”. Цяпер жа ў Віцебскім абласным краязнаўчым музеі няма ніводнага твора мастакоў-авангардыстаў 20-х гадоў. Іх яшчэ трэба адшукаць у музейных сховішчах Расіі, як і большасць экспанатаў былога Віцебскага аддзялення Беларускага дзяржаўнага музея, на мізэрных рэштках экспанатаў якога быў утвораны пасля Другой сусветнай вайны Віцебскі абласны краязнаўчы музей.

Мая ЯНІЦКАЯ**Што напаткала “Сапяжанскі збор”**

Клопатам Беларускага фонду культуры, Дзяржаўнай інспекцыі Рэспублікі Беларусь па ахове гісторыка-культурнай спадчыны, Камітэта па архівах і справаходству, Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі, Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф.Скарыны выдадзена ў свет трэцяя кніга “Вяртанне”. Яна — яшчэ адна вельмі важная цагліна ў дыскусіі, якую разгарнула “Рэспубліка”.

У прадмове да новага выдання старшыня праўлення Беларускага фонду культуры Уладзімір Гілеп піша: “Вяртанне”, як можна бачыць ад выпуску да выпуску, становіцца працай не проста пошуку скарбаў і рарытэтаў. Яно становіцца працай адраджэння і ўзвышэння нацыянальнай самасвядомасці аднаго са старажытных народаў Еўропы. Таму сёння асноўнай задачай сваёй Беларускі фонд культуры, Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны лічаць выяўленне месцазнаходжання, успрымальнікаў духоўных каштоўнасцей беларускага народа з тым, каб з дапамогай афіцыйных структур прад’явіць патрабаванні дзеля законнага вяртання іх на Радзіму”.

І пошукавая, навуковая праца энтузіястаў вельмі шырокая і карысная. Да іх ліку адносіцца і кандыдат мастацтвазнаўства Мая Яніцкая, чый артыкул прапануецца ўвазе чытача.

У гэтым артыкуле хачу прыгадаць драматычны лес каштоўнасцей, вывезеных з Дзярэчынскага палаца князеў роду Сапегаў, што вядомы ў гісторыі як “Сапяжанскі збор”. Сапегі збіралі яго з XVI ст., як і Радзівілы.

Сапегі — другі па гістарычнай значнасці (пасля Радзівілаў) магнацкі род Беларусі, які паходзіць з полацкіх баяраў. Княжацкі тытул яны атрымалі ў XVII ст. Менавіта выхадцы з гэтага роду разумелі, што яны прадстаўнікі іншага ад палякаў і рускіх этнасу, які павінен мець незалежную дзяржаву. Таму з 1680-га да 1700 года яны спрабавалі нават стварыць самастойную дзяржаву са сваёй дынастыяй, але іншыя шляхецкія роды іх ідэю не падтрымалі. У 1915–1918 гадах яны зноў намагаліся ўзначаліць так званую Літоўска-Беларускую дзяржаву, але зноў марна.

Дык вось гэтыя Сапегі, як і Радзівілы, пачынаючы з XVI ст. збіралі ўласныя мастацкія зборы, скарбніцу і збраўню, бібліятэку і ўласны архіў у сваім Ружанскім палацы, велічныя руіны якога можна агледзець яшчэ сёння. У час падарожжаў па Заходняй Еўропе яны набывалі шмат твораў жывапісу і скульптуры, а таксама дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Сярод апошніх вялікую каштоўнасць мелі творы пачатку XVI ст. — залаты кубак з гербамі князёў Шуйскіх і два кубкі з горнага крышталю, названыя чыста па-беларуску — “Іван і Іваніха”, накіраваны таго як называюцца танцоры ў народным беларускім танцы — “Лявон і Лявоніха”. Кубкі былі зроблены ў 1519 г. па замове ў памяць памерлага Івана Сапегі, віцебскага ваяводы, і яго жонкі.

Сапегаўская скарбніца змяшчала, апроч згаданых сямейных рэліквій першакласную зброю і зброю, тарчы (шчыты) — амуніцыю сярэдневяковых воінаў, розныя ваенныя трафеі, напрыклад, харугвы і бунчукі, здабытыя ў туркаў і шведаў, а таксама выдатныя дываны, шатры і макаткі.

Якраз таму, што многія з Сапегаў былі ваяводамі і гетманамі, яны калекцыяніравалі зброю, конскую зброю і розную ваенную амуніцыю значнай мастацкай вартасці. Маюцца на ўвазе харугвы, шатры, багата аздабленыя апоны для пакрыцця коней. Апрача згаданай калекцыі старажытных мастацкіх тканін, у Сапаяжанскім зборы знаходзілася серыя французскіх габеленаў, прысвечаных Аляксандру Вялікаму, вытанчаных па кардонах Лебруна, і больш за 20 французскіх габеленаў іншых мастакоў. Гонар збору надавалі 48 экзemplяраў вельмі рэдкіх мазаічных карцін, 5 этрускіх ваз, шмат мармуровых і бронзавых скульптурных фігур, партрэтаў і барэльефаў, мастацкія бронза, шкло і мэбля, калекцыя заходнееўрапейскага жывапісу і жывапісныя работы мясцовых мастакоў.

Асабліва павялічыў ружанска-дзярэчынскія зборы Францішак Сапега, які ў выніку шлюбу ў 1793 г. з дачкой Шчаснага-Патоцкага атрымаў шмат твораў мастацтва, у тым ліку і габеленаў. Ды і сам ён набыў галерэю заходнееўрапейскага жывапісу знакамітых мастакоў у час сваіх падарожжаў па Еўропе. На рубяжы XVIII–XIX стст. Сапегі перавезлі ўсе свае лепшыя зборы ў свой новы палац, пабудаваны ў Дзярэчыне ў 1786 г.

Пасля нацыянальна-вызваленчага паўстання 1830 г. усю маёмасць Сапегаў расійскія ўлады канфіскавалі.

Частку мастацкага збору з Дзярэчынскага палаца перавезлі ў Беластоцкі палац, які раней належаў гетману Браніцкаму, але пасля

1795 г., г.зн. трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай, палац Браніцкіх быў канфіскаваны і лічыўся царскай рэзідэнцыяй на ўсходзе Расіі. Там дзярэчынскі збор доўга не затрымалі. Пасля прыстасавання Беластоцкага палаца пад расійскі настаўніцкі інстытут (1836–1847 гг.) улады адправілі дзярэчынскія скарбы ў Пецябург і Царскае Сяло, прыхапіўшы пры гэтым і мастацкія каштоўнасці Я.К.Браніцкага. У гэты ж час яны вывезлі беластоцкія паркавыя статуі і ўстанавілі іх у Летнім садзе Пецябурга.

Гродзенская скарбавая палата пераслала ўладам Пецябурга спісы канфіскаваных збораў з Дзярэчынскага палаца на 70 старонках уборыстага тэксту. На 22 з іх быў пералік жывапісных твораў. Гаворка ішла пра 287 карцін (пераважна буйных палотнаў) вядомых заходнееўрапейскіх мастакоў. Сярод іх былі творы Саламона і Якуба Рэйсдаляў, Ф.Франчыо, П.Веранэзе, Д.Кала, К.Ж.Вернэ, Війка, Пінакера, І.Хагера, Бургіньёна, Рамбоўста, Вэнікса, Г.Мэтсю, Нэтшэра, Ван дэр Нэра, Асэліна, Ван дэр Мэра, А. ван Астадэ, Вуверманса, дэ Вліегера, П.Потэра, Мерыса, Дзітрыха.

Сярод больш вядомых дзярэчынскіх карцін, што трапілі ў Эрмітаж, варта прыгадаць славетную эрмітажную “Мадонну” Ф.Франчыо, “Герчына” Г.Ф.Барб’еры, “Чарадзея і чарадзеіку” П’ера дэль Вэкіо і інш.

Акрамя таго, былі канфіскаваны партрэты: Яна III, Марысенькі, Аўгуста II, Фрыдрыха II, два каштоўных партрэты — Ф.Патоцкага і яго жонкі Соф’і. 185 карцін і 148 мазаічных кампазіцый перавезлі ў Эрмітаж, 55 — у імператарскую акадэмію мастацтваў; 72 карціны ў 1917 г. аказаліся ў Гатчынскім палацы (пад Петраградам). 5 партрэтаў Мікалай I загадаў спаліць — менавіта тых дзеячаў Вялікага княства Літоўскага, якіх лічыў “польска-літоўскімі патрыётамі”. Некалькі партрэтаў пазней ужо вярнуў Сапегам Аляксандр II. У Эрмітаж трапілі і 22 дзярэчынскія мармуровыя скульптуры, у тым ліку 10 міфалагічных постацей вялікіх памераў, такіх, як “Арфей” работы Кановы, “Ганімед” і інш., а таксама некалькі бюстаў знакамітых гістарычных дзеячаў старажытнасці, пераважна мармуровых, частка была бронзавых.

Мастацкія вырабы з сярэбра трапілі ў музей старажытнасцей пры Пецябургскім манетным двары, які ў 1824 г. падначалілі Эрмітажу, прычым спіс гэтых вырабаў размясціўся на 18 старонках. Адначасова былі перададзены вельмі каштоўныя калекцыі мастацкага шкла, мэблі і калекцыя графічных твораў у выглядзе эстампаў з карцін

заходнееўрапейскіх мастакоў, альбомы па мастацтву і архітэктуры, выдадзеныя ў Заходняй Еўропе рэдкія кнігі і карты; планы гарадоў, а таксама чарцяжы розных тэхнічных прыстасаванняў; архіў з 287 кодэксаў, якія ўтрымлівалі старажытныя дакументы роду Сапегаў, пераплеценыя, як кнігі, у дыхтоўныя вокладкі. Кодэксы падзялілі паміж міністэрствам замежных спраў і Публічнай бібліятэкай у Пецярбургу. Між іншым 87 такіх кодэксаў усё ж засталіся ў Гродне, пазней іх перадалі ў бібліятэку Віленскага ўніверсітэта. Менавіта ў пецярбургскіх сховішчах засталася частка архіва, што мае каштоўную для Беларусі навуковую інфармацыю пра ткацкую, дывановую і карэтную мануфактуры Сапегаў, якія дзейнічалі ў XVIII ст. у Ружанах. Дзейнасць гэтых мануфактур пакуль не вывучана з-за адсутнасці архіваў.

Трэба адзначыць, што былі канфіскаваны і каштоўнасці Сапегаў, якія яны схавалі ў маёнтку Юндзілавічы. Каб дазнацца, дзе яшчэ былі схаваны каштоўнасці, асабліва сапегаўскі скарбец, расійцы нават катавалі ўпраўляючага Дзярэчынскім палацам. Дарэчы, катаванне прымянілі і да ўпраўляючага Нясвіжскім палацам Бургельскага. Гэты факт стаў вядомы пасля суда над упраўляючым.

Увогуле “Сапаяжанскі збор” каштоўнасцей значна ўзбагаціў царскія зборы ў Пецярбургу і Маскве.

Пасля Рыжскага мірнага дагавора 1921 г., да ўдзелу ў якім урад БССР Расія не дапусціла, да палякаў адышла заходняя частка Беларусі, і яны вялі з СССР пастаянныя перамовы аб перадачы Польшчы сапегаўскіх каштоўнасцей. Частку гэтага збору, які належыць усё ж Беларусі, СССР перадаў Польшчы на працягу 1928–1930 гадоў. Спіс перададзенага Польшчы трэба даследаваць, каб ведаць, што яшчэ засталася ў Расіі.

Прэтэндуюць на гэты збор і літоўцы, якія шмат беларускіх каштоўнасцей атрымалі ад СССР у пасляваенны час (жывапісныя творы, якія да 1842 г. былі ў лагоўскім музеі Тышкевічаў, а таксама ўрэзка-налібоцкае шкло, вырабленае ў XVIII ст. на мануфактурах Беларусі, слугі паясы і шмат іншых твораў).

Значная частка “Сапаяжанскага збору” яшчэ знаходзіцца ва ўстановах Расіі, і яе трэба шукаць, каб вярнуць на месца іх збірання хоць рэшту.

Увогуле ўсе ўрады — капіталістычныя і сацыялістычныя, Польшчы і Літвы XX ст. заўжды надавалі дзяржаўнае значэнне вяртанню каштоўнасцей, часам нават чужых пад выглядам сваіх.

Шкада, што ў нашай краіне пакуль што не лічаць гэту справу карыснай і патрэбнай.

Рэспубліка. 1997. 11 лют.

БЕЛАРУСКІ І ЗАРУБЕЖНЫ ДРУК ПРА КАНФЕРЭНЦЫЮ

Таццяна АНТОНАВА

Дзе наша дабро?

1.

Адзін з ідэолагаў нацызму, верны саратнік Гітлера Альфрэд Розенберг лічыў сябе спецыялістам па пытаннях культуры. Яму, дарэчы, належыць выказванне: “Дастаткова знішчыць помнікі народа, каб ужо ў другім пакаленні ён перастаў адчуваць сябе нацыяй”. Каменціраваць гэтыя словы наўрад ці трэба. Яны — яркая ілюстрацыя да той сітуацыі, у якой апынуліся мы, беларусы, з-за цынічнага рабавання яе нацыянальнай культурнай спадчыны на працягу некалькіх стагоддзяў. Нас рабавалі з Захаду і Усходу. Везлі наша дабро ў цягніках, на падводах. Прысвойвалі сабе бясконцыя старадрукаваныя кнігі, унікальныя творы мастацтва, каштоўныя архіўныя дакументы. Апафеозам гэтай гістарычнай фантазмагорыі стала знікненне ў час апошняй вайны беларускай святыні сімвала духоўнасці народа — Крыжа Ефрасінні Полацкай.

Зусім не дзіўна пры гэтым, што беларуская нацыя напрыканцы XX стагоддзя зведвае бясконцыя цяжасці з самавызначэннем, з перспектывай далейшага развіцця. Дзіўна якраз іншае: тое, што нацыя, нягледзячы ні на што, захавалася. Што ёсць людзі, самаахвярныя энтузіясты, якія неверагоднымі намаганнямі спрабуюць усё ж вярнуць свайму народу яго гістарычную спадчыну, яго грунт і памяць.

У 1987 годзе на хвалі новага беларускага Адраджэння групай навукоўцаў пры Беларускам фондзе культуры была створана камісія “Вяртанне”, якая пачала рабіць першыя крокі па высьвятленні лёсу шматлікіх твораў мастацтва, вывезеных або знікшых з рэспублікі, складанні фундаментальнай картатэкі ўсіх каштоўнасцей, што апынуліся за межамі Беларусі. Пазней да гэтай работы далучыўся Нацыянальны навукова-

асветны цэнтр імя Ф.Скарыны. Але задача аказалася надзвычай складаная, з мноствам невядомых. Па кропельках збіралася інфармацыя, у розныя краіны свету былі накіраваны лісты з запытаннямі. Работнікі архіваў, музеяў, бібліятэк працавалі ў суседніх краінах з мэтай высвятлення наяўнасці там беларускіх матэрыялаў.

І што ж? Беларускія матэрыялы аказаліся паўсюль — у Расіі, на Украіне, у Чэхіі, на Віленшчыне, за акіянам... Некаторыя з іх нашы суседзі гатовы былі добраахвотна вярнуць Беларусь. Але — і гэта не падпарадкоўваецца ніякай логіцы — Беларусь часта не хацела іх браць. Вось толькі адзін прыклад. Вядомы гісторык Л.Трэпет у 80-х гадах працавала ў архівах Украіны, дзе выявіла беларускія матэрыялы па уніяцтву. Пасля перамоў з украінскімі архівістамі яна высветліла, што тыя гатовы аддаць усё, што датычыцца Беларусі, калі Дзяржаўны архіў Беларусі падасць аб тым пісьмовую просьбу. Аднак дзяржаўны архіў просьбы не падаў — мусіць, гэта не ўваходзіла тады ў сферу яго інтэрэсаў. І ўсё засталася ляжаць на сваіх месцах. Дарэчы, гэта не адзіны прыклад безадказнасці і безгаспадарчасці дзяржаўных органаў Беларусі, якія чамусьці не спрыялі збіранню сваёй гістарычнай спадчыны.

Пасля распаду СССР і ўтварэння новых незалежных дзяржаў большая частка культурных каштоўнасцей, створаных беларускім народам, аказалася за межамі Беларусі. Цяпер каштоўныя калекцыі Радзівілаў упрыгожваюць музеі і бібліятэкі Польшчы, экспанаты Віленскага беларускага музея раскіданы па запасніках літоўскіх музеяў, Дзяржаўная бібліятэка ў Маскве мае аж 82 экзemplары выданняў Скарыны (у той час як у нас няма ніводнага!), бяспечныя архіўныя матэрыялы, што датычацца гісторыі Беларусі, пакрываюцца пылам у архіўных установах Расіі, Польшчы, Украіны, Літвы і Латвіі, часта невядомыя і недасупныя для беларускіх даследчыкаў.

Што ж удалося зрабіць грамадскай камісіі “Вяртанне” за 10 гадоў яе існавання і якое становішча спраў увогуле ў гэтай галіне? На ўсе гэтыя пытанні можна было атрымаць адказы на нядаўна прайшоўшай міжнароднай канферэнцыі, прысвечанай праблемам рэстытуцыі культурных каштоўнасцей.

2.

На жаль, навуковая канферэнцыя па праблемах рэстытуцыі культурных каштоўнасцей не мела шырокага грамадскага рэзанансу. Хаця закранала жыццёва важныя для Беларусі пытанні: духоўнасці, самасвядомасці, нацыянальнай годнасці. Зноў жа, як гэта ні здзіўна, на кан-

ферэнцыі не з’явіўся ніводзін народны дэпутат, хаця пытаннямі культуры ў парламенце займаецца адпаведная камісія.

А між тым канферэнцыя, што праходзіла пад эгідай ЮНЕСКО, была даволі прадстаўнічай. Прыехалі госці з Расіі, Польшчы, Украіны, Германіі, Вялікабрытаніі, афіцыйныя прадстаўнікі структур, што на дзяржаўным узроўні займаюцца ў сваіх краінах пытаннямі нацыянальнай спадчыны, выяўлення і вяртання культурных каштоўнасцей.

У Францыі, напрыклад, ажыццяўляецца праграма “Спадчына” пры Міністэрстве замежных спраў, на Украіне дзейнічае Нацыянальная камісія па пытаннях вяртання культурных каштоўнасцей пры Кабінете Міністраў Украіны.

— Дзякуючы мэтанакіраванай дзяржаўнай палітыцы ў гэтым накірунку, — сказаў у сваім выступленні старшыня камісіі, прафесар, доктар мастацтвазнаўства Аляксандр Федарук, — мы змаглі ў значнай ступені аднавіць цэласную карціну ўкраінскай культуры. Калі Украіна ўваходзіла ў састаў СССР, яе нацыянальная культура магла развівацца толькі ў межах дазволенага, шэраг імёнаў быў выкраслены з ужытку. Таму была выпрацавана дзяржаўная праграма “Забытыя імёны”. Праблема вяртання нацыянальных каштоўнасцей мае ў нас дзяржаўную падтрымку, ёю цікавяцца непасрэдна прэзідэнт, наш урад. Усе разумеюць, што вяртанне культурных каштоўнасцей на Украіну ёсць справа для нас святая.

Інфармацыя, што прагучала на канферэнцыі з вуснаў беларускіх вучоных-даследчыкаў аб тым, што Беларусь валодае толькі адной сотай часткай сваіх культурных каштоўнасцей, што страчана 95 працэнтаў кніжных фондаў, павінна прыцягнуць увагу грамадскасці. Ды і не толькі грамадскасці. У нас ёсць свая дзяржава, якая ў рэшце рэшт павінна клапаціцца пра нацыянальныя інтарэсы. Прыклад ёсць з каго браць — з той жа Расіі, з якой мы нядаўна падпісалі саюжны дагавор. У Расіі пытаннямі захавання і вяртання ўласных культурных каштоўнасцей займаюцца і ў Дзярждуме, і сам прэзідэнт. Вельмі актыўныя і грамадскія арганізацыі — Ліга абароны нацыянальнай маёмасці, Асацыяцыя бібліятэк, музеяў і архіваў...

Шырокай публіцы, мабыць, невядома, што ў 1992 годзе ў Мінску кіраўнікамі дзяржаў, што ўвайшлі ў СНД, было падпісана пагадненне аб вяртанні гістарычных каштоўнасцей дзяржавам іх паходжання. Згодна з гэтым пагадненнем Беларусі павінны былі быць вернуты

без тэрміну даўнасці і па закону спадчыннага валодання шматлікія творы мастацтва і культуры. Адзін з артыкулаў таго пагаднення прадугледжваў стварэнне міжурадавай камісіі для практычнай работы, а таксама нацыянальных камісій па складанні сістэматычных апісанняў культурных і гістарычных каштоўнасцей. Што адбылося далей — агульнавядома. Тэкст пагаднення не быў апублікаваны ў газетах.

Па Цэнтральным тэлебачанні было заяўлена, што расійскі ўрад не прызнае гэтага пагаднення, што яно, маўляў, супярэчыць міжнародным інтарэсам, інтарэсам саміх незалежных рэспублік. Затым выступілі вядомыя расійскія вучоныя, якія заявілі, што не дапускаць расцягвання культурных і гістарычных каштоўнасцей па нацыянальных кутках і правінцыях... Трохі пазней расійскі парламент увогуле скасаваў пагадненне аб вяртанні гістарычных і культурных каштоўнасцей дзяржавам іх паходжання...

А сёлета Дзярждумай Расіі быў падрыхтаваны Закон аб рэстытуцыі, згодна з якім усе культурныя каштоўнасці, што знаходзяцца цяпер на тэрыторыі Расійскай Федэрацыі, з'яўляюцца яе ўласнасцю і не могуць перамяшчацца ў іншыя краіны. Як кажуць, дружба—дружбаі, а свая кашуля бліжэй да цела. Хаця агульнавядома, што якраз у Расіі, улічваючы ўсе перыпетыі гісторыі, аселі найбольш значныя культурныя каштоўнасці з Беларусі. Паводле звестак доктара гістарычных навук, загадчыка аддзела рэдкай кнігі Расійскай нацыянальнай бібліятэкі ў Санкт-Пецярбургу Мікалая Нікалаева, там знаходзіцца і славутае Тураўскае Евангелле XII стагоддзя, рукапісныя кнігі ўсіх трох Статутаў Вялікага княства Літоўскага, зборы карт і атласаў, якія адлюстроўваюць тэрыторыю сучаснай Беларусі, перапіска вядомых дзеячаў навукі і культуры Беларусі. Для Беларусі гэтыя скарбы цяпер недасягальныя. Існуе толькі магчымасць іх сумеснага з расійскімі вучонымі даследавання. Недаступныя шырокай грамадскасці і дакументы ВЧК і АДПУ, з якіх здымаецца грыф сакрэтнасці. Дазвол на работу з імі ажыццяўляецца толькі на падставе Закона аб рэабілітацыі. Права азнаямлення з тымі матэрыяламі мае КДБ Беларусі і сваякі рэпрэсаваных беларусаў.

А матэрыялы гэтыя, як паведаміў на канферэнцыі начальнік прэс-цэнтра Упраўлення федэральнай службы бяспекі ў Смаленску Мікалай Ількевіч, маюць вялікае значэнне для аднаўлення карціны нашага недалёкага мінулага.

—Дзякуючы азнаямленню з гэтымі матэрыяламі я даведаўся, як многа беларусаў, — сказаў М.Ількевіч, — сялян і рабочых па паходжанні, было асуджана ў гады сталінізму толькі за тое, што яны мелі канчатак прозвішча на -віч — Луцкевіч, Мірановіч, Андруховіч... Я падрыхтаваў артыкул для беларускага часопіса, у якім паведамляю пра гэта і пра многія іншыя невядомыя раней факты.

Шматлікія аспекты рэстытуцыі былі абмеркаваны на прайшоўшай канферэнцыі. Мараль і міжнароднае права, юрыдычныя нюансы рэстытуцыі, яе маральна-этычныя пытанні. Улічваючы ўсю складанасць праблем рэстытуцыі ў наш час, некаторыя вучоныя падкрэслівалі, што сама рэстытуцыя культурных каштоўнасцей зайшла ў тупік. А Аляксандр Севасцьянаў, прэзідэнт Лігі абароны нацыянальнай маёмасці, галоўны рэдактар “Национальной газеты”, член праўлення Асацыяцыі бібліятэк, музеяў і архіваў Расіі недвухсэнсоўна выказаўся ў тым сэнсе, што беларусам наўрад ці трэба будзіраваць пытанне аб вяртанні Беларусі Расіяй культурных каштоўнасцей, бо ў выніку гэтага “хвалі разыдуцца і створаць навалініцу”.

3.

Дык з чым жа мы застаёмся? Са сваім спрадвечным менталітэтам, памяркоўнасцю і святой верай у справядлівасць? Хаця нашы страты цяжка параўнаць са стратамі іншых краін і народаў.

Актам добрай волі было вяртанне Беларуссю Украіне бібліятэкі Пятлюры, Германіі — збору кніг, Расіі — ікон, канфіскаваных на мяжы ў кантрабандыстаў. Аднак Украіна па-ранейшаму нават і не думае вяртаць бібліятэку Храптовічаў, сцвярджаючы пры гэтым пра юрыдычныя правы на яе. Але дакументальных сведчанняў гэтых правоў не прадставіла. Расія, падпісваючы саюзнаы дагавор, таксама не падумала пра вяртанне хаця б аднаго экзэмпляра Скарынаўскай Бібліі. Хаця чаму пра гэта павінна думаць Расія? Гэта праблема Беларусі як дзяржавы, якая, адзначаючы сёлета шосты год сваёй незалежнасці, усё яшчэ не выпрацавала дзяржаўнай палітыкі ў адносінах да сваёй уласнай культурнай спадчыны.

Звязда. 1997. 27 чэрв.

Тамара АБАКУМОЎСКАЯ

Народ валодаць мае права

Той з чытачоў, хто сочыць за дыскусіяй “Вяртанне”, якую газета вядзе на працягу больш як паўгода, ведае, што ў апошняй дэкадзе чэрвеня ў Мінску пад эгідай ЮНЕСКА адбылася Міжнародная навуковая канферэнцыя па праблемах вяртання культурных каштоўнасцей. Яна ініцыявана Камісіяй Рэспублікі Беларусь па справах ЮНЕСКА, Міністэрствам замежных спраў Рэспублікі Беларусь, Міністэрствам культуры Рэспублікі Беларусь, Нацыянальным навукова-асветным цэнтрам імя Ф.Скарыны і сабрала для ўдзелу ў абмеркаванні вельмі актуальных для лёсу культуры праблем навукоўцаў, дзяржаўных і грамадскіх дзеячаў сямі еўрапейскіх краін.

Праўда, некаторыя з запрошаных не прыехалі на сімпозіум, спаслаўшыся на прыстойна-ветлівыя аргументы для адмовы, некаторыя краіны былі прадстаўлены на неадпаведным статусу мерапрыемства ўзроўні, што гаворыць, па-першае, аб небяспечнасці стасункаў у гэтай справе, а па-другое, пацвярджае неабходнасць, важнасць і своєчасовасць форуму, на якім бы грунтоўна абмяркоўваліся праблемы рэстытуцыі.

Радзе асэнсаванне важнасці справы вяртання ў грамадстве. Яна, падобна на тое, робіцца “сферай інтарэсаў” не толькі навукоўцаў, культуролагаў, асобных грамадзян, а ўсё больш устаноў дзяржаўных. Напрыклад, такой “сур’ёзнай”, як КДБ.

На сімпозіуме прагучалі два вельмі цікавых паведамленні прадстаўнікоў гэтага ведамства з Беларусі і Расіі. Аб перыпетыях пошуку беларускай святыні — крыжа Ефрасінні Полацкай, які вядзе супрацоўнік КДБ з Магілёва Сяргей Багдановіч, “Рэспубліка” паведамляла. Газета працягвае сачыць за пошукам. На сімпозіуме выступленне Багдановіча выклікала не толькі жывую цікавасць удзельнікаў, але і прапановы дапамогі з боку ўкраінскіх і расійскіх калег.

Сэрца сціскалася болей, калі рабіў сваё паведамленне начальнік прэс-цэнтра ўпраўлення Федэральнай службы бяспекі са Смаленска Мікалай Ількевіч. Афіцыйна назва яго даследавання — “Сумеснае выкарыстанне ў навуковых мэтах крымінальных спраў знятага фонду аператыўных архіваў тэрытарыяльных органаў Федэральнай службы бяспекі Расіі”. У перакладзе на “цывільны” гэта азначае — многія

звышсакрэтныя фонды адкрыліся... І адкрылі невядомыя дагэтуль трагічныя старонкі гісторыі, у тым ліку і гісторыі беларускага народа. У тых архівах схаваны дакументы— сведкі лёсаў многіх нашых суайчыннікаў: палітычных дзеячаў, навукоўцаў, паэтаў, пісьменнікаў, простага людзю. Упершыню, напрыклад, былі агучаны дакументы са справы Ластоўскіх. Мужа і жонкі. Расстраляны муж, арыштавана і асуджана жонка. Вызваленая ў 1943 годзе па інваліднасці Станіслава Пятроўна Ластоўская доўгі час была пазбаўлена ўсякіх правоў. Яе пісьмо, звернутае да Сталіна, якое таксама знойдзена ў справе, — крык роспачы і гора.

Мікалай Ількевіч раскажаў аб самаадданай працы, якую вядзе смялянін, беларус па паходжанню, былы вязень ГУЛАГа Аляксандр Забелін. Ён склаў спісы соцень беларусаў, рэпрэсаваных на тэрыторыі Смаленскай вобласці, і перадаў нашым навукоўцам.

У гісторыі не павінна быць белых плям, хоць нярэдка ў выніку пошуку яны замалёўваюцца чорным колерам, і некаму хацелася б іх прыхаваць. Таму вывучэнню архіваў, пошукам дакументаў на сімпозіуме надавалася такая вялікая ўвага. Напрыклад, пошукам так званага “Пражскага архіва”, які прыхаваў унікальныя матэрыялы па гісторыі беларускай дзяржаўнасці. На гэты пошук, пакуль, на жаль, малавыніковы, скіраваны намаганні многіх навукоўцаў Беларусі.

У выніковым дакуменце, прынятым на сімпозіуме, прагучаў заклік інтэграваць намаганні дзяржаўных устаноў, грамадскіх арганізацый, навукоўцаў і творчай інтэлігенцыі па стварэнні дзяржаўнай праграмы “Вярнутыя імёны”. Рэалізацыю такой праграмы ўжо пачалі ў суседняй Украіне.

У справе рэстытуцыі, вельмі далікатнай, неабходны пачуццё такту і добрая воля. Таму яўным дысанансам прагучала выступленне галоўнага рэдактара “Национальной газеты”, прэзідэнта Лігі абароны нацыянальнай маёмасці масквіча Аляксандра Севасцяянава. Спадар Севасцяянаў, давеўшы “бясспрэчнае” права Расіі на ўсе культурныя каштоўнасці, вывезеныя з Германіі ў час і пасля заканчэння Другой сусветнай вайны, гарача падтрымаўшы вельмі спрэчны з пункту гледжання міжнародных прававых актаў нядаўна ўхвалены расійскімі парламентарыямі Закон “Аб культурных каштоўнасцях, перамешчаных у Саюз ССР у выніку другой сусветнай вайны і якія знаходзяцца на тэрыторыі Расійскай Федэрацыі”, строга папярэдзіў беларускіх і ўкраінскіх калег, што “стронуть лавину взаимных претензий легко, а остановить

её будет невозможно”. Ён стаў пералічваць, колькі карцін перадаў беларускім музеям Эрмітаж ды іншыя сховішчы Расіі, бібліятэкі і гэтак далей, забыўшы, аднак, пералічыць тое, што вывезена з Беларусі на працягу шматлікіх падзеяў, войнаў, захопаў. Ці справядліва, што радзіма случкіх паясоў не мае ніводнага ўзору гэтага старадаўняга мастацтва, а музей кнігадрукавання ў Полацку, на радзіме Ф.Скарыны, не валодае хаця б адным экзэмплярам ягонай Бібліі? А колькі твораў мастацтва, народжаных працаю і талентам нашых людзей, пыліцца незапатрабаванымі ў запасніках. Дзякуй Богу, што, на мой погляд, агрэсіўны выпадак паважанага рэдактара “Национальной газеты” не быў падтрыманы іншымі ўдзельнікамі дэлегацыі Расійскай Федэрацыі.

Вялікая ўвага была нададзена прававым аспектам рэстытуцыі. Удзельнікі канферэнцыі палічылі вельмі важным звярнуць увагу на тое, што для ўдасканалвання нацыянальнага заканадаўства, для прывядзення яго ў адпаведнасць з міжнароднымі стандартамі неабходна правядзенне навуковай сістэматызацыі міжнародных прававых актаў. Вопыт падрыхтоўкі і выдання на Украіне зборніка “Правовая ахова культурных каштоўнасцей. Міжнародныя дакументы” заслугоўвае ўвагі і распаўсюджвання.

Наогул, братнія Украіна і Расія, не кажучы аб краінах не такога ўжо і далёкага замежжа, як Польшча, Венгрыя, намнога энергічней, чым Беларусь, рушылі наперад у рашэнні праблем рэстытуцыі. Хоць у гэтым напрамку і ў нас зроблены некаторыя плённыя крокі, як адзначыў кіраўнік Скарынінскага цэнтра, старшыня камісіі “Вяртанне” прафесар Адам Мальдзіс, мы знаходзімся на пачатку шляху, і наш рух па ім прабуксоўвае. Чаму? Галоўная прычына такога становішча (і на тое звярнула ўвагу большасць прыняўшых удзел у дыскусіі) — адсутнасць дзяржаўнай структуры, якая не толькі займалася б гэтымі пытаннямі прафесійна і адказна, а мела б юрыдычнае права ў рознага роду міжнародных арганізацыях выступаць ад імя беларускай дзяржавы і патрабаваць да сябе адпаведнага стаўлення. Гэта думка, дарэчы, праходзіць чырвонай ніткаю ў дыскусіі і на старонках “Рэспублікі”. Яна замацавана ў выніковым дакуменце мінскага форуму. Каб і на гэты раз намаганні грамадскасці і навукоўцаў не засталіся “гласом вопиющего в пустыне”!

Калі б дзяржава падтрымала стварэнне каардынуючага дзяржаўнага органа, то ён бы здолеў вывесці важную для культуры і дзяржавы дзейнасць на новы ўзровень.

А што датычыць “Рэспублікі”, публікацыі якой вельмі высока ацанілі многія ўдзельнікі форуму, то паведамляем чытачам: дыскусія працягваецца. У бліжэйшы час мяркуем апублікаваць некаторыя цікавыя паведамленні, што прагучалі на сімпозіуме. У дыскусіі маюць намер прыняць удзел намеснік міністра замежных спраў Рэспублікі Беларусь Ніна Мазай, доктар мастацтвазнаўства Надзея Высоцкая ды іншыя. Сачыце за публікацыямі “Р”.

Рэспубліка. 1997. 1 ліп.

Ігар КЛОКАЎ

Вяртання не будзе?

Міжнародная канферэнцыя па рэстытуцыі культурных каштоўнасцяў прайшла ў Мінску, у канферэнц-зале гасцініцы “Юбілейная”, 19 і 20 чэрвеня. Яна была падрыхтавана Нацыянальным навукова-асветным цэнтрам імя Францішка Скарыны пад эгідай ЮНЕСКО і ўяўляла сабой чарговую спробу вырашэння праблемы страты Беларуска сваіх культурных і гістарычных здабыткаў. На жаль, як мне здалася, спробу нясмелую.

Час правядзення канферэнцыі выпадкова супадаў з часам абвостранага вырашэння заяўленай у тэме канферэнцыі праблемы ўжо на дзяржаўным узроўні ў Расіі. Аднак у Беларусі грознае слова “рэстытуцыя” гучыць, як мне здалася, больш для прыгажосці. Наш талерантны народ, у тым ліку і дзяржаўныя дзеячы, і навукоўцы, больш схільныя да бесканфліктнага вырашэння пытанняў. Менавіта гэтая думка прагучала ў прывітальным слове старшыні аргкамітэта канферэнцыі міністра культуры Беларусі *Аляксандра Сасноўскага*. Менавіта ў рэчшчы гэтай ідэі фармавалася праграма канферэнцыі, дзе большасць паседжанняў прысвечалася не звароту, а сумеснаму выкарыстанню бібліятэчных, музейных і архіўных збораў. Менавіта на гэтым акцэнтавалі сваю ўвагу амаль усе выступаўцы.

Факты, што навукоўцы прыводзілі ў сваіх дакладах, прымусілі б спіснуцца ад болю сэрца кожнага беларуса.

Дзмітрый Бубноўскі, начальнік Дзяржаўнай інспекцыі па ахове помнікаў культуры Міністэрства культуры Беларусі зазначыў, што ўсе перамовы Беларусі з іншымі краінамі аб рэстытуцыі культурных

каштоўнасцяў заканчваюцца звычайна вельмі хутка і безвынікова, як толькі высвятляецца, што ў нашых фондах няма амаль нічога “чужога”. Так завяршыліся перамовы з Германіяй — процілеглы бок проста страціў цікавасць. Але ж амаль такі самы лёс і перамоў з Расіяй. Нягледзячы нават на тое, што час ад часу Беларусь перадае ўсходняй суседцы культурныя здабыткі, што адбіраюць беларускія мытнікі ў кантрабандыстаў, як было нядаўна з калекцыяй абразоў з Яраслаўскай вобласці.

Менавіта ў адносінах з нашым самым блізкім саюзнікам назіраецца найбольшае неразуменне па пытаннях вяртання гісторыка-культурных каштоўнасцяў. Зразумела, што, згодна з цэнтраімклівымі тэндэнцыямі ў імперыі, найбольш вартыя беларускія здабыткі перамяшчаліся ў Расію з часоў інкарпаравання Беларусі ў яе склад, гэта значыць, з часоў падзелу Рэчы Паспалітай. (Можа, таму такія цяжкія і няпэўныя крокі беларускай дзяржаўнасці, значна больш няпэўныя, чым нават якіх-небудзь нованароджаных афрыканскіх ці азіяцкіх краін, што па сутнасці наша дзяржаўнасць рэчава, прадметна не надта абгрунтавана не толькі ад часоў Вялікага княства Літоўскага, але нават ад часоў БНР.) Па словах сп. Бубноўскага, не выпадкова спроба арганізаваць Камісію па рэстытуцыі ў рамках СНД прыпынілася на тым, што да яе не быў нават накіраваны прадстаўнік Расіі. Пазіцыя Расіі зразумелая — з пункту гледжання ўласніка. Дарэчы, калі яшчэ ў часы СССР рабіліся спробы даць навуковае апісанне, напрыклад, украінскіх здабыткаў у складзе расійскіх музейных фондаў, яны былі катэгарычна перарваныя, маўляў, цяпер зробіце апісанні, а потым запатрабуеце вярнуць ва ўласнасць. Аб падобных спробах беларускага боку не паведамлялася.

Па словах гісторыка *Ганны Сурмач*, нават тыя магчымасці, якія існавалі ў свой час адносна вяртання культурна-гістарычных каштоўнасцяў, беларускі савецкі ўрад не надта выкарыстоўваў. Калі пасля вайны Чэхія прапанавала Беларусі забраць архіўныя дакументы, якія засталіся ў Празе ад часоў дзейнасці Рады БНР, часткі асабістых архіваў Пятра Крэчэўскага, Васіля Захаркі і г.д., ўрад БССР ад гэтай прапановы адмовіўся, маўляў, мы цалкам давяраем Расіі. Між тым, расійскія і ўкраінскія архівы былі перададзены Расіі і Украіне і цяпер з’яўляюцца складнікамі нацыянальных гістарычных каштоўнасцяў гэтых краін.

Аляксандр Міхальчанка, старшыня Дзяржкамтэта па архівах і справаходстве, зазначыў, што большасць беларускіх архіваў сёння сапраўды знаходзіцца за межамі краіны. Але становішча ў архіўнай

справе больш чым у якой іншай можа быць выпраўлена на лепшае, бо галоўнае прызначэнне архіваў — захаванне інфармацыі — з пераходам на сучасныя сродкі захоўвання, напрыклад, электронныя, рэалізуюцца прасцей, а дзякуючы магчымасці ствараць вельмі якасныя электронныя копіі, фонды нацыянальных архіваў становяцца прыдатнымі для папаўнення. Па словах сп. Міхальчанкі, зыходныя матэрыялы могуць і надалей захоўвацца, дзе апынуліся, галоўнае, што ў Беларусі можна цяпер ствараць і сістэматызаваць свае ўласныя фонды, роўныя па гістарычных і інфармацыйных вартасцях зыходным, бо “перамяшчэнне арыгіналаў — задача невырашальная”. Зараз трэба перанесці ўвагу архівістаў з захавання дакументаў на захаванне інфармацыі. Гэта тым больш варта рабіць, што ў нашыя часы архівісты сутыкаюцца з праблемай разбурэння паперы — тэрмін існавання сучаснай кіслатавай паперы 50–60 гадоў. Аднак вырашыць пытанне аб захаванні архіўнай інфармацыі на новых яе носьбітах — таксама няпростая справа. Нават на тое, каб узяць удзел у адпаведнай канферэнцыі, што адбудзецца ў другой палове гэтага года ў Лісабоне, нашым навукоўцам нешта грошай. (“Нам хаця б з матэрыяламі пазнаёміцца”, — у прыватнай размове прызнаўся сп. Міхальчанка, не спадзеючыся на паездку. Між тым увесь свет ужо некалькі гадоў павязаны “павуціннем” глабальнай камп’ютарнай сеткі Internet, якая і вырашае праблемы абмену інфармацыяй на любой адлегласці па любых пытаннях. Відавочна, што і такой магчымасці ў беларускіх архівістаў няма, можна здагадацца, што заяўленыя планы пераводу архіваў на электронныя носьбіты яшчэ доўга застануцца планамі.) Аднак тэма выступлення “Вяртанне архіўных каштоўнасцяў на гістарычную радзіму”, на маю думку, пададзена была аднабакова.

Зразумела, я не заклікаю да экстрэмісцкіх метадаў вырашэння любых праблемаў па ўзоры раззлаванага прафесара *Паўла Полячака* з Чэхіі, чыё пазапланаванае выступленне прагучала на канферэнцыі, нягледзячы на даволі шчыльны расклад, хаця было цалкам не па тэме, а прысвечана... супрацьстаянню Захаду і НАТО (колькі яшчэ гадоў замежнае паходжанне будзе шанавацца ў нас больш за ўсё іншае?) У чым нельга не пагадзіцца з прафесарам — дык гэта з яго думкай, якая прагучала паміж словамі, што абрабаванымі заўсёды застаюцца бедныя краіны. Але ж суверэнная краіна не толькі можа, але і абавязана бараніць свае інтарэсы, у тым ліку і ў справе захавання культурна-гістарычных каштоўнасцяў. і ў гэтай справе Беларусь магла б, напэўна, разлічваць

на дапамогу сваіх сяброў і добразычліўцаў. Такое ўражанне складалася пасля выступлення *Валянціна Грыцкевіча* з Санкт-Пецярбурга аб беларускіх матэрыялах у Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве. Авацыю выклікала эмацыйнае і дзелавое выступленне *Мікалая Ількевіча* са Смаленскага ўпраўлення Федэральнай службы бяспекі аб выкарыстанні ў навуковых мэтах расасакрэчаных справаў органаў бяспекі Расіі.

Вельмі цікавымі, мяркуючы на назвах, абяцалі быць выступленні навукоўцаў з Германіі, Францыі, Венгрыі, Польшчы, Літвы. Аднак чамусьці большасць іншаземцаў не даехалі да Мінска. Тым не менш удзельнікі мелі магчымасць пазнаёміцца з гісторыяй праблемы, выкладзенай польскім адвакатам *Войцехам Кавальскім* на добрай ангельскай мове. Трохі пазабаўляўшыся тэрмінамі “рэстытуцыя” — “аднаўленне парушаных правоў з кампенсацыяй страт” і “рэпатрыяцыя” — “вяртанне на радзіму”, польскі юрыст выказаў думку, што цяпер, пасля развалу СССР, няпростая праблема вяртання каштоўнасцяў краінам-уладальнікам больш падобная на аналагічныя праблемы ў час разбурэння каланіяльных імперыяў. І “ніякім чынам не праводзячы аналогіяў”, спадар Кавальскі ўсё ж такі рэкамендаваў часцей ужываць тэрмін “вяртанне” ці “зварот”.

Польскі адвакат таксама інфармаваў аб паспяховых перамовах Польшчы з Германіяй і Украінай, зазначыўшы, што ў некаторых выпадках польскі бок не выстаўляў абавязковых прэтэнзій аб звароце тых ці іншых нацыянальных здабыткаў, палічыўшы, што “спадчына месціцца ў правільным месцы” і больш магчыма сумеснае выкарыстанне. (Ці не намёк гэта на верагодныя падобныя перамовы з нашай краінай?) Палякі, таксама як і немцы, не заўсёды імкнуцца рэалізаваць магчымасць, напрыклад, перазахаванняў, палічыўшы за лепшае “ахову на месцы знаходжання” тых ці іншых мемарыялаў, забяспечаную дзяржаўнымі дамоўленасцямі.

Прафесар *Аляксандр Федарук* з Украіны, старшыня Нацыянальнай камісіі па пытаннях вяртання, зазначыў, што вяртанне на Украіну нацыянальных каштоўнасцяў разглядаецца Саветам Міністраў у якасці непазбежнай умовы існавання краіны як “паўнапраўнай еўрапейскай адзінкі”. Камісія, якую цяпер узначальвае сп. Федарук, стваралася двойчы: першы раз — у 1918 годзе, другі — у 1993. Найбольш важнай справай Камісіі ён лічыць стварэнне каталогаў страт мастацкіх, музейных, бібліятэчных каштоўнасцяў. Частка гэтых каталогаў ужо

выдадзена, другая — рыхтуецца да выдання. Украіна гатовая да дыялогу з іншымі краінамі ў справе вяртання і гэтую гатоўнасць прадэманстравала, напрыклад, вярнуўшы Германіі гравюрны кабінет Дрэздэнскай галерэі. Па словах сп. Федарука, “вяртанне каштоўнасцяў краінам паходжання, ці іх рэстытуцыя — гэта аснова паўнаважнага функцыянавання культуры”.

Пазапланавым, але цалкам адпаведным тэме канферэнцыі было выступленне асабістага госця міністра замежных спраў Беларусі прафесара з Шатландыі *Пітэра Джонса*. Спадар Джонс узначальвае Інстытут гуманітарных даследаванняў, адначасова з’яўляючыся старшынёй Музея Шатландскага будаўніцтва (як высветлілася з выступлення, “будаўніцтва” ў шырокім сэнсе, гэта значыць “заснавання і развіцця”). Доклад шатландскага навукоўца быў вельмі яркай ілюстрацыяй адносінаў да нацыянальных каштоўнасцяў у цывілізаванай унітарнай дзяржаве. Пытанне аб заснаванні Музея Шатландскага будаўніцтва паўстала ў 1979 годзе адразу з лічбаў — колькі патрэбна? Разгубленыя навукоўцы ў той час назвалі лічбу амаль удвая меншую, чым згодная была вылучыць дзяржава, але хутка адкарэктавалі яе да тых самых 32 мільёнаў фунтаў. Вывучаючы пытанне, шатландскія навукоўцы даследавалі каля 30 падобных музеяў у абодвух паўшар’ях Зямлі. Прыйшлі да высновы, што неабходна будаўніцтва спецыяльнага комплексу замест прапанаванага раней гістарычнага будынка. Аб’явілі конкурс, на які прыйшлі 372 заяўкі. З іх былі адабраныя чатыры праекты архітэктараў і чатыры — не-архітэктараў... Цяпер ужо можна казаць, што да адкрыцця экспазіцыі засталася меней за год. Экспазіцыя будзе не толькі па агульнавядомых прынцыпах адбору экспанатаў “хто гэта зрабіў—дзеля каго — аб чым — як — калі — чаму — дзе”, але і зыходзячы з галоўнага пытання, якое можа паставіць сучасны заняты чалавек: “Чаму я павінен звярнуць на гэта ўвагу?”

У Шатландыі, дарэчы, ужо рэалізуецца культурна-адукацыйная праграма, згодна з якой усе школы бясплатна забяспечваюцца камп’ютэрным кампакт-дыскам, на якім змешчана інфармацыя аб стане ўсіх гісторыка-культурных каштоўнасцяў. Гэтая інфармацыя павінна быць вядомай кожнаму, бо “аб’екты не могуць казаць самі за сябе, таму што аб’екты не могуць размаўляць”...

Аб’екты не размаўляюць, так, таму і пачынаецца справа збірання нацыянальных каштоўнасцяў з нудных каталогаў ды архіваў. Як ні дзіўна, у нашай краіне пачынаецца амаль з нуля — зноў, увесь час

збочваючы на шлях “сумеснага выкарыстання” нашых здабыткаў. Агляд гэтага працэсу праведзены ў пленарным дакладзе прафесара *Адама Мальдзіса*, аднаго з галоўных арганізатараў канферэнцыі. Назва даклада вельмі сімптаматычная: “Вопыт вяртання культурных каштоўнасцяў на Беларусь: еўрапейская норма ці выключэнне з правілаў?”. Спадар Мальдзіс даў згоду на друкаванне свайго даклада ў “Культуры”. Наша газета таксама мае намер надрукаваць на сваіх старонках (са згоды аўтараў) урыўкі з іншых найбольш цікавых выступленняў на канферэнцыі, поўная назва якой “Рэстытуцыя культурных каштоўнасцяў: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты)”.

Культура. 1997. 28 чэрв. – 4 ліп.

Леанід ПОБАЛЬ

Беларускія каштоўнасці: час вяртацца на Радзіму

19–20 чэрвеня ў канферэнц-зале гасцініцы “Юбілейная” працавала Міжнародная навуковая канферэнцыя “Рэстытуцыя культурных каштоўнасцяў: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання — юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты”, якая праводзілася пад эгідай UNESCO. Арганізатары — Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь і Нацыянальны навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны пры Міністэрстве адукацыі РБ.

У канферэнцыі прымалі ўдзел прадстаўнікі навуковых, культурных, музейных, архіўных арганізацый і ўстаноў, бібліятэк з 7 краін (Беларусі, Расіі, Украіны, Польшчы, Чэхіі, Германіі, Шатландыі). Было прачытана 36 дакладаў і паведамленняў па розных напрамках: гістарычных, юрыдычна-культурных, музейна-архіўных і іншых. Выступалі гісторыкі, філолагі, мастацтвазнаўцы, археолагі і многія іншыя спецыялісты. Асноўнымі навукова-арганізацыйнымі пытаннямі былі выяўленне, вывучэнне і па магчымасці вяртанне на радзіму ўсіх тых архіўных, археолага-культурных і многіх іншых відаў крыніц, якія пры розных абставінах, асабліва падчас войн на нашых землях у XVIII–XX стагоддзях, трапілі з Беларусі ў блізкія і далёкія замежныя краіны.

Тут можна, напрыклад, сказаць, што Шчорсаўская (Навагрудскі раён) бібліятэка Храптовічаў, вельмі багатая на сярэдневяковыя кніга-

зборы, архіўныя матэрыялы з часу першай сусветнай вайны аказалася ў Кіеве. Зараз наладжаны ўзаемаадносіны з адпаведнымі ўстановамі Украіны, і ставіцца задача сумеснага яе вывучэння і выкарыстання матэрыялаў рознымі спецыялістамі дзвюх краін. Па гэтых пытаннях выступіў на канферэнцыі А.Фурс, загадчык аддзела Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа НАН Беларусі.

Практычна ўсе музеі Беларусі, бібліятэкі і архівы многіх іншых устаноў падчас акупацыі 1941–1944 г. былі вывезены ў Германію ці разбураны. Тут таксама неабходна сказаць, што многія мастацкія творы, архіўныя матэрыялы пры розных абставінах трапілі ў розныя гарады Расіі, Украіны, Польшчы, Германіі, Літвы, Швецыі і іншыя краіны Еўропы. У Беларусі шмат гістарычных цэнтраў, якія неабходна аднаўляць, сярод іх сярэдневяковы Нясвіж. Ставіцца задача вярнуць усе тыя мастацка-гістарычныя багацці, якія былі тут створаны, а зараз захоўваюцца за межамі Беларусі.

Наш зямляк, доктар гістарычных навук М.Нікалаеў (ён родам з в. Нянькава Навагрудскага раёна) расказаў аб беларускіх кніжных скарбах, што захоўваюцца ў Расійскай Нацыянальнай бібліятэцы ў Санкт-Пецярбургу, дзе ён працуе загадчыкам аддзела рэдкай кнігі, і аб рэальных магчымасцях іх даследаванняў.

Доктар мастацтвазнаўства Н.Высоцкая, загадчыца аддзела старажытнабеларускага мастацтва Дзяржаўнага мастацкага музея Беларусі, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі РБ, паведаміла аб спісе каштоўнасцей, перададзеных з Музея гісторыі Вялікай Айчыннай вайны ў Мінску ў 1950 г. Польскай Народнай Рэспубліцы.

Доктар мастацтвазнаўства, прафесар А.Федарук, старшыня Нацыянальнай камісіі па пытаннях вяртання на Украіну культурных каштоўнасцей пры Кабінеце Міністраў Украіны выступіў з дакладам аб рэсцытуцыі і вяртанні культурных каштоўнасцей як важных фактараў міжнароднага супрацоўніцтва. Д.Бубноўскі, начальнік Дзяржаўнай інспекцыі па ахове помнікаў гісторыі і культуры Міністэрства культуры РБ спыніўся на гісторыка-культурных каштоўнасцях у жыцці грамадства і дзяржавы. Вяртанне архіўных дакументаў на гістарычную радзіму знайшло адлюстраванне ў выступленні А.Міхальчанка, кандыдата гістарычных навук, старшыні Дзяржаўнага камітэта па архівах і справаходству РБ. Сумеснае выкарыстанне архіўных і музейных матэрыялаў з пазіцыі Германіі было асвятлена Іаханесам Шлоотцам, доктарам гісторыі і паліталогіі, прафесарам Свабоднага універсітэта (Берлін).

Суадносіны міжнародна-прававых і маральна-этычных норм у сферы рэстытуцыі культурных каштоўнасцей былі раскрыты кіеўлянінам, доктарам юрыдычных навук В.Акуленкам (Інстытут дзяржавы і права імя В.Карэцкага Нацыянальнай Акадэміі навук Украіны) і А.Севасцянавым, кандыдатам філалагічных навук, прэзідэнтам лігі абароны нацыянальнай маёмасці, рэдактарам “Нацыянальнай газеты”, членам праўлення Асацыяцыі бібліятэк, музеяў і архіваў (Масква). Праблемы выяўлення культурных каштоўнасцей, якія належаць адной краіне, на тэрыторыі іншых краін, знайшлі адлюстраванне ў дакладзе М.Нікандрава, супрацоўніка Міністэрства культуры Расійскай Федэрацыі (Масква). Практыка вяртання культурных каштоўнасцей у Беларусь на фоне еўрапейскага заканадаўства была паказана А.Мальдзісам, доктарам філалагічных навук, прафесарам, дырэктарам Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Ф.Скарыны, старшынёй грамадскай камісіі Беларускага фонду культуры “Вяртанне”.

Аўтар гэтых слоў, як археолаг, пачаў супрацоўнічаць з 60-х гадоў з польскімі археолагамі, вывучаў археалагічныя калекцыі ў музеях Варшавы, Кракава, Познані і іншых. У выніку пошукаў быў падрыхтаваны і надрукаваны шэраг прац, у тым ліку вялікая публікацыя “Древности Белоруссии в музеях Польши”. Мн., 1979, Навука і тэхніка; публікацыя ў “Ведомостях архэолёгічных”, Варшава, 1972. Том 37.2 і інш. Аналізу гэтых крыніц і быў прысвечаны мой даклад. Заслугоўвае асаблівай увагі скарб пяці сярэбраных паясоў з Чырвонага Бору (Лагойскі раён), яго часткі захоўваюцца ў Варшаве, Вільні, Маскве. Яны маюць культавыя сімвалы, якія адносяцца да старажытнага славянска-індаеўрапейскага абрада “ініцыяцыі”: пераходу хлопчыкаў у групу дарослых мужчын. Храналагічна абрад адносіцца да першых стагоддзяў нашай эры. Паясы маюць пэўныя паралелі з сусветнага значэння шэдэўрамі XIV ст. да н.э. Мікенскай калекцыі, дзе блізкі па тыпу выраб знаходзіўся разам з залатой пасмяротнай “маскай Агамемнона”. Рэшткі аналагічных чырвонаборскім паясам знойдзены таксама ў Тайманаве, на Быхаўшчыне...

Матэрыялы канферэнцыі будуць надрукаваны ў асобным зборніку.

Падведзены вынікі працы канферэнцыі. Усе пастаўленыя пытанні павінны разглядацца на высокім дзяржаўным узроўні. Праца навукова-арганізацыйнага форуму адыграе адпаведную ролю ў гісторыі Беларусі.

Навіны АНБ. 1997. 11 ліп.

Alexander FEDORUK,

Head of the National Commission
of the Restitution of Cultural Treasures to Ukraine, Kiev

**Conference “The Restitution of Cultural Treasures:
Problems of Repatriation and Common Usage” in Minsk**

The international scholarly conference on “The Restitution of Cultural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage (Legal, Scholarly, and Ethical Aspects)” took place in Minsk on June 19–20, 1997 under the aegis of UNESCO.

It was organized by the F.Scaryna National Research and Educational Centre with the participation of the Ministry of Culture and Education, the Ministry of Foreign Affairs of Belarus, and UNESCO. Other participants were delegates from seven European countries, including the Ukraine. On this occasion the intergovernmental collection of materials “Vyartanne” (Returning) no. 3 was published. It deals with archival materials on the problems of search and repatriation of national cultural treasures which are outside the borders of Belarus (see Bibliography).

The conference highlighted the importance of combining the efforts of the international community concerning the mentioned problems in the spirit of international legal norms in accordance with the U.N.O. documents on research, education and culture. The conference proved the cooperation effectiveness of researchers and cultural workers regarding the restitution of cultural treasures.

Fruitful discussions on legal, scholarly and ethical restitution aspects, which are considered to be new opportunities for cooperation in the cultural field, made clear the necessity to update national legislative norms and to adjust them to the international standards, to create a common database in this field.

The main subject of the conference was Russia. In connection with the law adopted in Russia “On Cultural Treasures Removed to the USSR as a Result of World War II and Located in the Territory of the Russian Federation”, the topical question arose about treasures looted by the Nazis from museums, archives, libraries of Ukraine, Byelorussia, Lithuania, Latvia, Estonia and Moldavia which were moved to Russia in 1945–46.

Russia ignored the agreement signed by the presidents of the CIS “About the Repatriation of Cultural and Historical Treasures to Countries of their Origin” (Minsk, February 14, 1992). These are the ethical problems and the problems of cooperation in the European space: they exist or they are supposed to be in force.

The close cooperation of post-Soviet countries in the field of cultural heritage (concerning its uncovering, searching and usage) was also discussed. The necessity to take into account international legislative acts and ethical aspects in order to settle conflicts was stressed. The conference dealt with the question of organizing a meeting of intergovernmental expert groups from the CIS in Moscow in order to start projects that will contribute to the return of cultural objects. The participants agreed to call upon UNESCO to pay attention to these problems in post-Soviet countries.

Great attention should also be paid to the cultural treasures which were moved from Germany in 45–46 and discovered later in other countries.

The participants called upon the Secretariat of UNESCO to organize a special session of the UNESCO Intergovernmental Committee for Promoting the Return of Cultural Treasures to the Countries of their Origin and its Restitution in Case of Illicit Appropriation, so as to inspire new efforts of search for treasures lost during World War II.

The conference in Minsk proved the effectiveness of the steps, taken towards enrichment of international experience concerning the repatriation and restitution of cultural treasures.

Spoils of War. 1997. No. 4. August.

ХРОНІКА ВЯРТАННЯ

Анатолий СЛАНЕЎСКИ

Спадчына вяртаецца

У 1992 годзе ў час правядзення II Наваградскіх чытанняў група навукоўцаў-гісторыкаў, археолагаў, а тасаму мясцовы краязнаўчы музей узялі пытанне аб вяртанні на радзіму так званага “наваградскага архіва” — гістарычных і культурных каштоўнасцей, знойдзеных у час

раскопак старажытнага замка. Раскопкі гэтыя праводзіліся на працягу 1968–84 гадоў вядомым расійскім археолагам Фрыдай Гурэвіч, а ўсе знойдзеныя рэчы захоўваліся ў Інстытуце гісторыка-матэрыяльнай культуры Расійскай Акадэміі навук.

Доўгі час рэспубліканскае Міністэрства культуры і Камісія па вяртанню гісторыка-культурных каштоўнасцей вяла перагаворы з кіраўніцтвам Санкт-Пецярбургскага інстытута аб магчымым вяртанні на радзіму спадчыны беларускага народа. Перагаворы завяршыліся паспяхова. Пра гэта было паведамлена пазаўчора на прэсканферэнцыі, якую правялі міністр культуры Яўген Вайтовіч і намеснік міністра Уладзімір Гілеп. Некалькі дзён назад каштоўныя рэчы, знойдзеныя на наваградскім дзядзіцы, — вырабы з керамікі, скуры, жалеза, косці (усяго дзевяць з паловай тысяч адзінак) — вярнуліся на Беларусь. Неўзабаве яны будуць перададзены Наваградскаму музею. Справа, вядома, не ў колькасці. Галоўнае, што гэта адбылося. Каштоўнасці павінны знаходзіцца там, дзе яны былі створаны або для якога месца былі зроблены. Наша ж спадчына параскідана па ўсім свеце. Справа вяртання яе — вельмі складаная. Такі вось факт. З украінскімі ўладамі была дасягнута амаль стопрацэнтная дамоўленасць аб вяртанні Беларусі бібліятэкі Храптовічаў з маёнтка Шчорсы што таксама на Наваградчыне. У часы сярэднявечча яна была адной з буйнейшых у Еўропе. Аднак у апошні момант штосьці сарвалася, украінцы загаварылі, што гэта спадчына не толькі беларусаў, але і ўкраінцаў, літоўцаў, палякаў, што трэба яшчэ разабрацца. Нашы навукоўцы, праўда, не трацяць надзеі: лічаць, што вяртанне бібліятэкі — найбольш рэальная справа. Хоць за яе яшчэ давядзецца пазмагацца. Даволі паспяхова ідуць перагаворы таксама аб вяртанні на Беларусь рукапісу М.Шчакаціхіна “Нарыс аб літоўскай манеце XVI–XVII стагоддзяў”, які знаходзіцца ў Эрмітажы, і святых мошчаў, знойдзеных у межах полацкай Сафіі і таксама вывезеных калісці.

Усё гэта не робіцца само сабой. Галоўнае тут — стварэнне неабходных нарматыўных і прававых умоў для ўзаемавыгаднага супрацоўніцтва з рознымі краінамі ў гэтым напрамку. Падпісаны адпаведныя дэкларацыі з Польшчай, падрыхтавана міжурадавае пагадненне з Германіяй, з Расіяй, ёсць база для супрацоўніцтва ў рамках СНД, рыхтуюцца дагаворы са Злучанымі Штатамі (па ініцыятыве амерыканскага боку), з Украінай, Літвой, Чэхіяй, Славакіяй.

Беларусь павінна паказаць тут прыклад цывілізаванага супрацоўніцтва.

Звязда. 1993. 9 верас.

Сяргей СЯНКЕВІЧ

Цудоўны абраз вярнуўся на радзіму

Цяпер мы больш прывыклі да таго, што каштоўнасці вывозяцца ад нас за мяжу. Ужо нікога не здзіўляе паведамленне, што на мытні затрымалі кантрабанду антыкварыяту, царкоўных абразоў. І тым больш прыемна пачуць, што нешта, наадварот, згубленае і забытае вярнулася ў краіну.

У першыя дні вайны, калі нямецка-фашысцкія войскі імкліва рухаліся па тэрыторыі Беларусі, у адным мястэчку снарад патрапіў у царкву. Нямецкі салдат Карл Гутман забег у палымнеючы храм і вынес адтуль абраз Ісуса Хрыста.

Ваенныя шляхі прывялі маладога салдата і на бітву пад Масквой, і на абарону правабярэжжа Дняпра, калі яго фарсіравалі савецкія войскі. Але ён жывы і здаровы дачакаўся капітуляцыі Германіі. І ўвесь гэты час насіў пры сабе ікону.

— Гэта не я выраптаваў ікону, а яна зберагла мяне ў тыя цяжкія гады, — сказаў спадар Гутман.

Сумленне, сэрца і душа гаварылі яму, што абраз павінен вісець не ў яго кватэры, а ў храме, пажадана царкве на Беларусі, адкуль быў вывезены больш за 50 гадоў таму.

Карл Гутман звярнуўся за парадай да езуіта ўсходняга абраду айца Ота. Гэтая гісторыя вельмі кранула законніка, і ён звязаўся са спадаром дэ Вольфам, прэзідэнтам дабрачыннага міжнароднага місіянерскага таварыства св. Кірыла і Мяфодзія.

Спадар дэ Вольф вядзе актыўную місіянерскую дзейнасць на Заходняй Украіне ў грэка-каталіцкіх парафіях. І вось у чарговы раз, калі прыехаў з Кёльна ў Львоў, ён заехаў у Мінск і перадаў ікону ў грэка-каталіцкую капліцу Іконы Маці Божай Нястомнай Дапамогі, якая знаходзіцца па адрасу: вул. Прытыцкага, 38.

Гэты падарунак вернікам дарагі ўдвая. Па-першае, як знак увагі і чалавечнасці з боку спадара Гутмана. Па-другое — Беларускай грэка-каталіцкай царква, якая знаходзіцца, мабыць, у самым жабрацкім стане сярод цэркваў Беларусі (не можа вярнуць ні храмаў, ні ікон, ні літаратуры), — рада набыццю любых царкоўных каштоўнасцей. А такіх — асабліва.

Добры вечар. 1993. 24 снеж.

Таццяна АНТОНАВА

Тураўскае Евангелле вяртаецца на родную зямлю

Са слоўніка:

Тураўскае Евангелле — старажытны рукапісны помнік XI стагоддзя. Самая ранняя (з тых, што захаваліся) кніга, створаная на беларускіх землях. Да нашага часу збераглося 10 аркушаў.

Напісана Евангелле на пергаменце уставам, аздоблена ініцыяламі (старавізантыйскага тыпу, выкананы на зялёным фоне, размаляваны чырвонай і сіняй фарбамі) і маргінальнымі ўпрыгожаннямі ў выглядзе зронкі.

Знойдзена ў Тураве ў 1865 годзе, вывезена М.Сакаловым у Віленскую публічную бібліятэку. Зберагаецца ў Цэнтральнай бібліятэцы Акадэміі навук Літвы.

Якую каштоўнасць уяўляе для беларусаў гэта кніга — тут не патрабуецца асаблівых тлумачэнняў. Цікавы іншы факт: пры якіх абставінах яна зноў вяртаецца на Беларусь. А выглядае гэта вось якім чынам.

Літоўскі ўрад з мэтай наладжвання эканамічных стасункаў з суседняй Беларуссю выпраўляе ў Мінск групу бізнесменаў і прадпрымальнікаў. Мяркуецца, што там яны на месцы азнаёмяцца з сітуацыяй, сустрэнуцца са сваімі калегамі-партнёрамі, а таксама з кіраўніцтвам Беларусі. Спецыяльна да гэтай паездкі рыхтуецца і культурная праграма. Яе гвозд — факсімільнае Тураўскае Евангелле, якое мяркуецца ва ўрачыстай абстаноўцы перадаць Нацыянальнай бібліятэцы Рэспублікі Беларусь,

Задума атрымалася выдатная. На вышэйшым узроўні 12 чэрвеня Рэспубліка Беларусь прыняла дэлегацыю з Літвы. У Гандлёва-прамысловай палаце ў Мінску з гэтай нагоды была праведзена прэс-канферэнцыя, а пасля суседзям прадпрымальнікам наладзіў аўдыенцыю прэм’ер-міністр Беларусі М.Чыгір.

13 чэрвеня ў Нацыянальнай бібліятэцы Рэспублікі Беларусь адбылася і культурная акцыя, у якой прынялі ўдзел віцэ-прэм’ер Беларусі У.Русакевіч, міністр замежных спраў У.Сянько, пасол Рэспублікі Беларусь у Літоўскай Рэспубліцы Я.Вайтовіч, пасол Літоўскай

Рэспублікі ў Рэспубліцы Беларусь В.Баўбліс, намеснік міністра культуры і друку І.Карэнда, а таксама старшыня праўлення Беларускага фонду культуры І.Чыгрынаў.

— Лёс духоўных беларускіх каштоўнасцей, рарытэтаў, — адзначыў Я.Вайтовіч, які ажыццявіў місію перадачы Тураўскага Евангелля, — вельмі складаны. Напрыклад, Тураўскае Евангелле нейкім чынам было выратавана ад знішчэння. Яго знайшлі ў скрыні для вугалю. У 1962–63 гадах літоўскія спецыялісты адрэстаўравалі кнігу, зрабілі новы пераплёт, а стары (XVII стагоддзе) захоўваецца асобна.

Сімвалічна, дарэчы, і тое, што перадача факсімільнага выдання Тураўскага Евангелля адбываецца напярэдадні Дня беларускага пісьменства і друку, якое сёлета будзе святкавацца ў Тураве.

Пасол Літоўскай Рэспублікі ў Рэспубліцы Беларусь Віктарас Баўбліс адзначыў на цырымоніі ў Нацыянальнай бібліятэцы:

— Мне вельмі прыемна прысутнічаць на гэтым акце перадачы такога старажытнага выдання — помніка беларускай культуры. Я нават асмеліўся б прыгадаць, што ў пэўны перыяд гісторыі нашы народы жылі ў адной дзяржаве і разам яе будавалі. І гэты помнік культуры нагадвае нам пра тое, што кіраўнікі тагачаснай літоўскай дзяржавы (Вялікага княства Літоўскага. — *Т.А.*) размаўлялі і пісалі на старажытнай і такой прыгожай беларускай мове.

Як лічыць спадар Яўген Вайтовіч, узаемаадносіны з суседняй дзяржавай Літвой у Беларусі на сённяшні дзень складаюцца найлепшым чынам. У прыватнасці, падпісаны шэраг пагадненняў, наладжваюцца эканамічныя кантакты. Сёлетнім “дэсантам” літоўскіх прадпрымальнікаў справа не скончыцца. У жніўні беларускі “дэсант” адправіцца да сваіх літоўскіх калег. А галоўнае, паміж нашымі дзяржавамі, дзякуючы культурным адкрыццям, падобным на перадачу Тураўскага Евангелля, усталёўваюцца вельмі прыемныя сяброўскія адносіны, дабратворны фон для эканамічнага ўзаемадзеяння.

Дарэчы, культурная акцыя літоўцаў у Беларусі не скончылася перадачай Евангелля. У той жа дзень музею Вялікай Айчыннай вайны былі падараваны 36 эстампаў народнага мастака Красаўскаса, прысвечаныя другой сусветнай вайне.

Загадчык аддзела рукапісаў, рэдкай кнігі і старадрукаў Таццяна Рошчына, якая актыўна супрацоўнічае з грамадскай камісіяй “Вяртанне” Беларускага фонду культуры, зазначыла, што ўвогуле на Беларусь вяртаецца мала каштоўнасцей, якія належаць ёй і яе народу. І прычына

гэтага перш за ўсё ў тым, што мы не ведаем, што і дзе знаходзіцца. Таму неабходна выдаваць спісы каштоўнасцей, даваць інфармацыю для даследчыкаў. І калі няма магчымасці вярнуць арыгінал — вяртаць копіі, мікрафілмы... Да таго ж, часцей за ўсё мы прывыклі шукаць у далёкім замежжы, не ведаючы, што ляжыць зусім побач. Напрыклад, пару гадоў назад у Гродне знайшлі 3 інкунабулы. Але ўся гэта праца па вяртанні духоўных і матэрыяльных скарбаў давала б куды большы плён, калі б вялася на дзяржаўным узроўні. Тураўскае Евангелле — наша нацыянальная святыня (хаця не арыгінал, а толькі факсімілье, выкананае ў адзіным экзэмпляры), якая заняла пачэснае месца побач з кніжкамі славутага Францішка Скарыны у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі, ёсць добры знак для нашага народа. І пад гэтым добрым знакам нам будзе лягчэй пераадольваць усе цяжкасці.

Звязда. 1995. 15 чэрв.

Надзея ВЫСОЦКАЯ

Прыгожы жэст Украіны

У ліпені 1995 г. у час візіту ў Мінск Прэзідэнт Украіны Л.Д.Кучма перадаў абраз “Апостал” XVII ст., які раней, да вайны, знаходзіўся ў музейных фондах Беларусі. У час вайны абраз быў вывезены у Германію, адкуль трапіў у Кіева-Пячэрскі дзяржаўны гісторыка-культурны запаведнік.

“Апостал” даволі вялікага памеру (168х62х18). Знаходзіўся ён некалі ў дзіўным чыне нейкага высокага іканастанаса, якія ў Беларусі амаль не захаваліся. Аналагамі тут з’яўляюцца іканастанасы Мікольскай царквы ў Магілёве (1669) і Смаленскага сабора Новадзявочага манастыра ў Маскве (1683–1686). Апошні створаны беларускімі майстрамі.

Абразы дзіўснага чына XVII–XVIII стст. з Шарашова, Давыд-Гарадка, Хаціслава, Кажан-Гарадка, Андронава, Ружан, якія захаваліся да нашага часу, значна меншыя па памеру, што з’яўляецца ўскосным сведчаннем паступовага памяншэння іканастанасаў у Беларусі.

Вярнуты абраз “Апостал” выкананы на высокім прафесійным узроўні і значна папаўняе нашы ўяўленні аб іканапісе Беларусі XVII ст.

Кантакты і дыялогі. 1995. № 0. С. 18.

Андрей ХАНК

Сосюра вернулся на родину

Уже не первый раз сотрудники государственной безопасности возвращают национальное достояние на родину. Однако 19 августа они выполняли не слишком привычную для себя и в первую очередь для других задачу. Событие не вписывалось в рамки ординарного.

Главный контрразведчик страны председатель КГБ Беларуси Владимир Мацкевич лично передал Чрезвычайному и Полномочному Послу Украины в Беларуси Владимиру Ивановичу Желибе оригинал поэтического автографа классика украинской литературы Владимира Николаевича Сосюры.

Судьба этих строк, совершенно случайно найденных в архиве КГБ Беларуси, более чем трагична. Их обнаружили как вещественное доказательство в деле репрессированного за “контрреволюционную деятельность” белорусского поэта Алеся Дудара. Автограф, написанный на украинском языке размашистым почерком, был среди 19 изъятых во время обыска стихотворений и сыграл не последнюю роль в драматической судьбе поэта. Сосюру же кровавый Молох репрессий пощадил. Более того, в 1948 году он был удостоен Государственной премии УССР имени Тараса Шевченко и прочно вошел в число украинских классиков. Стихи те же, а судьбы...

Впрочем, невостребованные почти 67 лет, они вернулись к читателям благодаря нашему историку Владимиру Михнюку. Центр информации и общественных связей КГБ приурочил торжественную церемонию к пятилетнему юбилею празднования Дня независимости Украины. Столь высокий уровень государственных мужей тоже объясним достаточно просто. Возвращение культурных достояний всегда считалось тонким ходом, который вовсе не испортит политической картины, а лишь подчеркнет стремление к добрососедству.

Имя. 1996. 23 авг.

ЗМЕСТ

ПЛЕНАРНАЕ ПАСЯДЖЭННЕ 3**Прывітанні ўдзельнікам канферэнцыі**

<i>Аляксандр САСНОЎСКІ,</i> Міністр культуры Рэспублікі Беларусь, старшыня Аргкамітэта	4
<i>Ніна МАЗАЙ,</i> намеснік міністра замежных спраў Рэспублікі Беларусь, намеснік старшыні Аргкамітэта	5
<i>Віктар ГАЙСЁНАК,</i> старшыня Дзяржаўнага камітэта па навуцы і тэхналогіях Рэспублікі Беларусь	7

Даклады

<i>Дзмітры БУБНОЎСКІ (Мінск)</i> Гісторыка-культурныя каштоўнасці ў жыцці грамадства і дзяржавы	9
<i>Аляксандр ФЕДОРУК (Київ)</i> Реституция и возвращение культурных ценностей — важный фактор международного сотрудничества	15
<i>Войцех КОВАЛЬСКИ (Катовице, Польша)</i> Репатриация культурных ценностей в ситуации уступок территории и распада многонациональных государств	21
<i>Сяргей БАГДАНОВІЧ (Магілёў)</i> Папярэднія вынікі пошуку крыжа Ефрасінні Полацкай	53
<i>Николай НИКАНДРОВ (Москва)</i> Проблемы выявления культурных ценностей, принадлежащих одной стране и перемещенных на территорию другой страны в годы Второй мировой войны	58
<i>Питер ДЖОНС (Эдинбург)</i> Музей расскажет о нашем национальном наследии	68
<i>Аляксандр МІХАЛЬЧАНКА, Вячаслаў НАСЕВІЧ (Мінск)</i> Вяртанне архіўных дакументаў на гістарычную радзіму ў сучасных умовах	71

ПРАВОВЫЯ АСПЕКТЫ РЭСТЫТУЦЫІ 79

<i>Виктор АКУЛЕНКО (Київ)</i> О соотношении международных правовых и морально-этических норм в сфере возвращения и реституции культурных ценностей	80
--	----

Татьяна УШАКОВА (Мінск)

- Проблема реституции культурных ценностей
в Республике Беларусь: международно-правовой аспект. 86

СУМЕСНАЕ ВЫКАРЫСТАННЕ БІБЛІЯТЭЧНЫХ ЗБОРАЎ 91

Елена АЛЕКСАНДРОВА (Кіев)

- Потери библиотек Украины, проблемы выявления и поиска 92

Тацяна РОШЧЫНА (Мінск)

- Бібліяграфічны ўлік кніжных помнікаў і рэканструкцыя гістарычных
беларускіх кнігазбораў як адзін са шляхоў іх вяртання 98

Мікола НІКАЛАЕЎ (Санкт-Пецярбург)

- Проблема супрацоўніцтва пры выкарыстанні кніжнай
спадчыны Беларусі, што захоўваецца ў бібліятэках,
архівах і музеях Санкт-Пецярбурга 103

Анатоль ФУРС (Мінск)

- Бібліятэка Храптовічаў: вяртанне ці сумеснае выкарыстанне? 105

СУМЕСНАЕ ВЫКАРЫСТАННЕ МУЗЕЙНЫХ ЭКСПАНАТАЎ 111

Надежда ВЫСОЦКАЯ (Мінск)

- Ценности, переданные из Музея истории Великой Отечественной
войны в Минске в 1950 г. Польской Народной Республике 112

Леанід ПОБАЛЬ (Мінск)

- Выяўленне і захаванне старажытнаэтнаграфічных (археалагічных)
помнікаў Беларусі (па зарубешных матэрыялах) 134

Васіль ПУЦКО (Калуга)

- Миграция произведений средневекового искусства
в связи с историей культуры Беларуси 138

Мая ЯНИЦКАЯ (Мінск)

- Лёс страчаных полацкіх каштоўнасцей 145

Ларыса ГРЫШЧАНКА, Людміла НАЛІВАЙКА (Мінск)

- Беларускі плакат 20-х гадоў у замежных архівах 155

Сяргей ГВАЗДЗЕЎ (Мінск)

- Неабходна “рэстытуцыя” мастацкага кантэксту
Заходняй Беларусі, спадчыны Віленскай школы 162

Наталля КРЫВАДУБСКАЯ (Мінск)

- Матэрыялы па гісторыі ў Беларускай бібліятэцы і музеі
імя Францішка Скарыны ў Лондане 169

СУМЕСНАЕ ВЫКАРЫСТАННЕ АРХІЎНЫХ ФОНДАЎ 177*Ганна ЗАПАРТЫКА (Мінск)*

- Перспектывы навуковай рэканструкцыі музея
імя Івана Луцкевіча ў Вільні 178

Валянцін ГРЫЦКЕВІЧ (Санкт-Пецярбург)

- Крыніцы па гісторыі Беларусі
ў пецярбургскім Расійскім гістарычным архіве 184

Ганна СУРМАЧ (Мінск)

- Пошукі страчаных ахіваў па гісторыі
беларускай дзяржаўнасці (Прага, Масква, Парыж) 185

Ніна СТУЖЫНСКАЯ (Мінск)

- Матэрыялы па гісторыі Беларусі
ў Рускім замежным гістарычным архіве 188

Бернхард Х'ЯРЫ (Франкфурт-на-Майне)

- Вываз беларускіх каштоўнасцей у Германію 193

Николай ИЛЬКЕВИЧ (Смоленск)

- Совместное использование в научных целях уголовных дел
снятого фонда оперативных архивов
территориальных органов
Федеральной службы безопасности России 202

Михаил ШУМЕЙКО (Мінск)

- Проблемы реституции белорусских архивов
на архивно-археографических конференциях республики 212

Юры НЕСЦЯРОВІЧ (Мінск)

- Навуковы аспект вырашэння праблемы выкарыстання спрэчных
культурных каштоўнасцей камісіямі Інбелкульту 224

ЗАКЛЮЧНАЕ ПЛЕНАРНАЕ ПАСЯДЖЭННЕ 233*Валентина ВРУБЛЕВСКАЯ (Кіев)*

- “Возвращенные имена” — программа Украины
по восстановлению исторической памяти народа 234

Адам МАЛЬДЗІС (Мінск)

- Практыка вяртання культурных каштоўнасцей у Беларусі:
еўрапейская норма ці выключэнне з правіл? 237

Иоханнес ШЛОТЦ (Берлін)

- Значэнне супрацоўніцтва ў пошуку і выкарыстанні архіўных
матэрыялаў для навукова-культурнага абмену
паміж Беларуссю і Германіяй 243

Людміла КІРУХІНА (Мінск)

Праграма “Памяць Беларусі” і праблемы
вяртання дакументальных помнікаў 245

Юрый ЛАБЫНЦЕВ (Москва)

Археографическая экспедиция и научное издание памятников
книжности как способ реконструкции этнокультурного
пространства территорий (по материалам экспедиционных
исследований 1996 г. в Беларуси, Польше и на Украине) 250

Итоговый документ

Международной научной конференции
“Реституция культурных ценностей:
проблемы возвращения и совместного использования
(юридические, научные и моральные аспекты)” 258

Final document

of the International Scientific Conference
on Restitution of Cultural Values: the Problems of return
and Joint Use (Legal, Scientific and Moral Aspects) 260

КОРАТКА ПРА АЎТАРАЎ 263

ДАДАТАК 269

Публікацыі пра вяртанне напярэдадні канферэнцыі

Уладзімір ГЛЛЕП, Аркадзь ТОЎСЦІК

Ідзем па цаліку 270

Настасся ГУЛАК

Тышкевіцкі музей старажытнасцяў: малюнкi спусташэння 274

Владимир МАЦКЕВИЧ

“Что имеем — не храним, потеряем — плачем” 282

Генадзь СЕМЯНЧУК

“Беларусіка” ў фондах Галоўнага архіва
старажытных актаў у Варшаве 286

Людміла ХМЯЛЬНІЦКАЯ

Партрэты, якіх мы ніколі не ўбачым 296

Мая ЯНІЦКАЯ

Куды падзеліся экспанаты сямі віцебскіх музеяў? 300

Мая ЯНІЦКАЯ

Што напаткала “Сапаяжанскі збор” 303

Беларускі і зарубежны друк пра канферэнцыю

<i>Тацяна АНТОНАВА</i>	
Дзе наша дабро?	307
<i>Тамара АБАКУМОЎСКАЯ</i>	
Народ валодаць мае права	312
<i>Ігар КЛОКАЎ</i>	
Вяртання не будзе?	315
<i>Леанід ПОБАЛЬ</i>	
Беларускія каштоўнасці: час вяртацца на радзіму	320
<i>Alexander FEDORUK</i>	
Conference “The Restitution of Cultural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage” in Minsk	323

Хроніка вяртання

<i>Анатоль СЛАНЕЎСКІ</i>	
Спадчына вяртаецца	324
<i>Сяргей СЯНКЕВІЧ</i>	
Цудоўны абраз вярнуўся на Радзіму	326
<i>Тацяна АНТОНАВА</i>	
Тураўскае Евангелле вяртаецца на родную зямлю	327
<i>Надзея ВЫСОЦКАЯ</i>	
Прыгожы жэст Украіны	329
<i>Андрэй ХАНК</i>	
Сосюра вернуўся на родину	330

ЗМЕСТ	331
--------------------	-----

CONTENTS	337
-----------------------	-----

CONTENTS

PLENARY 3**Welcoming addresses**

<i>Alaxandar SASNOUSKI,</i> Minister of Culture of the Republic of Belarus, Head of the Organizing Committee	4
<i>Nina MAZAI,</i> Deputy Minister of Foreign Affairs of the Republic of Belarus, Deputy Head of the Organizing Committee	5
<i>Viktar GAISENAK,</i> Head of the State Committee on Science and Technology of the Republic of Belarus	7

Presentations

<i>Dzmitri BUBNOUSKI (Minsk)</i> Historic and Cultural Treasures in the Life of Society and the State	9
<i>Alexander FEDORUK (Kiev)</i> Restitution of Cultural Treasures as an Important Factor of International Cooperation	15
<i>Wojciech KOWALSKI (Katowice, Poland)</i> Repatriation of Cultural Treasures after Territorial Re-delineation and Disintegration of Multinational States	21
<i>Syarhei BAHDANOVICH (Mahileu)</i> Primary Results of the Search for the Cross of Eufrašinnya Polatskaya ..	53
<i>Nikolai NIKANDROV (Moscow)</i> Cultural Belongings of Countries Moved to a Foreign Territory During World war II: Issues of Uncovering	58
<i>Peter JONES (Edinburg)</i> The Museum Will Narrate on Our National Heritage	68
<i>Alaxandar MIKHALCHANKA, Vyachaslau NASEVICH (Minsk)</i> Return of Archival Materials to Historical Homeland under Current Situation	71

LEGAL ASPECTS OF THE RESTITUTION 79

<i>Victor OKULENKO (Kiev)</i> Restitution of Cultural Treasures: On the Relationship of International Legal and Ethical Norms	80
---	----

Tattyana USHAKOVA (Minsk)

- Restitution of Cultural Treasures in the Republic of Belarus:
Aspects of International Law 86

JOINT USE OF LIBRARY RESOURCES 91

Elena ALEXANDROVA (Kiev)

- Losses of Ukraianian Libraries: Problems of Search and Uncovering . . . 92

Tattyana ROSHCHINA (Minsk)

- A Way of Returning Books Through Library Registration of Medieval
Books and Reconstruction of Collections of Belarusian Books 98

Mikola NIKALAEU (St.-Petersburg)

- Belarusian Book Treasures in Archives
and Libraries of St.-Petersburg: Problems
and Opportunities for Joint Research 103

Anatol FURS (Minsk)

- Khraprovich's Library: Return or Joint Use 105

JOINT USE OF MUSEUM COLLECTIONS 111

Nadezda VYSOTSKAYA (Minsk)

- Treasures Transferred to the Polish People's Republic
from Minsk Museum of History of Great Patriotic War in 1950 112

Leaniid POBAL (Minsk)

- Search for and Preservation of Ancient Ethnological (Archeological)
Relics of Belarus (after Foreign Publications) 134

Vassily PUTSKO (Kaluga)

- Migration of Works of Medieval Art as Related to History
of Belarusian Culture 138

Maya YANITSKAYA (Minsk)

- The Fate of Lost Polatsk Treasures 145

Laryssa HRYSHCHANKA, Ludmila NALIVAICA (Minsk)

- Belarusian Posters of the 1920-ies in Foreign Archives 155

Syarhei GVAZDZEU (Minsk)

- "Restitution" of Artistic Context of Western Belarus,
Legacy of Vilnia School: A Necessity 162

Natallya KRYVADUBSKAYA (Minsk)

- Historic Materials at F. Scarina Belarusian Library
and Museum in London 169

JOINT USE OF ARCHIVES	177
<i>Hanna ZAPARTYKA (Minsk)</i>	
Ivan Lutskevich Museum in Vilnia: Perspectives for Scholarly Reconstruction	178
<i>Valyantsin GRITSKEVICH (St.-Petersburg)</i>	
Resources in Belarusian History in Russian Historical Archive in St.-Petersburg	184
<i>Hanna SURMACH (Minsk)</i>	
Search for Lost Materials on History of Belarusian State (Prague, Moscow, Paris)	185
<i>Nina STUZHINSKAYA (Minsk)</i>	
Materials on Belarusian History in the Russian Foreign Historical Archive	188
<i>Bernhard CHIARI (Frankfurt/Mein)</i>	
Deportation of Belarusian Treasures to Germany	193
<i>Nikolai ILKEVICH (Smolensk)</i>	
Dropped Criminal Cases from the Archives of Russian Federal Security Service: Joint Use for Research Purposes	202
<i>Mikhail SHUMEIKO (Minsk)</i>	
Issues of Restitution of Belarusian Archives as Presented at Conferences on Archives in the Republic	212
<i>Yury NESTYAROVICH (Minsk)</i>	
Issues of Use of Disputable Cultural Treasures as Viewed by Commissions of Inbelkult: Scholarly Aspect	224
FINAL PLENARY	233
<i>Valentina VRUBLEVSKAYA (Kiev)</i>	
“The Names Returned”: Ukrainian Programme on the Reconstruction of Historical Memory of the People	234
<i>Adam MALDZIS (Minsk)</i>	
The Return of Cultural Treasures as Practiced in Belarus: European Norm or an Exeption?	237
<i>Iohannes SHLOOTZ (Berlin)</i>	
Collaboration in the Search for and Use of Archival Materials: Importance for Scholarly and Cultural Exchange Between Belarus and Germany	243

Ludmila KIRUHINA (Minsk)

“Memory of Belarus” Programme and Return of Documents Issues . . 245

Yury LABYNTSEV (Moscow)

Archaeographic Expeditions and Publications of Book Relics
for Scholarly Purposes as Means of Reconstruction
of Ethnocultural Space

(after expeditions of 1996 in Belarus, Poland and Ukraine) 250

Final Document (in Belarusian)

of the International Scholarly Conference

on Restitution of Cultural Treasures: the Issues of Return

and Joint Use (Legal, Scholarly and Moral Aspects) 260

Final Document (in English)

of the International Scholarly Conference

on Restitution of Cultural Treasures: the Issues of Return

and Joint Use (Legal, Scholarly and Moral Aspects) 260

ABOUT THE AUTHORS 263

APPENDIX 269

Publications on Restitution Preceding the Conference

Uladzimir GILEP, Arkadz TOUSTIK

We are Treading the Virgin Soil 270

Nastassya GULAK

Tushkevitski Museum of Rarities: Pictures of Devastation 274

Vladimir MATSKEVICH

We Cry Only After We Lose 282

Genadz SEMYANCHUK

“Belarusika” in the Main Archive of Ancient Documents in Warsaw . . . 286

Ludmila HMYALNITSKAYA

Portraits We Shall Never See 296

Maya YANITSKAYA

Where are the Exhibits of Seven Vitebsk Museums? 300

Maya YANITSKAYA

What Happened to “Syapazhanski Collection” 303

Coverage of the Conference in Belarusian and Foreign Media

<i>Tattyana ANTONAVA</i>	
Where is Our Property?	307
<i>Tamara ABACUMOUSKAYA</i>	
The People Have the Right to Possess	312
<i>Igar KLOKAU</i>	
Will There Be a Return?	315
<i>Leaniid POBAL</i>	
Belarusian Treasures: the Time to Return to the Homeland	320
<i>Alexander FEDORUK</i>	
Conference "The Restitution of Cultural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage" in Minsk	323

Restitution Chronicles

<i>Anatol SLANEUSKI</i>	
The Heritage Returns	324
<i>Syarhei SYANKEVICH</i>	
The Saint Icon Has Returned Home	326
<i>Tattyana ANTONAVA</i>	
Turau Gospel Comes Back to the Homeland	327
<i>Nadzeya VYSOTSKAYA</i>	
Beautiful gesture of Ukraine	329
<i>Andrei HUNK</i>	
Sossura Returned to the Homeland	330

CONTENTS (IN BELARUSAN)	331
--	-----

CONTENTS (IN ENGLISH)	337
--	-----

Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты). Матэрыялы Міжнарод. навук. канферэнцыі. Мінск. 19–20 чэрвеня 1997г. / Пад рэд. А.Мальдзіса — Мн.: ННАЦ імя Ф.Скарыны, 1997. — 344 с. — (Серыя “Вяртанне”)

ISBN 985–6419–05–0

У зборнік увайшлі матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, дзе былі разгледжаны пытанні вяртання і сумеснага выкарыстання спрэчных музейных, бібліятэчных і архіўных каштоўнасцей. Вучоныя шасці краін уводзяць у навуковы ўжытак неведомыя раней факты, выказваюць прапановы, робяць абагульненні.

Разлічана як на вучоных-спецыялістаў, так і на шырокія колы чытачоў.

ISBN 985–6419–05–0

ББК 79 (4 Бел)

© ННАЦ імя Ф.Скарыны, 1997

Навуковае выданне

Серыя “Вяртанне”

Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей:
праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання
(юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты)

Рэдактар	Яўген Хвалеі
Карэктары:	Эдуард Дубянецкі, Браніслава Котава
Набор:	Аксана Багдановіч,
Камп’ютэрная вёрстка:	Яраслаў Мальдзіс

Падпісана ў набор **25.07.1997**. Падпісана ў друк **08.09.1997**.
Папера **афсетная**. Друк **афсетны**. Фармат **60x84 1/16**.
Друк. арк. **21,5**. Умоўна-друк. арк. **19,995**. Умоўна-выд. арк. **16,89**.
Тыраж **1000** экз. Заказ **33**.

Набор, рэдагаванне і вёрстка зроблены ў
**Нацыянальным навукова-асветным цэнтры
імя Ф.Скарыны пры Міністэрстве адукацыі РБ**
(220050, Мінск, вул. Рэвалюцыйная, 15)
Выдавецкая ліцэнзія ЛВ 1247 ад 24.11.95 г.

Надрукавана ў друкарні
Эксперыментальнага комплекснага прадпрыемства “**Светоч**”.
Рэспубліка Беларусь, 220141, Мінск, вул. Жодзінская, 24а.